

Карандаев 1585-1

с(кар)

К II

МИЙКГЕ

МИЙИКГЕ

(Къарачайны джаш джазычулары
бла илму къуллукъчуларыны
чыгъармаларыны джыйымдыгъы)

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1974

Ставрополь китаб басманы
© Къарачай-Черкес бѣлюмю, Черкесск, 1974.

НАЗМУЛА

Биджиланы Идрис

РОССИЯНЫ КЕНГ ТЮЗЛЕРИНДЕ

Атамы таиымайын кълалдым эсе,
Алай буюрулгъан болуред,
Ол, сау болуб, джолда тюбесе,
«Кимни джашыса?» — деб соруред, —

Деген сагъыш джашай кълюмде,
Барама поездде мен кетиб,
Россияны кенг тюзлеринде
Шахарладан, элледен ётуб.

Беш сабийли анагъа кълун
Узатыб, «сау кълал», деб ышара,
Атам да кетгенди бу джолну,
Сау-эсен кълайтыргъа ышана.

Урушха кетген хар адамны
Сау-эсен кълайтарыб турса джол,
Келтирмезед хорламны,
Ишин тюз толтурмаз эди ол.

Джолгъа джокъду мени гурушхам,
Атамы кълайтармай кълайдунг, деб.
Дауум, дертим мени урушхад —
Сен кълб аталаны джойдунг, деб.

Джол а кьуллугъун тюз этеди:
«Къайрыса?» — деб сормай кишиге,
Елюмге, тойгъа да элтеди,
Элтеди кимни да ишине.

Атамы урушха элтген джол,
Сууукъ джелге санын тарата,
Мени да элтеди бюгюн ол,
Купе терезеден къарата.

Поезд атым болуб тюбюмде,
Кёз ача айлансам да кесим,
Уруш тебелени тюбюнде
Атамы излейди мени эсим.

Тебеле кёбдюле, къайсыдад?..
Табалсам а аны мен излеб,
Джазарыкъ эдим мен: «Бу солдат
Башсыз тюдю, мени атамды», — деб.

Не келсин, атамы къабырын
Табаргъа джокъду мени кючюм.
Россияны болгъан топурагъын
Къучакълайма мен ачы ючюм!

БАШКИРИЯ

Уфа шахарны
Кенг орамларында
Кетиб барабыз,
Акъырын атлай,
Къачхы эртденликде,
Биринчи къар да
Джауады, джауады,
Джаз джабалакълай.

Джол усталыкъ бизге
Бир кызычыкъ этеди,
Халкъны джашауундан
Хапар айта,
Орамдан орамгъа
Ол бизни элтеди.
Эсибизни кѣб
Затлагъа сагъайта.

Тенглерим кызычыкъны
Ачыкъ сѣзлерине
Тынгылайдыла,
Хапарын джаратыб,
Мен а къарайма
Кѣзчюклерине,
Элимде джашагъан
Кызычыкъгъа ушатыб.

Биз келгенбиз бери
Джашау кѣрюрге,
Узакъ джол джюрюб,
Къарачай тауладан.
Саугъабыз а джюкъду
Кишиге берирге,
Сюймеклик игиди
Дейдиле саугъадан.

Сюймекликни уа
Джашырмай джюрекде,
Башкир кызычыкъны да
Джол уста этиб,
Джер бла, халкъ бла
Танышыр иннетде
Биз Башкирияда
Барабыз кетиб.

ЧЫГЪАНАКЪЛА

Тюз айтаса,
Джабалакъ къар
Басханды да
Джерни юсюн,
Чыгъанакъла,
Нызыла да
Алгъандыла
Бирча тюрсюн.

Заранлы ханс
Аны ючюн,
Джашырылыб,
Бугъуб турад.
Сен а аны
Таныр ючюн,
Джууукъ бар да,
Къолну узат.

Алай тюлмюд —
Сакъла кесек,
Къар мычымай
Эриб кетер.
Чыгъанакъны,
Нызыны да
Тюрсюнлерин
Ачыкъ этер.

Ичибизде
Бир бирле да
Лу тюбюнде
Джашайдыла,
Къар тюбюнден

Ышарылгъан
Чыгъанакъгъа
Ушайдыла.

Кюн, къарныча,
Аллайланы
Ауларын да
Эритсеед,
Тюрсюнлерин,
Иннетлерин
Ачыкъ этиб,
Кёргюзтсеед.

Биз аланы
Таныр кибик,
Заманында
Эсгериб,
Ала бизге
Джара салыб,
Танытхыпчы
Кеслерин.

Тюрклюланы Альберт

* * *

Кёзлеуле кёзлеулей туралла,
Танг да хурметли атханды:
Терекле сюелгенлей къалалла,
Кимни джулдузу шош батханды?
Батмасын кишини джулдузу,
Кёк чууакъды бюгече.
Хоншуму ачымасын къызы,—
Заманны зауукъда ёлчеле.
Эгечими уллу кёзлери,
Арабны суусуз джерича, алай...
Къач кюнлени сары кечелери
Къарамына тюшгенча, алай...
Адам ауруйду деб къыйналгъан
Врач а кери этер ёлюмню!
Джурну ариулугъун ангылагъан
Поэт да джарсытмаз джюрекни!
Къарангы кечеча ауур сагъышла,
Юзююрле кюртча мени эсимде...
Къайдан чыгъалла бу тауушла,
Тобла атылгъанча, эштиле.
..Больницаны къатын сакъладым,
Джарыкъ ышан кирмей кёжюме.
Терекге, адамгъа да къарадым,
Бир себеб излеб эгечиме.
Амманы къайгъылы ауазы

Джашаугъа игилик тилейди.
Врачны да джумушакъ къарамы,
От джаннганча, эсни бѣледи.
Мен бюгюн кѣб затха ойлашдым,
Болдум айюню да джарсыуун билирча...
Ол къарт наратланы джокъладым,—
Эгечиме дары берирча.
Джарыкъ джансын, эгечим, дуниянг,
Къоймадыла ауруугъа сени.
Кѣгюнг къурумасын джулдуздан,
Тангны да кетмесин хурмети!

* * *

Революция,
джашынгма сени.
Кѣзлерими къууанчха
алдырдынг.
Ётген ёмюрлени
ичинден бери
Мени ючюн келдинг,
ашыкъдынг.
Кюн джылыуун
джерге бергенча,
Иги битим
къууандырғанча миллетни,
Мен бешикде
инджилмезча,
Менден зорлукъну
этдинг кери!
Насыбымса мени,
чексиз насыбым,

Уллу Октябрьны
кенг байрамы.
Кёгюмю кёгюрчюнден
толтурдунг,—
Будайны да келбетли
чакъгъаны!
Насыбымса мени,
чексиз насыбым,
Болгъанса
Ёмюрлюк байрамым.
Минг-минг
джылланы джашаб турсам да,
Ленинчи партия
Боллукъду
Мени ёлюмсюз байрагъым.

* * *

Джазгъы кюнде
эсгердим шохларымы:
Москвада студент кюнлени
Кёзюме кёргюздюм,
Дагъыстанны,
Акъгамакъны да
мыдах кюулерин.
Ол заманда
айтхан таурухунг,
Къууандырды
эштилиб джангыдан.
О, къайдан биллик эдим,
мен аны,
Къонгурауча
эштиллигин узакъдан!
Къызыл майданны
джулдузлары

Тюшедиле
узун кирпичлеринге.
Ол кюнлени
уллу кьюуанчлары,
Чыгъарырчад
Миинги Тауну тѣппесине.
Унутулмаз
Пушкинни эсгертмеси.
Алайда суратха
тюшген кюнлерибиз.
Тамблагъы дерслеге
хазырланыб,
Китаблагъа
кечелени бергенибиз?
Институтну
эски бачхасында
Кертмеле
орнатхан кюнлерибиз.
Тебердиден келген
гюл урлукъланы
Нечик кьюуаныб
сала эдик биз.
Эсгер, джаным,
сен ол кюнлени,
Азылла
джашауда игиликле!
Былыргъы каскаланы
джырлары
Киргендиле
биченни ийсине.
Эсгерирсе сен
джашил кюнлени,
Ачыугъа джокъду
джюрекде орун.

Халиси кыйым эсе да
тенгизни,
Ол сени эсинге
сыйыныб туруп.
Етмек татыу
Этеди эсгертме,
Эгечимча,
Ышарады, кенгден.
Джанкъозла кибик,
Келбет тюрсюню,
Заманла кыйтадыла
джер-джерден!

* * *

Сен Бийчесыннга
кетиб да бараса,
Къозу макъырыугъа
тынгылай,
Алай а бюгюнча,
кыйтыб да келирсе.
Алмала бише
турганлай.
Джазгыда джауум
джауган кезюуде,
Кирпиклеринг
мылы болурла.
Джанкылычла тюшюб
Кенг имбашынга,
Кезлеринг
нюрден толурла.
Сени тансыкълаб,
излей да барлыкма,
Гюл талада
кёкен бачхагъа.

Ючкёкен элде
кесим къалама,
Сен а бараса
кетиб къачхыда.
Ма ол сен суйген
Чолпаннга къараб,
Сагъыш
Этеме таулада.
Суймеклигими
назмугъа салыб,
Булбулла къатыш,
Иеме сениге саугъагъа!

* * *

Тынч джолда да арыб тохтаучанбыз,
Билсек да алда ишни сакълагъанын.
Оюмсузлу затны да айтыб къоюучанбыз,—
Азмы къыйнайбыз шохларыбызны?
Танг а атар, тюнене кибик атарыкъды,
Къайгъыны, не сагъышны билмейин.
Джабалакъ да биягъынлай джауарыкъды,
Эриб къаллыгъына да эс бёлмейин.
Сен а алагъа къайгъы этериксе,
Бир суйген тенгинге этгенча.
Океанда, чабакъгъа да къыйынды, дериксе,
Ол чабакъны сен джарсыуун билгенча.
Ач бёрюню уугъа айлануу,
Аллыкъды джукъунгу ма дамын.
Кюн ышыкъда къозунгу къалкъыуу
Багъарыкъды оюмунгу джарасын.
Алай а игиди, тенгим, бек игиди,
Хар нени къайгъы этген төреди,
Къыйын болса да кёб сагъыш этген.
Алай а игиди санга, бек игиди!

Абайханланы Насу

БАГЪАЛЫ СУРАТ

Къуш уяча, эл орналгъан таулада,
Кёгюрчюнле къонадыла къаягъа.
Кёзчюклери сокъур болуб, бир къызчыкъ
Таулу элде туугъанды бир анагъа.

Джайгъы жангур тамчыланы тамгъанын,
Чыракъланы кечегиде жаннганын —
Сокъур къызчыкъ кёралмайды аланы,
Алтын кюнню джарыкъ таякъларын.

Сёлешселе, эшитеди хар къуру,
Къарачайгъа тенглик джашау келгенин.
Излейдиле бармакълары тюрсюнюн
Ол джашауну таулулагъа бергенин.

Ийне бла сурат салат ол къызчыкъ,
Кёрмесе да жанкъылычны тюшгенин.
Оюлары айтадыла, сёлешиб,
Джюрек кёзю ол суратны кёргенин.

Тюйме тую ийне бла халысы,
Кёргюзелле анда джюрек билимни.
Гануада саягъанды ол суратын,
Ишчи-элли суйген бизни Ленинни.

ДЖЕР

Минг тогъуз джюз он джетинчи джыл,
Ишчи, элчи джюрек отдан ургъан джел,
Амма, джерчилеге берилсин деген,—
Баш урама сеннге, пелиуан Джер!

Къаладжюк салынмай, тоб окъла сюрген,
Урлукъ орнуна къоргъашын себилген,
Талай кере къан бла суугъарылгъан, —
Баш урама сеннге, пелиуан Джер!

Джангы бишген ётмекни ийиси ючюн,
Кёб кере уппа этгенме сени мен.
Гокка ханслары чайкъалыб ёсген,—
Баш урама сеннге, пелиуан Джер!

Кёкню джулдузларына учсам да,
Джюзсем да бек терен тенгизледе.
Биргемде сени айландырлыкъма мен, —
Баш урама сеннге, пелиуан Джер!

БУДАЙ БАШ

Субай ёсген будай баш
Тюшгенди джолда букъугъа.
Юсюн теблейле адамла,
Элтмейди киши дуркъугъа.

Джетгенд анга зарауатлыкъ,
Кийикге тийгенча окъ.
Муну алайыкъ букъудан,—
Дерге алайда киши джокъ.

Сагъышлы бардым къатына,
Букъудан алдым башын,
Джюрегим бек къыйналыб,
Тюзленн тулпар джашын.

Этмейбиз будайны къачын,
Аз сыйлайбыз биз аны,
Зыраф джюрютебиз бир-бирде,
Болмагъаны ючюн джаны.

Ётмек бишсе будайдан,
Неди кемлиги алтындан.
Джерде бюртюкге джолоучу
Тюшгенди бурун атындан.

ТЕБЕСЕДИН

Джай джайлыкъда — Бийчесында чууакъ кюн,
Эшитебиз сыбызгъыны тауушун.
Таулу къызды къууанч тойда тебсеген,—
Чыйыртады Тохтамишни ауушун .

Урчукъ кибик бурулалла санлары,
Акъ къоллары сыйлайдыла гюллени,
Тийген кюнден неди аны кемлиги,
Джетедиле булутлагъа дженглери.

Къобуз согъа, ийнек сауа, джыр джырлай,
Чепкен биче, чындай эте, уруна.
Табигъатда джигерликге ийеди,
Тау элинде ёсюмлеге къууана.

Къыргъый санла тебсейдиле арымай,
Акъ булутла суу ичгенча, ийилиб.
Харс уралла, аны кёрюб, тохтамай,
Акъбаш таула, тюрлю-тюрлю кийиниб.

Суу башында къанат къакъгъан тауушча,
Акъ чепкени субай санда сёлешед.
Харс уругъуз, хар къуру да тебсесин,
Къууанч юлюш адамлагъа юлешед.

КЪАБЫР

Чууакъ кече танг алада июнь айда,
Немча аскер чекден сормай киргенди,
Гокка хансла къанат керген джай кюнде,
Джурту ючюн, анам, баланг ёлгенди.

Волга сууну джагъасында къабыры,—
Арт джукъудан аны джатар юйюдю.
Джурту ючюн джанын берген солдатны
Аты ёмюрде унутуллукъ туююдю.

Эзилени Заур

* * *

Етгюр джюрекге душман окъ тийиб,
Джерге сойланды таулары уланы.
Ала кёзлерин къанырхымла джууа,
Сезимин кючледи ёлюм тубаны.

Джетмеди къарыуу башын сюерге,
Этмелле санлары аны айтханын.
Терен ахсыныб болушсуз джюрекден
Джуртуна джиберди эсин, акъылын.

Тюшдюле эсине: огъурлу анасы,
Туугъан джерини мийик таулары.
Сюйген элини нызы чегети,
Дарманнга чыгъычу гара суулары.

Дагъыда тюшюрдю таулу эсине:
Ала кёзлерин таулу къызчыкъны.
Алай а джюреги болуб къарыусуз,
Тебиниб тебреди, буза тынчыкъны.

Энтда кёрюндю таулуну кёсюне:
Хорламны байрагъын мийик тутханча.
Кюнню кёсюнден къара булутла,
Емюрю къайтмаздан узакъ учханча.

Дагъыда келди таулу кѣлюне,
Хорламдан сора кѣуанчлы кѣайтханча.
Кѣобан джагъада сюйген кѣзына
Джаш джюрегини сезимин айтханча.

Алай а башындан сагъыш чачылыб,
Тохтады джюреги таулу уланны.
Джашаугъа экинчи кѣзюн ачмазча,
Басды юсюнден ахыр тубаны...

Анасы сакълайды сюйген баласын,
Кѣайтыр, деб ышана, кѣарайды аллына.
Умутчу эсе да ананы джюреги,
Джашны джашауун юздюле кѣанлыла.

АЧЫКЪ ТЕРЕЗЕДЕ

Тѣгерек шошду,
Урмайды аяз,
Ашыкъмай келгенин
Билдиреди джаз.
Хауа кирсизди,
Джулдузла ачыкъ,
Ай да мийикде
Барады кѣачыб.
Терезем орамгъа
Ачылгъанды кенг,
Шошлукъгъа кѣуаныб,
Сюелеме мен.
Талай сагъышла
Джюрекге сингигелле,
Етген заманла
Эсге тюшелле:

Ма бу терезден
Мени атам да,
Кѣб къарагъанды
Багъалы анам да.
Шошлукъгъа къууаныб
Джылланы талай...
Ашыргъандыла бирге,
Джашаугъа къарай.
Мен да бешикде,
Ангылагъанча бир зат,
Хаман экисине
Тургъанма къараб.
Сейир тынчлыкъны
Буза фашистле,
Ата джуртума
Чабдыла итле.
Мени атам да,
Къалгъанла кибик,
Баргъанды джауну
Отуна кириб.
Дуниядан мени
Хапарым болмай,
Тургъанма бешикде,
Керексиз джылай.
Анам да къатымда,
Меннге къошулуб,
Тургъанды джылаб,
Джашаугъа баш уруб.
Тюгел эсгериб
Билмейме мен —
Болурму эд джашауда
Болурму эд меннге тенг? —
Анамы кѣзюнден
Айтама аны

Кече да, кюн да
Менде эд джаны.
Къазауат тыннгынчы
Ачылмай терезе,
Тургъанды хаманда
Ачылмай бир кере.
Энди уа бюгюн,
Меннге эс кириб,
Ачдым биринчи,
Къууанчны эсгериб,
Атамы орнуна
Ма бу терезеден,
Джашаугъа къарай,
Сюелеме мен.
Биягъы бешик
Энтда джашайды,
Анда уа энди
Туудукъчукъ джукълайды.
Тёгерек шошду
Урмайды аяз,
Къууанч келгенин
Билдиреди джаз.

Чанкаланы Солтан

АНА ДЖЫЛЫУ

Ата кьолу сыламайын башымы
Сабийликден мен бюгюннге джетгенме.
Ана джылыу джылытмайын санымы,
Ёксюзлюкню кыйынлыгъын чекгенме.

Джашауумда тиллениб сёз айтхынчы,
Уруш ууу кьоратханды аланы.
Талпыб, суйюб ёсдюреме мен бюгюн
Атам кьоюб кетгенча бир баланы.

Атам ючюн мен башынгы сылайым.
Сен, гитчечик, кыйынамай ёс джанынгы.
Анам ючюн ананг турсун хаман да,
Джылыуу бла джылытханлай санынгы.

Мен сынадым ёксюзлюкню ачыуун
Ол ачыуну джюрекчигинг чекмесин.
Уруш оту ёмюрлюкге джукъланыб,
Адам инсан энди кянын текмесин!

МУГУР КЪЫЗЧЫКЪ

Сабийликден бетинг джарыб,
Суйгенингча ойнаб-кюлмей,

Джылла къатлаб келесе сен,
Ана ышыгъын сынаб билмей.

Джерни басхан кюнюнде да,
Дагъан этиб таягъынгы,
Бек кыйналыб тирединг сен
Сакъат болгъан аягъынгы.

Къадар сеннге кечим этмей,
Джашауунгу чыгын сѣкдю.
Тюз сенича джашау джолум
Ёксюз, сакъат болуб ётдю.

Къанлы кюнде ана ышыкъ
Табылмайын къалды манга,
Сен а тюлсе ёксюз, сакъат,
Мамыр джашау дагъанд санга.

УЯСЫЗ КЪУШ

Тыбырынгы уруш ууу къаралтыб,
Кюл этгенде къая ранны ташладынг.
Узакъ кетиб, кесинг джангыз орналыб,
Башсыз къалгъан джашауунгу башладынг.

Душман огъу сакъат этген къанатынг
Энишгеде джерни сибире айланды.
Къайгъы-бушуу, сагъыш кючлеб джанынгы,
Къолунг-бутунг тутмай сени, байланды.

Узакъ кетиб, джакъ табмайын кесинге,
Сен айландынг къоркъа-юрке хар джандан.
Кенгден къараб, къая раннга термиле,
Кече-кюн да кѣз алмадынг сен андан.

Заман джетиб, тынчлыкъ бегиб арада,
Саулукъ табдынг сен да сакъат санынга.
Къанынг ойнаб, санларынг да тирилиб,
Къууанч урду сени мугур джанынга.

Кече огъуна чыкъдынг джолгъа, ашыгъыб,
Джол къойдула сеннге джелле, боранла.
Кёкню аулай, къанатынг да айыгъыб,
Къайтыб келиб, къондунг къая раннга.

Энди сени тар джашауунг тюзелиб,
Суу толкъунча, алгъа уруб, къайнайса.
Чууакъ кёкде, садакъ окъча, сюзюлюб,
Къая ранны тѣппесинде ойнайса.

СЮЙМЕКЛИКНИ ДЖИЛТИНИ

Сен кѣргюзген тюз джол бла мен атлаб,
Джашаууму сени бла бир этдим.
Къыйналсам да, насыбымы кѣб сакълаб,
Джашауумда муратыма тюз джетдим.

Сюймекликни джилтини уа джанады,
Энди бизни джолубузну джарыта.
Мурат толуб, джюрек толу къанады,
Джашаууму хур болгъанын таныта.

Насыбымы иймез ючюн къолумдан,
Джаннган отха ёшюнюмю салырма.
Къадамача, мен, тебмейин джолумдан,
Ёмюрлюкге сени бла къалырма.

Тамбийланы Магомет

* * *

Кёрдюм тышюмде: сени бир джашха
Бере эдиле менден джашыртын,
Тойдан тышында чалман джанында
Этеем алгыш сеннге акъыртын:

«Кюню джарысын сени алгъанны —
Экинг да джаша сёзсюз-дауурсуз,
Сизге чырмау болуб чыккъгъанны
Болсун хар кюню мутхуз, тукъумсуз.

Хар туугъан джашынг сени сайласын
Чёгюч бла оракъ, къалам ёмюрге;
Къызла болсала — ала алсынла
Халы бла ийне, къалам ёмюрге».

Мен аллай алгыш этеем тышде,
Чалман джанында кесим акъырын.
Болса да алай тыш болмай тюнде —
Ма олду мени сеннге айтырым.

ЧЕГЕТ САЛКЪЫН

Джайгъы кемсиз исси бир кюн
Кёкден джерге джауум тилей,

Мен чегетге талпыб бютюн
Кирдим, салкъын, солуу излей.

Аз чайкъала да хар терек,
Шыбырдаша эди хар чапракъ,
Чибин джоппу да, тегерек
Туруб, ойнай эди оюнчакъ.

Булбул да чырпы ичинден
Джыр эте эди кеклеге,
Бир къумурсха да арт кючден
Тюртеед чебню ма ёрге.

Былай къараб кергенимде,
Сездим табигъатны халын —
Джашау ючюн чырт бир кюнде
Салкъын солуу табылмазын.

СЮЕЛЕДИ КЕНГ ТЮЗДЕ ЭМЕН...

Эсине тюше да джашауу,
Сорушмайын аз да сарнауу,
Мыдахлыкъ басыб джюрегинден,
Сюеледи кенг тюзде эмен...

Бир атлы, ётюб бара эртде,
Тюшюргенди чыбыкъчыкъ джерге.
Бир учу, топракъ бла булгъаныб,
Тебрегенди ол тамырланыб...

Кёб джунчуу керсе да хар кюнде,
Ол ёсгенди хаман да ёрге.
Ётюб арадан бир кесек
Ол ёсюб болгъанды деу терек.

Джайылыб кенгиге бутакълары,
Шыбырдай джашил чапракълары,
Теренге кетиб тамырлары —
Насыбдан келе эд учары...

Эсиндеди, кѣб исси кюнде,
Юсюнде болсун, не тюбюнде,
Хаман да джаныуарланы
Эмда кѣушланы, кѣуугѣунлары

Таймаздан басыб тургѣанлары
Аланы тюрлю тауушлары...
Арадан джылла кѣб саркъдыла,
Болдула джалан кѣарт бутакъла,

Кѣурулла джерде да тамырла,
Кѣурулла алгѣын джаныуарла...
Энди кюн тийсе да джылыусуз,
Бир санын джылытмай — кѣарыусуз.

Джер ура, аямайын кючюн
Кѣум бла толтура аны юсюн...
Джокѣду кѣатында боллукѣ билек
Ма джангыз кѣуру бир джаш терек —

Бу затха ачый да джюреги
Мыдахлы ѣтелле кюнлери:
Тукѣумсуз а кѣалгѣаны тамам
Кесине кесин этгенди харам...

Эсине тюше да джашауу,
Сорушалмай аз да сарнауу,
Мыдахлыкѣ басыб джюрегинден,
Сюеледи кенг тюзде эмен.

Лайпанланы Мухтар

* * *

Таулада кѣбдюле джолла:
Эскиле эм джангыла.
Кѣб джюрюгенме алада,
Бир тюзеле, бир джангыла.

Ма аллымда джаяу джолчукъ,
Ким эсе да салгъанд муну.
Къаяла бла элтеди алгъа,
Чыгъады башына тауну.

Мен да сюеме ишлерге,
Къыйын салыб, аллай джол:
Къалсам да мен узакъда,
Джараб турур халкъгъа ол.

СУУЛУКЪ

Урушну ачы кюнлеринде
Атама нѣгер болгъанса сен.
Ачыуну чегиб, къанлы заманда
Биргесине айланганса сен.

Кѣб джаралы, суусаб къандырыб,
Сенден алгъандыла къарыу санлагъа.

Кючюн атмай, белин кьатдырыб,
Тебмей, тауча сюелгенди джаулагъа.

Сенсе саугъа атамдан манга,
Ёмюрлюкге турлукъ мени биргеме.
Атамча, мен да чыгъарма тагъыб,
Керек заманда сени белиме.

* * *

Къыйын джол тик ёрге созулады,
Ат, арбаны тарталмай, къыйналады.
Иеси уа ашыгъыб юйюне джетерге,
Атны кьалгъанды аяусуз тюерге.

Ат арыгъанды, тауусханды кючюн,
Ауур солуйд, тер басханды юсюн.
О, арбачы! Солуу алма бир кьой атха,
Кючю джетсе, турмаз эди ол артха...

* * *

Тилсиздиле ташла кьалада,
Озгъан джашау а кёрюнеди алада.
Шагъатлыкъ эте ётген ёмюрге,
Кёб ачыу сынаб, сюеледи ёрге.

Бу талада баргъанды кьазауат,
Тюзлюкге ёкюлге сюелгенди хар зат.
Джанлы, джансыз да тебмей тургъанды,
Джауну аллына буруу болгъанды.

Таш кёкюреги, сакълаб кьаланы,
Ичине джыйыб, джаралы джанланы,
Къоркъмай сюелиб, душман окъладан
Тургъанын сезесе юсюнде табладан.

Сылпагъарланы Кулина

ТЁРТТИЗГИНЛЕ

Бир кёб кёреме джашауда ёлче:
Насыб насыбха ушамайд хазна.
Къабынны уллусу — тамамды бирге,
Биреу дыгаласды узалыб айгъа...

* * *

Менде джаз эсе, хоншумда уа—кюз,
Джазымдан къакъсын, джылытсын аны.
Менде къыш эсе, хоншумда да — тюл,
Урмасын аз да сууугъум ары...

* * *

Ийнамны табмагъан—махтау, сый излеме,
Джанмаса, ол отха къазанны асмайла.
Тар, зарлыкъ иннет бла сыйынгы тюшюрме,
Джулдузла джулдузну джарыгъын джабмайла...

* * *

Джашау кёзлеу болгъанлыгъын салгъа эсге,
Кюн тутулуб кёрюоченди анда-санда.
Къууанч, насыб бермегенле бир кишиге
Нек къаралыб айланалла арабызда?

* * *

Чурум излейбиз, джайны тилейбиз,
Къышны ушатмай, тюшмесин, дейбиз.
Биреуге джылыд къарны тюбюнде...
Биреу а бузлайд тонну ичинде,

**ХЫРТЛАУ
ДЖОМАКЪЛА**

Байрамукъланы Умар

БУЛБУЛ БЛА ГУГУРУК

(Н. Хакметге.)

Чегет айю чегетде
Кёбе туруб кёгетден,
Булбул ауаз эштгенди,
Эси анга кетгенди.
Ауузундагъын унутуб,
Чайнаб иерге джутуб,
Къарылгъанды эм къусханды.
Ачуланыб Джюйюсхан
Аны эрши кёргенди,
Юч, тёрт сылтау табаргъа,
Тар зицданнга атаргъа
Къушха буйрукъ бергенди.
Татлы тилли тюлкюню
Ийгенди экинчи кюню.
Гугурукга: «Келсин,— деб —
Мында ауаз берсин,— деб».
Чегетчиле бу ишге
Уллу сейир болгъанла:
— Булбул орнуна Гугурук
Боллукъмуд? — деб соргъанла.
Азау тишин джашырыб,
Айю къашын кергенди,
Мыйыкъ тюбден ышарыб,
Былай джууаб бергенди:
«Булбул этген джырланы

Эштиб, ангылаб халланы
Джаныуарла
Елтююрле, бууарла...
Гугурук а, ангысыз,
Аямай тамакъ танкысын,
Чачын кызыартыб омакъ,
Кычырса бошлаб тамакъ,
Танг атханын билдиред,
«Иш сакълайд!»— деб эсгертед.
Кюн сайып не ашарын,
Таурухдача джашарын
Кюзгюдеча кёргюзед.
Аз болса да магъана
Джырларыны ичинде,
Аны иши багъанад
Мени тутхан ишимде...»

Джыры ючюн ол Булбул
Тар зинданда термилгенд.
Саугъа ала джырына
Гугурук да семиргенд.

ТАЛГЪЫР МАКЪА

Уруш бола тургъанд да,
Узакъ джерден учханд да
Джюзген бомба Макъа Кёлге тийгенди,
Джугъун кыоймай чагъыб, чачыб ийгенди...
Юйсюз, кюнсюз джарлыла
Къара джерде тургъанлай,
Джер бузлагъанд бир кече,
Кышхы сууукъ ургъанлай...
Кырылгъандыла ууакъла,
Сууукъ чабыб ёпкере,

Зарауатлыкъ джетгенди
Къартладан да кёблеге...
Ол болумда тургъанлай,
Къыш талайын юшютгенд,
Макъаланы кёллерин
Тансыкълатханд, кюсетгенд...
Джазгъы кюню
Джерге джылыу бергенлей,
Бузла эриб,
Ырхы барыб кёргенлей,
Питна къабчыкъ,
Кёре келген кёб къышны,
Талгъыр Макъа
Атыб къаргны эм джашны, —
Барын къоюб,
Кёлге башын атханды,
Алгъын джетиб,
Кёлню башын алгъанды.
Гаккыларын
Таб джерине салгъанды...
Андан бошаб
Ёрге-энишге чабханды,
Бир хырыудан
Чыкъгъанланы табханды.
Кеси ахлуларын
Ашлы джерге джыйгъанды,
Къалгъанларын
Суу ташлагъа тыйгъанды...
Ол болумда
Керпеслениб тургъанлай,
Бир кюн джангур
Зырылдатыб джаугъанлай,
Суу къобханд да
Таш-агъачны келтиргенд,
Ол Макъаны

Дюккюч басыб ёлтюргенд!...
Андан сора
Тенг болгъанды кёлде джашау,
Хар кимге да
Бирча кыйынын ашау...

Бу джомакъды, кюлюрчады,
Бек кёб затха сюрюрчады:
Биринчиси, —
Ангылары къартлагъа,
Экинчиси, —
Иннетлери мортлагъа...

КЪУУУШХАН

Къууушханлагъа боллукъ токъмакъ,
Тынгыласагъыз, ма хыртлау джомакъ.
Бусагъатлада, бизни заманда
Бир къошда болгъан кичи, тамада
Кёрюб, сейир-тамаша болдум,
Кеси алды къаламны къолум.
Къошха кёре омакъ кийинген,
Тышындан кимге да суйюннген
Биреу
Сёзде, оноуда къошчулагъа
Болады таймай бащчылагъа
Билеу.
Башчылагъа: «Ол сёз этеди,
Бу ишибизге кёз этеди.
Аны къысхач бла къыссанг,
Муну эрнин-бурнун бир бузсанг,
Тынар эди иш болмай мусхам!»—
Дейди ол къызтеке Къууушхан.
Саууучугъа: «Былай бытдырсакъ

Ийнекни, былай тартдырса,
Сютню путла бла сауарса,
Алчыланы барын озарса...»
Отунчугъа: «Былайдан турсанг,
Иничге джанындан урсанг,
Аз арырса,
Тынч жарырса!»...
Дейди ауузун джыйыб, джайыб.
Сора балта тийгени сайын,
Бу да: «Ха-х! Ха-х!»— дерге болушад,
Алай бла хар ишге кьошулад!..
Бирлерине джыр этиб махтайды.
«Деуле, тулпарла!»— деб тохтайды.
Алай бла ишчиге саналады..
Амма, кёб турмай болуму
Билиниб, чибилги кьолуну,
Эски чабыр кьулакъча, атылады.

АТ БЛА ЭШЕК

Эртде, эртде, бек эртде
Биреуде
Эшек бла Ат болгъандыла.
Эртден, ингир кёрюше,
Эм тюбеше
Бу экиси тургъандыла.
Ишден келиб ма бир кюн,
Алыб Атыны джюгюн,
Иеси юйге киргенди,
«Кюннге да бир тынгыласын,
Айлансын, бир джубансын»,—
Деб Атын суугъа ийгенди.
Озуб тебреген Атха,
Кюлге аунаргъа джатхан,

Эшеги соруу бергенди:
— Менича джырлаб, аунаб,
Бир керилмейсе ойнаб.
Бютюн гызмарса, антым,
Къайры кетеди этген затынг?
— Э-э, шохум, сен айтыудан,
Ма сенича джатыудан
Кюлге аунаб джатмагъан,
Сенлейле бла джукъ татмагъан
Ашамайды, ичмейди,
Ойнамайды, кюлмейди,
Не?
Огъай!
Бир арбазда джашаса да,
Бир габдешден ашаса да,
«Тенг тенги блады,
Тегене бауу блады!»—
Деб Ат джууаб бергенди,
Эшекни сагъышха ийгенди.

Биргесине тартмасанг,
Неда аунаб джатмасанг,
Къызгъанчха эм гызмаргъа
Атынгы чыгъарыргъа
Кюрешген, джюзграммчыла,
Болсунла бу тизгинле
Сизлеге от тамчыла!

КЪАРГЪА БЛА БАЛАСЫ

Бурунгу къартла айтыугъа кёре,
(Бу айтыуду, ансы аны ким кёргенд).
Баласын тамам суйгенден Къаргъа
Эркелетгени кёлуне джетмей,
Тили джюрекге тылмачлыкъ этмей,
Джюрек тишлегени къанмай, кетмей:

«Акъяллыдан туугъан акъяллы баш!»—
Деб Ол Аны башында къакъгъанды,—
Баласыны мыйысын чакъгъанды...

* * *

Аллайынла бир къауум къатынла:
Балаларын этерле «алтынла»,
Тюз тил учларындан ашатырла,
Таб имбашларында къашантырла¹,
Эрке этиб, аманнга юретирле,
Тартаргъа, ичерге да тюзетирле.
Былай шекелли ишленген къауум.
Хар джетген джерде ачады дауур,
Къырылышады, селешеди ауур.
Юсюнден сыйын сюрдюреди,
Уллуну-ууакъны кюлдюреди!..

БАГУШ ИЕЛЕГЕ

Тауданмы энди Томай,
Къошданмы келди Чомай,
Эл этегинде бир Ат кишенленгенди.
Ол шошлукъгъа келсюнмей,
Кечегиде кишнегенди ол Ат.
Аны эштиб Эшекле джетгендиле,
Атха быллай соруула бергендиле:
— Тоба, тоба, къайдан чыкъдыңг, къайдан?
Не ашхы болду, бир Ат кёрдюк саудан!
— Да бир хапар айт, алан, къайдасыз сиз,
Кёрюнмейди, Ат тукъуму, тинлигиз?
— Астоприлла, кёрдюгюзмю сиз ол халны:
Малгъа санамай эл Эшек деген джанны,
Ат,— деб хар ким Аны сыйлаб, анга миниб,

---

¹ Къашантырла — асыл тилде: эшикке чыгъарырла,— деген сөздю.

Бизни да кьуру отунга джегиб...
— Энди уа кеминде
Эл, кьабакъ ичинде,
Бюгон халгъа кьарачы, кимди хозяин?
Кимни тауушу чыгъады элде дайым? —
Дейле Эшекле биринден бири алыб,
Кёрюниген Атны кьашына, кьашына салыб...
— Сау кьаллыкъла, менми атадым, — дейди Ат, —
Анга — Къадыр, сеннге — Эшек, кесиме — Ат?
Хар кимни бутларына кёреди чаты,
Хар кимни кьылыгъына кёре да аты...
Ийнаныгъыз, бош кёл кьалдырасыз меннге,
Ким эсе да санамагъанды деб тенгнге...
Сора эсегиз а кьайдагъыбызны,
Кёре-кёрмей эсегиз да сиз аны,
Колхоз, совхоз эм племзавод аралыкъда
Халал урунуб кюрешибиз кьраллыкъгъа.
Хозяинлыкъ дегеннге бош эс бёлесиз,
Ол затны кьуругъанын кёрелмеймисиз?
Аралыкъгъа тюз урунган ким эсе, Олду,
Аралыкъгъа иннети тюз ким эсе, Олду
Бусагъатда зауукълу эмда ие.
Ариу джокъ эсе да сенден уллу Тюе!
Кьыргъыз джоргъа неда Орловске Рысак!
Деб излейди кьрал маллыкъгъа,
Ансы «Эшек!» —
Деб излесе кёрмезмисиз аралыкъгъа.
Алкьын кёбдю сизлеге хозяинлыкъгъа, —
Деб джууаб бергенди кьысхаакъыллагъа.

Чайна кьатында иссилеучю эшекле
Былача совхозчу атха тьубеселе,
Кеслерин эл ие этиб кюрешедиле,
Сёзге кьошулуб сёлешселе.

КЕМЮК

Джаз заманда кюн созулган март айда,
Ким кәрмегенд кьарны эриб хар кьайда,
Кюнбетледен ырхыланы саркьганларын,
Сууланы бозарыб, толуб акьганларын,
Секиртмеде кемеуюл этгенлерин,
Кемеуюлде кемюклени кьбгенлерин...

Джылы тылпыу аллай кемюкге киргенд да,
Кьбдюргенди тыш танкысын кьргенд да.
Ууакьланы кесине кьоша ол Кемюк,
Тауча болургьа умут этгенди кьбюб.
Билемисиз, кемюк хаман кьбсе не кьадар,
Атылыргьа табылынады кьб мадар.
Алайын эслеб, махтаб аны ууакьла,
Сакьлагьандыла юлеширге ууакьлаб...

— «Кюзгю кибик, бизни ариу кемюгюбюз,
Кьурман болсун сеннге бизни ёлюгюбюз!
Сенсе бизни багьабызны чыгьартхан,
Тегерекни айча, кюнча джарытхан!..»
Кемликни сегерге излей эсенг ачыкь,
Аяусуз махта аны башын ачыб!
Башсыз Кемюк баш чыгьарама деб кьбгенди:
«Мен!»—дегенлей, танкысы атылыб чькгенди.

Джашау айланчлада, кемеуюлдеде
Тюбейдиле ма быллай кемюкледен,
Кьатышхан заманда чартлаб чыкьган,
Сюзиолген заманда заман джыкьган...

ДОБАР БЛА ШАУРАКЪ

Къозу къошну кыйырында джатычу,
Сюрюючюле къалгъан-булгъан атычу,
Чийкёз Добар бла Шауракъ сыртлыкъда
Джолукъдула бир къагъанакъ мыллыкга.
Бир къабынлыкъ къагъанакъны ол Итле
Къоялмайын бир-бирине адеблеб,
Джетдиле джанаулагъа, бек аманнга,
Боялдыла сермешиуде кызыл къаннга.
Сюрюючюле талашханланы кёрюб,
Чабышдыла айырыгъа юрюлюб.
Башлы-тюблю кибикле бола барыб,
Итле джан солуу этиб, тамам арыб,
Бир терен уру кибикке кетдиле,
Сюрюючюле да чабышыб джетдиле.
Джетселе — кёбдюле тамаша ишле —
Кёб болмайын талаша тургъан итле
Экиси да эки мюйюшге чынгай,
Чыгъар умутда къабыргъаны тырнай,
Тургъанларыш сюрюючюле кёрдюле,
Тамашагъа сейир болуб кюлдюле.
Сора къошда сюрюючюле джыйылыб,
Бары бирден бир оноугъа сыйыныб:
«Бюгюн мыллыкга талашхан сер Итле,
Къадамада тутсакъ да биз киритлеб,
Тамбласында сау кыйланы бууарла! —
Деб аланы кыстагъандыла тууайлаб.

Зар Итле эркинликде джарашмазла,
Тарлыкъгъа тюшселе уа талашмазла!» —
Деген сёзюю ол кюнден сора башлаб,
Айтычу болдула сюрюючю джашла.

БАЛЧЫ АЙЮКА

Анасы бла тонай гардош, нартиох бачха,
Маркъя мамурач Аюйчюк болду къачха.
Нартиох, зынтхы бачхалада сыйлана,
Айючюк экинчи джылыны къачыша
Ёсдю, созулду, керилди, этден толду,
Сокъур сау да танырча Айюка болду.
Келбетин оноугъа тыйыншлы кёрюб,
Айюле аны терек бачха сакъларгъа
Салдыла, кёгет Гёзеннге да къараргъа...
Айюка дженгил заманны ичине —
(Эс бёлюгюз табан джалауну кючюне!)
Кёгетинден кёре эм сууундан уртлай,
Тёб-тёгерек болду, ууанык тулукълай.
Ийнени кёзю тенгли этмей гузаба,
Ёретин къаба, ары-бери узала,
Хар затны баса, джута таб-табыча,
Семирди, атылды, Ташкёпюрню къабыча!..
Къыргъый санлы Айюка болду Алаугъан,
Арт аякълада джюрюялмай тохтагъан.
Айюкалыгъында ишленген шиндигине
Олтургъанлай, шиндиги: «Чыркъ-чуркъ!»— деди,
«Ууалыр да!»— деб кьоркъуб Ол силкинди.
Силкинсе силкинсин, тургъунчу орнундан
Шиндик ууалыб, сойланды Ол сыртындан...
Кеси къобалмай, Ол къамыжакъча аунаб,
Бууулгъан чочхача, кычырды хахайлаб.
Айюле кьуугъуннга чабышыб келдиле,
Алаугъанны аууб тургъанын кёрдюле.
«Хата тийди!» — дегенча, дертли мурулдай,
Томурауладан керкиб, Айюле эрлай
Ууадыхла бла буууб шиндик этдиле,
Кёлтюрюб Алаугъанны анга элтдиле.

«Хыянат джетди мынга бу терекледе,
Стауат, орун ауушдуруу кереклиди!» —
Деб Бал Къош бердиле, къоратыб башчысын...
Хыртлау джомакъны созмай айтсакъ къысхасын,
Эме-эме аны балауузун, балын,
Джюрюталмай къалды Ол кесини санын.
Аждагъан болду арты бу Алаугъанны.
Кёлю къоркъарча кёрген джануарны, джанны.
Четенлеге къарай айлана барыб,
Айюка, солуусуз болуб, тамам арыб,
Солур муратда бал четенге таяниганд,
Ол четен эзилиб, чибини джайылгъанд.
Еретин аууб ол, сындырыб омурауун,
Бал суучукъну кючден джугуучу тамагъы,
«Ы-ы-ый!» — деб къалгъан болмаса, къычырыгъын
Чыгъаралмад, Шохла джетиб алгъынча,
Сермеб тутуб кенг табджаннга салырча!...
Ачыулу чибинле ачы-ачы джетдирдиле
Аждагъаны дингиз жибик кёбдюрдюле...

ТЮЕ ТАМАДАЛЫКЪДА

Эртделеде, джокълукъдан,
Стауат, юзгере къытлыкъдан
Бир элде бир башсыз къатын
Бютеу юй хайуанларын
Арбазгъа бирге джыйгъанды,
«Стауат тамада айырыу», —
Деб болгъанында джыйылыу,
Тюени: «Зарлыкъ билмейди,
Хакъ кёлю бла ишлейди.
— Нени багъасыд къарамы, —
Ант этсек, Тейри адамы!» —

— Иште — иши, сёзде — сёзю,
Мийикден тюз кёред кёзю.
— Адеб, намыс деген затха
Керек тюлдю башха сыбабха.
— Чёк! — десенг, айтдынг — толтурур,
Бутларып джыйыб олтурур.
— Ашха, суугъа бек чыдамлы,
Ма тамада таб-тамамлы! —
Деб махтаргъа къалгъандыла,
Тамадагъа салгъандыла.
Джыл да турмайын ол — патар
Элге болду баям хапар:
Эшекле сыртда тойсала,
Хар кимден алгъа къайтсала,
Бутларып созуб джатсала,
Керилиб, эркин джантайыб,
Къалгъанла къала тургъанла
Аякъ юсюнде сымпайыб.
Къошда башчылыкъ этерге,
Мизамны таб тюзетирге
Салынган Тюе тебрегенд
Кишини джантайыб кёрсе,
Неда къыйыкъ ишин билсе,
Кимини бутундап басыб,
Кимини мулдасын кысыб...
Мизам, джорукъ кёрмегенле,
Адеб, намыс билмегенле
Тёзмей салынган джорукъгъа,
Кетгенле эшек кылыкъгъа:
— Асыл кылыкъгъа юрене кёбден бери,
Мангылайыбызны джуууб акъса да тери,
«Асылсыз уллукъулакъла!» — деб бизге,
Тюртюб турады таймаздан кёзюбюзге;
«Озгъун саякъды!» — дегенди бирибизге,—
Деб патыуасын тамамлаб,

Джалгъан сѣзле бла аманлаб,
Къыстагъандыла табанлаб,
Тюени тамадалыкъдан...
Терслиги ючюн тюл — зарлыкъдан!
Кѣб турмайын иелери
Иш джалгъанлыгъын эсгериб,
Аны орнуна салгъанды.
Эшекледен бир-экилерин,
Бериб ашхы кереклилерин
Джолгъа къыстаб къойгъанды.

Не Тюени, неда эшеклени
Чырт терссинмейме мен.
Амма, эшеклеге эс ийгенни
Иесинмейме мен!..

СИБИРТГИЛЕ

Бир кюн ингир ала ишден мен келсем,
Джангы Сибиртги да къураб, юй бийчем
Сибире тура эди юйню тубюн,
Къоймай туюн-джамын, саламын-чѣбюн!..
Талай кюнден анга тук-джам, кир къонду,
Кирден толду да ол, кюлтеча болду.
Сора ол сибирмей, тырнай тебреди.
Юй бийче да алгъынча сый бермеди.
Алгъынча сылаб-сыйпаб салмады,
Айыблаб тутуу-зат деген къалмады.
Ахырында, сѣге, силдей тебреди,
Алды да аякъ кирлерин сермеди.
Бир кюн а минди да аягъын сюртдю,
Аякъ учу бла эшик артына тюртдю..

Эм артында башха Сибиртги кьюраб,
Аны джиберди кюл тебеге быргъаб...

Эштсегиз «Сибиртгилени» силделгенлерин,
Билигиз — таб сибирмей тебрегенлерин...
Алай а аланы силдерни аллы бла,
Сагъыш этигиз хар не джаны бла.

БАШ БЛА ДЖУМДУРУКЪ

— Ой, сеннге тюшерик джарала,
Сеннге чыгъарыкъ догъурала,
Келлик сыйсызлыкъла уа сеннге,
Мен болмасам... «Сау бол!» де меннге,
Шохум!— деб, Джумдурукъ Башха
Сала эди Башда эки къашха....
Баш, сабыр-сабыр тынгылаб,
Этмей хатерин,
Берди керегин
Джумдурукъну, тамамлаб:
— Къолгъа джокъду чырт сёзюм мени.
Олду сюеген сахарны, элли,
Олду мелхум этген хар затны:
Этни, сютно — хар санагъатны.
Тойгъанлыкъ ау кёзлени джабмай,
Неда Майлы Джалкъадан кёл табмай,
Джетмейди сеннге не иш, не сёз,
Тешмейсе къаш, чыгъармайса кёз.
Боюн кюч, тойгъанлыкъ — тамалынг!
Аласыз джокъ башха амалынг.
Сени меннге этген хайырынг —
Къайгъы чыгъарыб къыйнагъанынг...
Бир къауум Джалкъа салса тоуб,
Башы бла ишлеуно къоуб,

Тебрейди таяныб Джумдурукъгъа,
Боюннга,
Иши да къалад джомакълыкъгъа,
Оюннга.

Кёб болмай аллай бир Джумдурукъ,
Аллай бир дорданлы Гугурук
Джалкъагъа базыб: «Ишлейме сени!» —
Деб Башха, чёмелди кеси.

ХОНШУ КЪОШЛА

Джсетейге эл тюшерден алда
Бириси Гошаях Къалада,
Экинчиси Къырым Къолда
Джашагъандыла эки малчы къош.
Бир-бири бла шох, бир-бирине хош.
Бире сыйынтысыз кёб маллы,
Бире — малы аз, амма, кёб джашлы.
Ёсе-ёсе джашлы къошну джалы,
Эки Къошда болгъандыла тенг маллы...
Джашлы Къошха керек болуб итле
Баргъандыла Хоншугъа Ит излеб.
Хар кючюкню нохта бауу — ууанык!
Къалырча ит неси къууаныб.
Суусаб ичиб олтурушхандан сора,
Малны-башы сорушхандан сора
Айтханды Къырым Къолчу хапарын:
Итсизликден малгъа хата болгъанын.
Узун тынгылаб Хоншу Хоншугъа:
— Неге керек, чырагъым, бошуна
Ит къайгъы ауурлукъгъа къошунга?
Тюю-джамы агъа арбазынга,

Ашы-суу джюк болуб башынга...
Бу аралыкъда, бизни къарамда,
Къол аязчады бизни Къаладан.
Бизни Басхан парийле саулукъдан,
Джюрюмез, оллахий, джан-джануар!
Джюрюсе — мыллыгын джангур джууар!..
Алайд да, къоркъма, къайт сен ызынга,
Зыраф джойма да бу малларынгы,
Берне-бедек хазырла къызынга,—
Деб ашыргъанды Ол Аны ызына.
Хоншусуну харамлыгъын ангылаб,
Кетди Къонакъ малын сюрюб, джанлаб.
Атын джерлеб, аууб Къарачайгъа,
Джалынмай не сайгъа, не байгъа,
Иесиз айланган бир Къанчыкъны
Такъгъанды къатына стауатыны
Ол Къанчыкъдан кючюкле алыб,
Асыраб, багъыб,
Къыйыр сакъларгъа, эм мал тыяргъа,
Аджашханны стауатха джыяргъа
Юретиб кючюклени бѐлегин,
Джаргъанды ол Хоншуну джюрегин...

Заргъа ышанма, къызгъанчха тилей барма.
Аманнга джалынма да, джанынгы къарма.

ПРОЦЕНТ АУРУУ

— Джаланды, къонакъгъа халалды эм чубарды,
Уясы зат джокъду, кѐб бош заманы барды...—
Деб Чакъинджикни орнуна инкубаторгъа
Гошат¹ Гугукну салгъандыла тамадагъа.

---

¹ Гошат — къарт кыз.

Инкубаторгъа салынган гаккы санны,
Эмда андан чыкъгъан джюджек джанны
Келишмей ортасы, чайкъалгъаннга, чиригеннге,
Тебленгеннге, гаккы ичинде ёлгеннге
Чыгъаргъа къалыб джартысы гуртну,
Сагъайтханды къанатлы джуртну.
Хар ким келгенича къарыуундан, кючюнден
Чегет газетге джаздыла муну юсюнден.

— Гаккыны джити джаны боялмагъанданды,—
Дегендиле, биринчилери.

— Огъай! Огъай! Гугурук айланмагъанданды!—
Дегендиле экинчилери.

Джарар муратда сора чегет миллетге,
Эки Булбул да джазгъанла ол газетге:

— Инкубаторгъа гурт салгъан заманда,
Айырмай чайкъалгъанын, сыннганын,
Тергемей не чыгъарын, не чыкъгъанын:
«Сан, процент! Сан!» — деб ма къуру бу,
Болуб къайгъы, олду муну чуруму!

Бу зат чыгъар-чыкъмаз чегет газетге,
Эгетлерин чакъырыб кенгеш тегерекге
Гошат Гугук бергенди буйрукъ алагъа:
— Булбулланы атларын алдауукъчулагъа
Эмда «кляузниклеге» чыгъарыб тохтатыргъа,
Сора «тилчиле» деб чегетден кыыстаргъа....

Тамадаланы буйругъу толмай не амал!
Бу буйрукъ да толгъанды къурашылыб тамал...

— Хахай, артыкълыкъ! — деб, ол кыысталгъан
булбулла

Салгъандыла тамада Къушха тарыгъыула.
Къуш Къартчыгъаны ийгенди тинтерге,
Терс джанын айыбына тюбетирге...
Къартчыгъа бир кечени Гошатны ийнакълаб,
Къайтыб кетгенди Булбулланы терслеб, айгъакълаб.

Булбулла, кёлтюрмей бу зарауатлыкъны,
Джангыдан джазгъандыла бу артыкълыкъны.
Ол Къуш бу тарыгъыугъа эс бёлюб,
Кёб сагъыш этиб, иги чегиб кёрюб,
Инкубаторгъа гурт салыуну марай,
Келгенди Гугукну ишине къарай...
Толгъан Инкубаторну джер-джеринден алыб,
Гаккыланы кюннге тутуб, бурну бла къагъыб
Кёрюб, чиригенле эм чайкъалгъанла табыб,
Кетгенди Гошат Гугукну эшигин джабыб!..

Эки джюз болса да, джалгъан болса процентинг,
Къуру да агъартыб къутулмайса ёретин!

ШАПА БЛА КИШТИК

Крыловну Киштигини туудугъуну,
Неда аны бек къысха джууугъуну,
Чам джомагъын, джетгенича бизге,
Айтыргъады нюжюрюм сизге.

Болуучусуча къайда да,
Биз джашагъан Шахарда да
Бир хант юйде Шапа болгъанды.
Аш-суу джюрюген джерде,
Хата болмасын хант юйде,—
Деб Ол бир Киштик къурагъанды.
Кёрюнмесе да Чычханны кеси,
Чыкъмаса да айланган ийиси
Чычханлагъа салыныб аты
Гёзенде къалгъан хантла,
Кёб тюрлю затла

Кече сайын таймаздан къаты
Тургъандыла, табы тюшгенлей,
Белгисиз жары седирегенлей...
Шапа таргъа тыйса Киштикни:
— Ычхыныб Уллу Чычханла
Къалгъан-булгъанны чачханла...
Деб шагъагха салыб Маскени
Актла бла къутула тургъанды.
Ишеклик келиб Шапагъа,
Сютбашы болгъан табхагъа
Ол темир къабханны къургъанды.
Сора Ол танг аласына,
Къарай барса табхасына,
Киштикни къабханда табханды...
Тутулгъан Киштик къабханда:
— Чычханны кёрюб табхада,
Аны сургенимлей тутханды!..—
Деб кюрешгенди да, уялмай,
Шапа уа къулагъына алмай,
Аны машогуна сукъгъанды.
Сора бир мырды къамишлеге —
Аныча джаламишлеге —
Хатачыны элтиб атханды...

Эх, энтда тюбейдиле аллай Киштикле,
Аллай атылыкъла эм къамишликле...

ДЖУТ БАЛЫКЪ

Бир джолда чабакъ, макъа балала
Кёл къыйырда джоузе тургъанлай,
Кёлларында бир узунсаб къармакъла —
Келдиле кёл джагъагъа джашчыкъла.
Кёлден къараб тургъан устаз Макъа,

Хата джетмесин джукъгъа деб къркъа,
Эрлай кесича бир устаз Чабакъгъа
Тюбег, этди къуугъун къл джалпакъгъа:
«Атмагъыз баш, — деб, — кърт кърмакъгъа!»—
Сагъайдыла олсагъат макъала,
Сакъ болдула миялакѳз чабакъла.
Кѳб турмай «шоп-шуп!»— делле кърмакъ къртла,
Балала да бугъундула дыбыртлаб.
Ненча атылсала да кърмакъла,
Бир да кърарамадыла Чабакъла.
Сора бир заманда ала-омакъ
Бир тышкъраллы кѳзбау кърмакъ
Шыкъртсыз акъырын тигеледи,
Аны хар суу джалпакъчы эследи.
Кѳбле боюнларын созултдула,
Амма, чыгъыб тиерге къркъдула...
Суу чайкъалыб кърлланы къралтыратса,
Айырыб аны бек джылтыратса,
Кѳз алдайды, кесдиреди сарыу,
Амма джан татлыды, джокъду кърарыу...
Алай а эл худжусуз болмаз,
Худжу уа бир хатасыз турмаз.
Бир джут Балыкъ, тыялмайын кесин,
Алалмайын ол «кѳзбаудан» кѳюн,
Киши «кърый!» дегинчи ол акъмакъгъа,
Атханды башын кѳзбау омакъгъа.
«Хам!»— деб кърбаханы бла ол къртдан
Тенг болду айырылгъаны суу джуртдан...
«Ах-ах-ах! Оу! Ай-ай-ай!»—
Болду къл джалпакъ саулай.
Бу кърыйгъырыуланы Макъа кърдю,
Къл джалпакъгъа быллай ауаз берди:
— Къл юсюнде менича джюзсегиз,
Неда джер юсюнде джюрюсегиз,
Сиз да кърлюк эдигиз менича,

Кесин баш кѣрюб тургъан кимден да
«Адам»— дегенлени ичинде да,
Алданган болса кѣзбау омакъгъа,
Бюгюн сизни Балыкъ телича,
Ушаб къалгъанын ма бу Балыкъгъа...
Алайды да
Кечмеклик болмасын малкѣз-джутха
Джашыртын башын атхан къолап джукъгъа.

Кѣллери къалса къалсын, джомакъны
Атайма тышхы къолап омакъны
Кѣргенлей башларын атханлагъа,
Адамлыкъ сезимни сатханлагъа.

ΧΑΠΑΡΛΑ

10

Ёзденланы Борис

АЙ ТУТУЛГЪАН КЕЧЕ

Дахир юйге кеч кьайтды. Эшикден киргенлей, ана-сы чакьырды да, эки бюкленнген кьагьытчыкь узатды.

Дахир, кьагьытда джазылгъанны окьуб чыгьыб, ичкери кирди да, юсюне тонун кьаблаб, эшик таба атлады.

— Анам, мен кёб турмай кьайтырма...

Къанитат, суу кьолларын хотасына сюрте, джашыны ызындан къараб кьалды. Энди уа не болду? Бу хайырсыз кьагьытда бир кьайгьы болур дейме. Тынчлыкь табмады джазыкь бала...

Дахир, сагьыш эте, суу ызына барады. Тюнене сууукь тереклени чапракъларын юшютюб кетгенди, ала акьырын джелчикге да тёмей, джерге бирден кьуюла, кьачхы кечени артыкь кьоркьуулу этедиле. Джай узуну берекет тёмюб тургъан кьобан энди сууукь аязын келтириб бетинге урады. Терек бутакьладагьы кьаргъала джыйыны кьарангыда да тынгысыздыла. Гуу этиб, бир терекден учуб кетселе, бирсине барыб кьонадыла. Кёк тазады. Ай алкьын чыкьмагъанды. Бюгече ай тутуллукьду. Физикадан окьутхан устаз тюнене ячейкагъа келиб: «Билиб кьоюгьуз, кьайгьы болмасын, джамагъатха ангылатыргъа керекди» деб, аманат салыб кетгенди. Не кьайгьыны айтады? Сейир хапар! Дахирни кёлю джарыкь эди бююн... Бусагъатда уа ол джарыкьлыкьдан джукь да кьалмагъанды.

Ким эсе да суу ызын ёрге келеди. Дахирни сагъышы бёлюндю. Ким болду экен?

— Сенмисе, Дахир, джол болсун?

Дахир ауаз несин таныды. Керимди. Джарлы кишини джашы. Къатынымы окъутурукъ тюлме деб къаты тутханды. Энтда андан сёз башлады.

— Сиз мени эл бедишлик этергеми муратлысыз?

— Ким кимни бедишлик этеди? Сагъыш эт!

— Кесими башым джокъмуду, эркиши тюлмеми? Юйдегили болсанг, кесинги да жёрюрбюз. Къайсы эркиши къатынын орамгъа бошлаб къоярыкъды?!

— Сен бир джарлыны баласыса, къалай ангыламайса! Тиширыулагъа берилген азатлыкъгъа, эркинликге къаршчымыса?

— Меннге айыб салыр джеринг джокъду, власть сау болсун, джер берди, мюлклю болдукъ Алай а, суйгешинги эт, къатынымы бошлайлыкъ тюлме!

— Бюгюн болмаса тамбла тюшююрсе.

— Тамбла да, андан сора да, сиз айтханча, боллукъ тюлдю...

— Болсун, артдан рахат сёлеширбиз...

Дахир кеси джолуна кетди. Керим аны ызындан къараб мурулдады:

— Артдан нени юсюнден сёлеширикбиз? Сёз бирди: энчи ишиме къатышмагъыз. Билиб къой, мен неден да туракъламаучу адамма.

Дахир юйге кириб баргъанында, келини шхууур хазырлай эди. Ол аны бла саламлашыргъа, бирси юйден атасыны къарнашы чыкъды да, къолтугъундан алыб, ичкери кийирди. Олтурдула. Сёз башлагъан джокъду.

— Ийманны хакъына, Дахир, энди уа не къаугъа-

ланы башлаб айланасыз,—деди бир кесекден Абдул,— джамагъатны арасында кѣб тюрлю хапар джюрюйдю.

— Абдул, сен хар кимни айтханына тынгылаб джюрюгенинги кѣой. Биз кѣаугѣ ача айланмайбыз, тиширюуланы хат танытыргѣ деб школгѣ чакъыргъандан ѳзге.

— Аланы окъутуб не этериксиз?

Дахир атасыны кѣарнашы бла ѳчеширге сѣймейди. Не кюрешсе да, хама да терсине тартыб туруучу Абдулну хорлаяллыкъ тюлдю. Ол, непи да ангылагъанча, баш силке турады да, тамбласында кеси сѣйгенча этиб башлайды.

— Менден кѣлюнг кѣалса кѣалсын, кѣызымы джиберлик тюлме школугъузгѣ. Келининг да огъурамайды.

— Кеси уа кѣайдады?

— Бирси элде. Анасыны эгечине кѣонакѣгѣ кетгенди.

— Джѣйылыугѣ баргъанны да кѣойгъанды. Комсомол кѣызды, тенглери не айтырла?

— Билмейме.

Абдул, суусабдан тартыб, алхамдюлланы айтды да, орнундан турду.

Ол бюгюн башха тюрлюдю. Дахир эслеб турады: бир агъарады, бир сакъалы кѣалтырайды, бир кѣоллары. Бирде уа, эси башха джары кетиб, айтханынги эшитмейди.

— Алай эсе энди мен кете бѣрайым...

— Кѣайры? Огъай, огъай...

— Юйге. Амам, кѣайгъы этиб, джукъламай турлукъду.

— Мында кѣаллыкъса... Кече ортасы болгъанды. Бу кѣзюуде сени джукъгѣ джиберлик тюлме.— Абдул энтда чыммакъ агъарды, кѣзлерин джумду. Назифат-

ны, нек эсе да, ачыуланыб чакъырды. Дахир орун сала тургъан тиширыугъа сынаб къарайды. Бу да мыдахды. Эри бла муну ортасында дауур болгъанчады. Абдулну эси да орнунда тюлдю. Аны атлагъанында, айтхан сёзюнде бир тюрлю тынгысызлыкъ, къайгъы, джалгъанлыкъ танылады. Сейир... Разият къонакъгъа кесими кетгенди экен? Абдул ашырыб джиберген эсе уа? Туруб-туруб, мен келир кюнмю кетди? Къагъытны Разият джазгъан болурму?

Назифат орун салыб бошаб, сауут-сабаны джыйышдырыб, чыгъыб тебрегенинде, Дахир андан ары тёзелмей, сорду:

—Разият къонакъгъамы кетгенди?

— Хо, бир-эки кюннге, — деди Назифат акъырын ауаз бла.

Дахир джукълаялмады, орунда ары-бери бурула турду да, эшикге чыкъды. Къара сууукъ. Джер бузлагъанды. Толгъан ай кёлтюрюлюб келеди. Ол бир кёрюне, бир булутла артына джашырына барады. Толу ай тутулса, адам джюреги керти да къайгъылы бола болур. Энтда эки-юч сагъат заман барды ол тутулургъа.

Дахир ай джарыкъда кёб сагъыш этди. Бюгюн райкомну бюросундан сора ушакъ аны кёлюн джазды. Секретарь башхаладан артха тыйыб сёлешди.

— Хош, Дахир, тамблагъы митингге хазырмысыз? — деб сорду ол.

— Ишге ячейканы бюросунда къарагъанбыз. Байрам этиб джиберликбиз. Джарыкълыкъ ючюн историялы бир кюн боллукъду! — деди Дахир да.

Секретарь сагъышланды. Акъырын келиб къолун Дахирни имбашына салды.

— Ашхы. Алай а сакъ болугъуз. Бу ишге къаршчы душманла кёбдюле. Ала кёзюу сакълаб, хар атламда чалдыу салыргъа хазыр турадыла.

— Биз да алай къарыуусузладап тюлбюз. Совет власть бизни джанлыды.

— Ол тюздю. Хы, неме, ол Абдул деген тегерегине кесичаланы джыйыб айланганча керюнеди. «Къараб туругъуз, мюлкюбюзню ызына сыйырлыкъбыз!» деб джарлыланы къркзута айланган хапары джюрюйдю.

— Мен да эшитгенме. Халкъ энди алагъа ийнанмайды. Бирсиюн ол Керимлагъа барыб, сёз башлагъанында, Керим кыстаб джибергенди. «Сизни кюнюгюз батханды, бош кыйналма!» деб къойгъанды.

Секретарь сагъышлы ышарды.

— Энди халкъны алдамакълыкъ кыйынды. Алай а джаралы джанууар ахыр кюнюн джыйыб бир силкинирге излейди. Хо, сакъ болайыкъ, ашхы адамларыбыз джарсымасынла. Кесинге да сакъ бол. Ала суймеген адам бар эсе, биринчи сенсе. Тишируулары саякълыкъгъа гартыб кюрешесе дейдиле санга. Ма, кесинг айтхан Керимге къара, бир джарлыны баласы ,атасыны ёмюрю бай эшигинде ётгенди, джамагъат джыйылгъан джерде алгъа чыгъыб: «Тишируууму школгъа элтиб бир керсюнлечи, алгъа Дахирни, сора аны ёлтюрлюкме!» дегенди.

— Да не этерикбиз, джолдаш секретарь, айтма къой, терс этгенин бир кюн болмаса да бир кюн ангылар.— Дахир ачыкъ терезеден узакъгъа къараб сагъышланды. Къалай эсе да, адамланы джанларына тиймей, джуртубузда бола тургъан ишлени, партияны политикасыны юсюнден къара халкъны арасында ушакъла бардыра турругъа тыйыншылды.

— Рахат болугъуз, комсомолчула сиз айтханны тындырлыкъдыла. Къабыргъа газет чыгъарыб башлагъанбыз, джер-джерде газет окъуйбуз.

Секретарь болушлукъчусун чакъырыб: «Дахирни юйюне дери ашырыб къайт», деди.

— Огъай, огъай, алкъын эртдеди, кесим барлыкъма. Сиз да къайгъылы болуб къалгъан кёреме.

— Қъайда, сёз бошалгъанды. Тебрегиз!
Аламат адамды, сейир джаш...

* * *

Дахир юйге къайтыб киргенинде, Абдул тапхада неши эсе да излей эди. Сора ол излеген затын табмады болур, Назифатны башсызлыгъына гурушха этиб, мурулдай, чыгъыб кетди. Нек джукъламайды бу уа? Дахир тонун тешиб орунга олтурду. Тебсиде къарыусуз джылтырай тургъан лампыны ёзегин бир кесек тюшюрюб, аны мутхуз шюрюне къарай, энтда сагъышха сингди.

Эх, джашауну джюреги къалай къатыды. Қъаллай азаблыкъда, ачы къазауатда къуралды джангы дуня. Қъаллай ашхы адамла шейт болдула. Тюнене газетде хапар чыкъды: бир джазыкъ къызны къаннга боягъандыла джангы дунягъа термилгени ючюн. Бу элни кесинде хапарла уа? Гюнахсыз устазны сойгъанларына джыл да болмайды... Дахирле алкъын къарыусуз ишлейдиле. Душманны джазыкъсынмакълыкъ... Барына да къаты болургъа, джол бермезге керекди!

Тамбла митинг барды. Дахир не айтырын алкъын хазыр этмегенди. Қъалай айтса табды, къалай башласа?

Ол оюмун бир джерге джыялмайды. Эси Разиятха къайтады да турады. Ол да барлыкъ эди митингге, биринчи болуб сёлеширге мураты бар эди. Энди къайдан табхын аны? Бу зат Абдулну иши болурму? Келини да, бир затдан кёлю къалгъанча, мыдахды. Бу ишлеге къатышмагъанын билдиргенлигимиди? Абдул иги адам тюлдю, душманны харсына тебсейди. Аны этгенлеринден Дахир башын қёлтюрюб джюрюялмайды орамда. Разият болмаса, бу юйню босагъасындан басмаз эди.

Бюгюн а нек келди, алай амалсызмы эди? Юйюнде рахат джатса уа? Дахир печь башында олтурган эгечиги бла урчукъ бура турган анасын кёзюне кёргюздю. Нек эсе да, санлары квалтыраб, кёлю бир тюрлю бир кьуджур болду.

Абдулну айтыры болур эди дейме, нек айтыб кьоймады. Узакъ адамы тюл шойду да, нек джашырады? Эки кьарнашны—Абдул бла тамадасыны—джашаулары эки тюрлю эди. Бири джеге, бири джегиле. Дахирни атасы ёмюрюн малчылыкьда, джалчылыкьда ашыргьанды. Революция болуб, кьабынымы рахат кьабар эдим деген кёзюде ёлюб кетди.

Разият... Дахирни джашауу, насыбы, бары-джогьу да! Анга кьалай джесир болуб квалгьанын кеси да билмейди.

Разият Абдуллагьа он джылында келгенди. Замансызлай атасыз-анасыз квалган эгечинден тууган кьызчыкьны Назифат кесине кьыз этгенди. Аллында Абдул бу затны огьрамай джюрюдю эсе да, юйге бир болушлукъ керек шойду да деб, разы болгьанды. Андан бери Разият былада джашайды.

Дахирни джазыуу энди Разият бла кючлю байланыбды. Ол тюрлю-тюрлю сылтау бла Абдуллагьа кьысхакьысха келиучю болду. Алгьа атасыны кьарнашы муну себебин тюшюналмай, Дахирни джууукъ кёллюлогюнден кьууана, джарыкъ тюбей эди. Артхаракъ, джашны кёллюндегип сезиб, онгсунмады. Бир-бирде, Дахир келлик болса, Разиятны джууукъ-тенгиге, хоншулагьа ашырыб кьоя эди, бир джумуш табыб. Дахир а, келгенлей, биринчи аш юйге кьарайды да, аллына Разият чыкьмаса, терен ахсынады.

Дахирни иши кёбдю, башы бла барады. Эртденден кечге дери ишлесе да, джумушну ахыры кёрюнмейди. Джаш тёлюню джамагьат ишге тартыу, адамланы ара-

сында ангылатыу ишни бардырыу, къара танымагъанланы курслагъа джазыу — барына да къатышмай болмайды Дахир. Кюнде кюню ол ишле бла болуб, Разиятны кёб кёралмайды, джол узуну аны юсюнден сагъыш этиу бла булджуады джангыз. Энди тюбесе, сёзню ачыкъ этерге излейди.

Алай а ачыкъ сёзню орнуна письмо джазды. Кеч болгъан эсе да, бир сылтау бла Абдуллагъа барды. Письмону къалай бериринден сагъыш эте, джюреги къаты тебе, арбазгъа кирди да Разиятны кёрюб, джунчуду. Таукел этиб, къагъытны кыызгъа узатды.

— Ал, Разият, сеннге...—дегенлей, Дахир, эшикден чыгыб келген Абдулну кёрюб, андан ары джукъ айталмай къалды.

Иш табсызды. Разият узалыб алгъынчы, къагъыт джерге тюшдю. Иги эди Дахирни, эсин джыйыб, джерден дженгил алыб хурджунуна салгъаны. Алай а иш Абдуллагъа толусу бла ачыкъ болгъан эди.

Тамбласында Дахир ячейкада олтуруб тургъанлай, эшик ачылыб, дагъыда джабылды. Дахирни сырты бурулуб тургъаны себебли, ким болгъанын кёрмөйди.

— Ишинг бар эсе кел,— деб таууш этди Дахир.

— Мен...

Дахир секириб орнундан турду. Бу ауазны мингни арасында айырлыкъ эди.

— Сенмисе?

— Хо...

Не Дахир, не Разият джукъ айталмадыла. Ортагъа тюшген тынчлыкъны бузаргъа киши базмайды. Ахыры ол джигитлик Разиятдан чыкъды.

— Тюненеги... письмомеди?

— Хо,— деди Дахир эшитилир-эшитилмез.

— Алай эсе биреуню письмосун нек алдынг? Бер кесиме?...

— Джыргыб атханма.

— Нек?

— Джангыдан джазарыкъма.

Дахир Разиятны джаныб тургъан кёзлеринде кесини насыбын кёргенчады. Бу ачыкъ кёллю, илеш кызычыкъгъа муратын айтыргъа ёмюрде да базарыкъ болмаз. Разият андан, къалай эсе да, бир болушлукъ излеб келгенди. Аны эски адетле буууб тургъан юйдегини уу тырнакъларындан къутултур орнуна суймеклигин теге турса, ол адамлыкъ болмаз! Кызыны кёлюнде джукъ болмай, кеси келгенинден файдаланыб, «меннге кел, бир юй болайыкъ» дегени не бетге сыйынныкъды? Разият комсомолгъа кирирге излейди. Школгъа барыргъа талпыйды.

Дахир кызыны кызыарыб тургъан бетине битиб къалгъанындан джунчуй, амалсыз, стол юсюнде къагъытланы аударуб тебреди. Разият ёрге турду. Аллында джашха тюз къараялмай, акъырын чыгыб кетди.

* * *

Ингирде комсомол ячейканы джыйылыуу болду. Дахир джыйылыуну ачыб, къараллыкъ ишлени санаб башлады. Биринчиси — дуня революцион къозгъалыуну иши; экинчиси — тиширууланы школгъа тартыу; ючюнчюсю — къабыргъа газетни кёзююлю номерин чыгъарыу; тёртюнчюсю — энчи ишле...

Къараллыкъ ишлени бары сюзюлюб бошалгъандан сора, Дахир кесини «энчи ишин» ортагъа салды. Разиятны комсомолгъа алырларын тилеб келгенин айтды.

— Барыб тохтагъан эскиликни тутхан юйдегиди, — деди Кемал.

— Бир ол тюлдю, элибизде аллайла дагъыда кёбдюле, — деди Рамазан.

— Абдул динни кьаты тутухан адамды, аны юсюне да, душманларыбыз жанлыды,— деди Кемал дагыда.— Джамагъатха бизни кьаралаб селешеди.

Хар ким тынч болдула. Кемал, кесини оюмун бегитир ючюн, орнундан туруб кьошду:

— Бусагъатда ишибиз богъуракъданды, дуня революцион кьозгъалыуну иши кенделен салыныб тургъан заманда, юйленеме деб джюрюген хапарынг барды, айыб тюмюдю? Сен да революцияны джауларын джакъларыкъса! Бу халынг бла ячейкагъа башчылыкъ эталлыкъ тюлсе!

— Бу не дегенингди? Дахирге аллай айыбны кьалай саласа?! — деди Рамазан да, орнундан тура.

— Коммунизмде да суймеклик боллукъду да, ахырсы? — деди Дахир, тенглерине джалыннган халда.

— Игиси Самат бла оноулашайыкъ. Ол кьалай десе, алай болур,— деди Идрис, сёзню бошалгъаннга санай.

— Сейир сёлзени селешесиз,— деди Рамазан кызыб,— Разият джарлы юйдегини кызы эсе, Абдулгъа неге кьатышдырасыз?

— Нек кьатышдырмайбыз? Джаныуар уясында кёргенин этеди,— деди Кемал.

— Ашхы. Айтчы меннге, кьарангы дуниядан бир джазыкъ ёксюз учуб чыгыб, джангы джашаугъа талпыса, биз, ары-бери деб, кесибизден кери кысдасакъ... Бу кьалай болады? Ишчи-элчи джарлыланы сабийлерин комсомолгъа алыргъа керекди дегенди Ленин. Мени айтырым бирди: Разиятны комсомолгъа алыб, эки джюрек да бирча разы болсала, алагъа юйленирге эркинлик берирге боллукъду. Алай бла биз энтда бир джангы совет юйдеги кьуарарыкъбыз!

— Хой, хой, хой! «Эки джюрек разы болсала...» — Кемал мыйыкъ тюбюнден ышарды.— Хазыр тургъанларын кёре шойса да. Ала да, сиз да суйгенигизни этигиз.

Сора бу ишге ячейканы къатышдырмагъыз. Ол неге керекди.

— Керекди! — деди бусагъатха дери сѣзге къошулмай тургъан Рашид. — Комсомол ячейканы секретары юленирге мурат этген эсе, биз къолланы хурджуннга салыб турлукъ тюлбюз. Кимни алады, юйдегиси къалайды, революциягъа къалай къарайды, къысхача, бары сорууларыбызгъа джууаб берирча болургъа керекди!

Джыйылыу созулду. Ахырында, бу иш райкомну секретары бла оноулашхынчы къала турсун деб бегитилди. Разиятны комсомолгъа хазырларгъа уа Дахир бла Рамазанны борчулу этдиле. Ячейканы джыйылыуу кече ортада бошалды.

* * *

Арадан ийыкъдан аслам заман озду. Дахир, къыз ячейкагъа кеси келир деб, кюн сайын аллына къарайды. Алай а андан хапар джокъду. Ячейканы членлери Дахирге «Салынган борчну толтурмадың, къайда къалды Разият?» деб сора тебретиле. Дахир джукъ айталмайды, къайгъыдады.

Ахырында, ол бир кюн Разиятлагъа кеси салыб барды. Юйге кириб кишини кѳрмеді. Не этерге билмей, бир кесек сюелиб, садха киргенинде, Разият, терек тюбюнде олтуруб чындай эте тура. Аякъ тауушну эшитиб илгенди да, ызына къараб Дахирни кѳргенлей, эрлай ѳрге турду.

— Юйню тонаб кетселе да, биллик тюлсе, — деди Дахир накъырда халда, — сенден сора киши джокъмуду?

— Джокъду...

Киши джокъду... Сѳлеш энди эркин! Алай а сѳз дегенинг келмейди да келмейди ауузгъа. Неден башласын Дахир? Кесини кѳлюндегин къызыны джюрегине къалай джетдирсин! Бир зат айтыр муратда ауузун ачады да,

дагъыда джукъ айталмай, къыздан болушлукъ излегенча, термилиб къарайды анга. Джангыз джюрекле селешедиле. Разият да анда-мында «айтырынгы айт да къой» дегенча, мангылай тубюнден джашха бир къараб къояды да, кезлерин ашыгъыш джерге ийеди.

— Разият,—дейди Дахир таукел болуб,—бир айтырым бар эди...

— Не затды эке ол?—деб сорду къыз, джукъ ангыламагъанча.

— Джюрегим сендеди... Разият...

Къыз дженгил бурулду да, башын келтюрмегенлей, залдан ашыгъыш чыгъыб кетди.

* * *

Арадан ай озду. Комсомол ишлени юсю бла барыб, Дахир областдан кеч къайтды. Арыб келген джаш, бир кесек тынчайым деб, орнуна олтура тебреб, аны юсюнде тёрт бюкленнген къагъытны эследи да, алыб окъуду. «Башынг санларынга ауурлукъ эте болур дейме,—деб джазылгъан эди кюнде саргъалгъан къагъытха карандаш бла,—Разиятны тынч къой. Аны ячейкада керсем, къызыны, сени да...»

Дахир, къагъытны окъуб бошаб, тишлерин къаты къысды. Кимди бу? Разиятха келечилик айтхан адамны билмейди. Элчи джашладан аллай къагъыт джазарыкъ джожкьду. Алай эсе, бу кимни болса да фитналыгъыды.

Дахир юйден чыгъыб Рамазанлагъа тебреди. Рамазан аны эм ахшы тенгиди. Эки джылны ичине джазаргъа, окъургъа да уста болгъан фахмулу джашды ол. Ячейканы ишине джаны-тини бла кшошулады. Ячейканы членлеринден Рашид да аллай джюреклиди, джамагъат иш ючюн джанын аярыкъ тюлдю. Джангыз Кемал бош сёзню кёб селешеди, ишге ат белинден къарайды.

Идрис кёб сёлеширге суймейди, алай а кёбюсюне Кемал джанлыды. Сабийликден бирге ёсгендиле.

Рамазан, Дахирни кечегиде келгешине бир кесек сей-ирсинсе да, бек къууанды.

— О, сау кел, сау кел! Къалай, не хапар областдан?

Дахир, ашыкъ бушукъ хапар айтхандан сора, биягъы къагъытны кёргюздю.

— Бу къалай болады,— деди Рамазан, окъуб бошаб,— Разиятны башха джаш тилей болурму? Таб къоратыб кетген эселе да, хапарсызма, оллахий. Кел, Абдуллагъа барайыкъ да хапар алайыкъ...

Абдуллагъа келгенден сора Дахир Рамазаннга «былай тур, мен мычымай чыгъарма» деб арбазгъа кирди. Келиб, эшикни эки-юч кере тебериб кёрдю — ачылмады. Къагъаргъа да бир тебреди, алай а кечегиде джукълаб тура эселе, къозгъамайым деб ызына айланды. Къабакъ эшикге джетерге юйню бир джанында терезеден ургъан джарыкъны эслеб, «антсызма барыб бир къарама-сам» деб къайтыб келиб аш юйню терезесинден къараса, келини тылпыуу чыгъа тургъан къазанны юсюне сюелиб, Разият да, кёзлеринден джыламукълары бара, сауут джууа. Эх-хе, былайда бир иш баргъа ушайды, эшик бегитиб къазан асхан эселе» деб кёлюне келтире, Дахир барыб бирси юйню терезесинден къарады. Къараса, аллайгъа къарасын... Юйде бай джашы Азамат, Сафарбий афенди, элревкомну председатели Самат, тёрде Дахир танымагъан бир сау битген джаш, бир къыйырда Абдул олтурадыла.

— Ийманынг хакъына, Самат,— дейди бай уланы Азамат,— сен элибизде властны тамадасы, джерибизни, малыбызны да сыйырдыгъыз, энди ийманыбызны да... не?

Сёзю ол джанын афенди алды.

— Эх, адамлада ийман къалмады. Шернат аякъ тю-

бую болду. Ахырзаман, кыямат дегенлери буду-бу! Уллу аллах...—Афенди андан ары пелени эсе да шыбырдады.

— Ол комсомол кибиклени айтсанг а! Не уллуну, не гитчени эсгермейдиле, юй-юйге айланыб, халкыны джолдан аджашдырадыла, бир зат айтсанг, бойнунгдан буу-аргъа хазырдыла,— деди Азамат дагъыда.

— Кыфырла излегенлерин табарыкъдыла. Уллу аллах кечмез. Кырачайны керти шохлары кёб турмай келликдиле.

— Кыачан? Джукъ билгенингми барды?

— Аллахны буюргъаны боллукъду, хо,— деди афенди созуб, керти да бир затны билиб джашыргъанча.

— Сен, Самат, тёерегинге кыраб атла,— деди Азамат,— ала келселе, богъурдагъынгдан алмасынла дагъыда.

— Барынг да меннге джабышыб неге кыалдыгъыз? Мен суююбмю турама? Мен да сизнича абызырагъанланы бириме. Хо, аллахуутагъаланы бир кыулума.

— Ол биреуню тынчайтыргъа керекди,— деди афенди ауазын гитче этиб.

— Бу ишни Абдулдан сора киши баджараллыкъ тюлдю,— деди Азамат.

— Огъай, огъай! Ахырсы ол...— деди Абдул, бети чыммакъ агъарыб.

— Тохта, разы болмасанг, алгъа сени тынчайтырбыз, сенден сора аны!..

Абдул кыалтырай тургъан кыоллары бла башындан тутду. Не сагъыш этеди экен?

— Керек болса, Аскер болушур сеннге...

— О, толу ышаныргъа боллукъсуз, кёре келген затымды,— деди Дахир танымагъан джаш, ышарыб.— Абдул мен айтханнга хо десе, кыызчыгъын...

Дахир асыры ачууланнгандан, бютеу санлары бузлаб кыалгъанын да сезмейди. Тюшюмюдю бу, тюшюмю-

дю? Атасыны к̄арнашыны ююу душманланы к̄ошлары болуб турады да. Джазыкь Разият...

Ала кимни к̄урутург̄а келишдиле, ол затха Абдулну нек борчлу этдиле? Абдул разы болмаг̄анча к̄рюнеди, алай а к̄орк̄утадыла. Самат а... Джер-джерде азатлыкь, тенглик деб ауаз бериб айланган, бетине к̄ара джак̄г̄ан душман к̄ереме. Нек былай т̄бен тюшгенди? Хы, хы... Саматха тилек бла келгенле хаман да «ог̄айны» табыучандыла. Джаш т̄люге областха джыйылыуг̄а барырг̄а улоу бермей к̄ойг̄ан да ол, к̄абырг̄а газетде динчиликни юсюнден джазылг̄анны тюрлю-тюрлю сылтаула бла к̄оратдырг̄ан да ол, халк̄ны арасында терс ак̄ылны джайг̄ан да ол...

Дахир быллай саг̄ышла бла Рамазанига джетгенинде, ол сорууланы бир-бири ызындан к̄уйду.

— Не хапар? Разият мындамыды? Нек к̄б к̄алдынг?

— Хапар уллуду, шохум. Разият юйдеди. К̄ел, кетдик!

— К̄айры?

— Райкомг̄а!

* * *

Тамбласында эл ревкомну председатели Саматны тутулг̄анын бютеу эл биле эди. Хо, совет властны джауу болг̄анын комсомолла билгендиле: Саматны даг̄ыда талай н̄гери — Сафарбий афенди, Азамат, Абдул тутулг̄андыла. Даг̄ыда бир джаш болг̄анды ала бла бирге, алай а ол к̄ачыб к̄утулг̄анды. К̄айда болг̄анын киши билмейди.

Эки кюнден Абдулну башына бош этдиле. Ол кюнню ушакг̄а ким тынгылаб тург̄анын билалмай к̄айгыыдады. Энди Абдул бир кесек джууаш болг̄анды. Дахир келсе, джарыкь туберге кюрешеди. Таб, Разият-

ны да джашырмайды. Алай болгъанлыкъгъа, ала эки дуняны адамлары кибикдиле, орталарында уллу ёзен барды.

Разиятха да эркинлик берилгенди. Школгъа джюрюйдю. Комсомолгъа кирирге деб тилек къагъытны кеси къолу бла джазыб келтиргенди. Ол ишге ячейкада къараб, бир аууздан къабыл этгендиле. Элде къызладан биринчи комсомолгъа киргени бла бары да джылы алгъышлагъандыла...

* * *

Бу хапарланы бары Дахирни кёз аллындан бир бири ызындан ётедиле. Разият бла тюбешиулерин, аны акъыллы сёзлерин, джылы къарамын эслейди.

Дахирни бюгюн, юйуне кетмей, былайда къалгъаны да Разиятны хурметиди. Алай а Разиятны юсюнден Абдул бюгюн аууз ачмады, Дахир а къайтарыб сорургъа тартынды. Джукъ айтмай къалай кетиб къалгъанды, ахырсы? Нек?

Дахирни башын ауур сагъышла кючлеб иги джукъ-лаялмады. Бир заманда аны юсюнден ауур зат басханча болду. «Басдырыкъланама» деб келди кёлюне, алай а бу тюшюмюдю, тюнюмюдю, билмейди. Сора саудан къарыуун джыйыб ёрге къобаргъа кюрешди, туралмады. Санлары асыры ауругъандан эс джыйды. Къычырыкъ этди — ауазы чыкъдымы, чыкъмадымы, билмеди. Қъарангыда кёзюне бир кёлекке кёрюндю. Айны мутхуз нюрюнде атасыны къарнашын таныды. Қъатында ким эсе да биреу бар эди.

— Абдул...— Дахир не къарыуун салыб къычырды эсе да, тауушу чыкъмады.

Айны терезеден тюшюб тургъан джарыгъы къайры эсе да тас болуб, болгъанны къарангылыкъ басды. Биягъындагъы кёлекке, эшикни да унутуб, терезени ачыб

түшдү. Ачык терезеден ай тутулган кечедө джулдузла артык джаныб кёрюнедиле.

Дахир бу затланы эслеб турады, алай а кымылда-ялмайды.

— Мурдарла...— деди ол, ынгычхаб.

Таз, челек кыагылган дауурбаз тауушла элни саулай басдыла. Джангызлыкда ажымлы джан бере турган Дахирни ахыр солугу ол тауушлада тас болду...

* * *

Эртденбла элни арасы кенг майданга джамагыат бирден джыйылган эди. Кыарт-джаш, эркиши-тишируу да. Комсомол ячейканы членлери бир джерде сюеледиле. Джангыз Дахир джокду. Ол сёлеширге керекди бююн-нго митингде.

Кюн түшгө джуууклашыб райкомну секретары митингни ачаргыа алгыа чыгыаргыа, бир тишируу ауаз эшитилди: «Кыайда балам? Баламы табыб беригиз!» Бу Дахирни анасы эди. Гитче кыызчыгыны кюлундан тутханлай, президиумда олтурганланы алларына барды.

— Джашым кыайдады, берекет берликле? Дахир юйге келмегенди...— деб кыаты таууш этиб джылаб джиберди. Кыызчык да анасына кыошулуб джылайды.

Майданны толтуруб турган джамагыат, тенгиз толкун киби, чайкылды. Председателлик этген кыонгураучукну кыагыб халкыны тынч болургыа чакырады, не дерге билмей, Дахирни анасына кыарайды, адамланы ичинде кимни эсе да излейди.

— Джамагыат!

Митингде джыйылганла, адамланы арасын джырыб, президиум таба ашыгыш келген кыызгыа дженгил

бурулуб къарадыла. Къыз, Дахирни анасыны къатына барыб, кёкюрегине башын салды. Ол Разият эди.

Джамагъат, нени эсе да сакълагъанча, ашыгъыш тынгылайды. Амма да джылаудан тохтаб, Разиятны башын кёлтюрюб, мылы кёзлерине битгенди. Бары сакълайдыла: къыз не айтыргъа излеиди? Разият эс джыйыб, солууун кючден ала, башындап тюшюб баргъан джаулулгъун къолуна чырмай, къычырды:

— Джолдашла! Абдул кесини къарнашындан туугъанны ёлтюргенди.

Майдан, кёк кюкюрегенча, гюрюлдеб, бир силкинди да, барыны тили бирден тутулгъанча, бир такъыйкагъа тынч болду. Сора дауур джангыдан башланды. Минг тюрлю ауазны ичинде Разиятныкъы ачыкъ эштилди:

— Къан ичген мурдарлагъа ёлюм! Эски адетлеге ёлюм!

Къыз эс ташлаб джыгъылды. Аны бир къыйыргъа алыб чыкъдыла...

* * *

Абдул этген ишин бойнуна алмады. «Ётюрюкдю! Мени бетим бла ойнаргъа излеисиз, мен кеси баламы кесим къалай ёлтюрлюк эдим» дегенден ары джукъ айтмады. Алай а Разият болгъан ишни барын — кир иннетли фитначыланы Абдулагъа джыйылгъанларындан башлаб, къагъыт джазыб Дахирни чакъыргъанларына дери ачыкъ этди.

Белгили болгъаннга кёре, ол кюнню джыйылыудан сора, Абдул Разиятны Аскерге берирге оноулашханды. Разият унамагъанында, тюйгенди. «Райкомгъа айтырыкъма, болгъан сырынгы ачарыкъма» дегенинде, къолун, аягъын байлаб, арбагъа салыб элтиб Аскерни юйюне атыб кетгенди. Алай а Разият «ёлюгом боллукъду

сени!» деб джашны бетине тюркюгенди .Сора Аскер ачууланьб: «Сюйген Дахиринги бюгече башы кетерик-ди!» дегенди. Ол кюп кече ортасында Разият, терезе бла тюшюб, къачьб кетгенди. .

Дахирни ёлююн суу джагъада табдыла. Аны хур-джунундан ол анасы берген къагъыт чыкъды. Ол Разиятны атындан джазылгъан эди. «Дахир! заманынги алгъаным ючюн кеч. Мени унут, башха джашха барыргъа сёз бергенме,—деб джазылгъан эди анда.—Мен джангылгъанма, сен айтхан джолда бараллыкъ тюлме. Болгъан сёзю атангы къарнашына айтханма. Излессенг, кесинг келиб хапар алыргъа боллукъса...»

Бу къагъытны Разият кёрген да этмегенди. Аны Аскер джазгъан эди.

Халкъ кесини уланыны юсюнден джырла этди. Бир иннетлилери аны ишин джашауда таукел бардырдыла. Кюрешни ал сафындады Разият. Ол энди бютюн бир башха юйдегини—ленинчи комсомолну юйдегисини кызы эди. Ол комсомол ячейкагъа секретаргъа сайланды. Ишге джарашьб, Дахирни шкафын ачханында, кесине джазылгъан письмону кёрдю.

«Багъалы Разият! Бир къауум тенглерими бусагъат-да сюймекликни юсюнден сагъыш этер заманмыды деб кёллери къалады. Мен алагъа былай айтама: «Биз сюйген да, джангы джашау ючюн кюрешген да этебиз. Биз...»

Разият андан ары окъуялмады. Аны ачы кычырыгъын эштиб бирси юйден киргенлеринде, ол башын столгъа салыб, къайгъысын джашыралмай, уллу таууш этиб джылай эди...

Эрикгенланы Къазий-Магомет

КЪАНЛЫ КЕЧЕ

(Романдан юзюк)

— Адам дегенинг итни терисиди. Ол неге да тѣзеди. Кѳремисиз Чомур афендини, ол кѳрмеген не къалды? Энди хариб афенди, къалай этсин, акъылындан чыгъаргъа башлагъанды. Ансыннга да терен адамды, онглу адамды. Баш кибиги ишлей а биледи. Кеси салкъын юйюнден чыкъмагъанлай, джашланы уа онгнга, солгъа чабдыралады. Бир-бирде уа бир къызыб къалгъаны да болады...

— Тейри, азим-керим, мен эркиши тюлме, аны алагъа джетдирмесем,— деб Чомур афенди, джангы джюлюннген башын да кѳкге ачыб, юйден эшикге чыкъды. Башын хунадан салындырыб, орам таба къарады. «Къанлы джаула, мен адам тюлме, сизни къууанчлы байрамыгъызыны къан ырхымла бла чайкъатмасам!» — деб, кѳсе сакъалын эки къолу бла бирден сылады.

— Сеит, Азамат, Тохтар, Шонай, Айшат — была бары да динни ассы джауларыдыла,— дей да бармакълары бла санай келиб:

— Алий, Фатима, Чѳпеллеу, Мусса — была уа кимледиле? Была тюлмюдюле мени биринчи джауларым?! Эмчек къарнашларымдыла: Науруз, Владимир дагъыда къайсы эди, къайсы?! Алай а, онг къолунгу джюрегинге салыб, сагъыш этсенг, не башхабыз барды дин бла мени? Экибиз да уллу аллахха къуллукъ этебиз. Уллу аллах да менича башлары ишлегенлеге болушлукъ этеди,—

деб Чомур афенди мыйыкъ тюбюнден ышарады. Керттиди, дин айтады: Джюз гяурну башын кессенг, сормагъанлай джандетге бараса»,—деб. Ол тюздю, мен анга пинанама. Алай а ол кёбдю. Къайда мен сапагъанлада уа, джюз кяпыр? Алай болса да, барды былайда бир иш: бир кызыл большевик, акъ гяурдан эсе джюз къат гюнахлы болур,—дей келиб, дагъыда сорушмай:

— Не ючюн десенг, ала тюлмюдюле мени мюлк джерими сыйыргъан, малымы орта байлыкъгъа къошхан! Ала тюлмюдюле халкъгъа кючлю дин берген, байлыгъымы кау-кау этиб чачхан! Джокъду алагъа кечмеклик!

Салкъын терекни тюбюнде олтура да, ёрге къоба, Чомур афенди тюрлю-тюрлю сагъышла этеди.

— Арабий, Чёпеллеу бла Тохтар а, большевиклемидиле? Да не башхасы барды, ала кяпырла джанлы болуб, колхоз джашауну махтаб кюрешедиле. Айхай, аны бла да къалмай эдиле. Аллахны къуллугъун атыб, къартлыкъларында ибилисни къауумуна болушуб ишлерге кюрешедиле. Эм бек кюйюб-бишерикле да аладыла. Ол кеси да къош-къошха кесини къайыр эгерлерин ашыргъанды.

— Аллахны къудурети бла, Мухаммат пайгъамбарны уммети, Азрет-Алийни кылычыны болушлугъу бла, барыгъыз, къурутугъуз ассы ибилисни юйдегисин. Окъ тийсе кёкюрегигизден, шейитсиз, алай болмай, сыртыгъыздан тийсе уа — къабырыгъыз кычырыр. Муслиманла, сиз дин къазауатха атланыгъыз! Сизни бла Хызыр-Илияс да боллукъду,—дегенинде, афендини къайыны Сосланбек, артха туракълай, къарт кюеуню къулагъына шыбырдаб:

— Барындан да игиси, сен да келсенг биргебизге,—деди. Ала узакъгъа кетиб, тауушлары тохтагъандан сора да афендини бутларыны къалтырагъаны кетмей эди.

Биягъы башлар эди, джюрегин баса, кесин къатдыра;

— Тиширыула уа, тиширыула? Тохта, дин тамада! Ишни уллусу мындады да. Къуранда не айтады? Тиширыу адаммыды сора? Хайыуан да багъалыды андан. Алай а ол кѣлтюрген гюнахны эркишини не динден чыкъгъаны да кѣлтюрлюк тюлдю. Джангыз ма ол эки тиширыуну суйген муслиман джюз кюе тургъан адамны джаханимден чыгъарыр. Алай болса да ол аман джашны Шонайны уланындан туугъан къызгъа кѣзю къарайды да, къарайды..

— Джетмегенни орнуна Бекирни къошарбыз да къоярбыз, — деб башын кѣлтюргенинде, аман кюн этдиричюу къаргъа, афендини башындан энишге къараб, «къакъ-къакъ»-деб, бир талай джолда къычырды. Чомурну бети агъарыб: «иш, худжу къаллыкъ, къаргъагъан къаргъышынг башынга джетсин», — деб ёрге туруб, ары-бери джюрюб тебреди.

— Былайда бир ангыланмагъан зат барды. Ол неди десенг, санаб тизгенлерими кесимми бошарыкъма, огъесе кетгенлеми къырлыкъдыла? Айтыб къояргъа, не башхасы барды. Қимни къолундан да къорасынла, — деб Чомур афенди башына джыйылгъан сагъышларыч чачаргъа кюреше, ызына отоуна кирди..

Шонай акка къоба келиб, саугъагъа алгъан шкогуна узалды. Акка, ары-бери къараб, уланындан туугъаннга кѣргюзмей, эшикге чыгыб кетерге умут этди, алай болгъанлыкъгъа, сакъ тургъан джаш, акъырын китабны алыргъа къобханча, джѣткюрюб къобду. Шонай, барыб, орунга да бир олтурду, алай а амалсыз болуб къобуб:

— Джашым, сен да эшитген шой эдинг да? Тохтар бла Чѣпеллеуге сѣз бергенме. Мен бюгече алагъа барыргъа керекме, — деб, акъ сакъалын да сылай, Амырны аллында эки атылгъан уучу шкокну да алыб, бир кѣзюн да къысыб сирелди. Уланындан туугъан, ышаргъан да этиб, китабны да столгъа сала:

— Атам, мен бусагъатдан кетерикме. Юйде ким къалыкъды, къалай болур? Фермагъа джол узакъды, кечегиде къыйналмазмыса?—деб аккасына ариу айтыб, ангылатыргъа кюрешди, алай болгъанлыкъгъа унаталмады.

— Ангылатыргъа керекди, сен секретарса: Чомурну къанлы джыйыны не аманлыкъ эталса да аярыкъ тюлдю. Қолхозну къалгъан байлыгъы бир джанына, сени эгечинги фермасы да экинчи джанынады. Аны айтханым, колхозну минг туурыны джартысы Айшатны къолундады. Джангыз Ингилизден келген мюйюзсюз бугъаланы багъалары, джюз ийнекни багъасы барды. Қеслери алтын ачагъа алыннгандыла,—деб акка башлыгъын бойнуна байлай башлады.

— Тюз айтаса, сакъ бол.

— Тюз айтаса. Кеч этмей кетейим, къара аджир мычымай джетдирир,—деб, Шонай Амырны да къучакълаб, арбазгъа чыгъыб кетди. Аджирни аякъ тауушу да аздаан аз эшитилине, Акка огъары тийреден Қъобан таба бурулду.

— Да, аккамда уа бар кёреме кюч! Джюреги, джюрек! Ёхтемлик а, ёхтемлик!—дей, Амыр да аны ызындан узаймай къой къошлагъа атланды.

Кечени ортасы болгъанды. Тийре-тийреде харс таууш, джырлагъанла эшитилинедиле... Чомурну май байрамны къулагъына алмагъан джыйыны, ингир къарангы болгъанлай, чачылгъандыла. Аланы кими джангы эл таба, кимни да тау джайлыкълагъа къауум-къауум болуб атланигандыла. Тёртеулен да, джаяу джолчукъда, ат аякъ тауушдан сора джукъ эшитдирмей барадыла. Атлылагъа тюбеген да танырыкъ тюлдю: ала башларын къара башлыкъла бла гыламла байлагъандыла. Атлыла Қъынгыр-Сыртындан ауаргъа, гузаба баргъан булугланы ичинден ай да чыкъды. Алай а джарыталмады, не ючюн десенг,ашала-ашала тауусулгъан оракъча болгъан

эди. Башлыкълыла къамчини кѣргюзмегенлей, аджирле-ни джюрюшлери игиди. Чомур афенди, атларын махтаб, тишлери тюше тургъанлай, Къабарты джанында да бир талай аджир юлюш келтириб къошулгъанды. Аланы къабхын атлагъа санаб, джолоучула, джылкъыны ичинден сайлаб, бирер маджал хорагъа джер салгъандыла. Джолоучулары бири, аджирни да ауузун тарта, артха созулгъан нѣгерини къулагъына акъырын шыбырдады.

— Алан, мени ол тиширугъа энчи дертим барды,— деб кесин эрши-буршу этди. Къарангыда ким кѣрдю эсе да аны.

— Алай дегенниг, ангылаялмадым?

— Аны атасы ёмюрлюкден бери да, Зекеден, джалчылыкъдан чыкъмагъанды. Къызыны кѣлюне уа алай келеди: энди, тенг болгъан огъай эсенг, биз онглу болдукъ деб.

— Алай а аны фермасына от салсам, кесин а табармамы да?! — Аны сандырагъанын эшитмеген кирик этиб, сары кѣзлерин билир-билмез ышартыб:

— Алан, таулу, сен ол мен айтханны унутма. Ажымсыз керекли ишлени бириди ол. Игиси, берилген борчну толтуруб, алай болмаса да, неди амал, эшта, андан айырылгъаныбыз башыбызгъа аман болмаз. Ансы байлыгъы сыйырылмагъан, адамлыгъына джукъ айтылмагъан, бизнича сыйсызлыкъланы сынамагъан сени мени аз къулакъгъа алмайды, табы тюше, сатды да къойду. Алырса ол заманда несин эсе да. Эшитмедим деме, кѣзюнгю андан айырма! — деб сансыз сѣлеше, къынгырбоюн аджирге къамчини джетдирди. Ол джетдиргенинен терк огъуна алгъа айырылды. Кѣб да бармай, джамчы этеклерин джел этдире, аджирни тѣгерек айлаидырыб, аллын ызына бурду. Аны сѣзюне-башына кѣре, къалгъанлагъа оноуу ётгенге ушай эди.

— Къарачайлыла, джолдан бир джаныгъызгъа бурулурму эдигиз,— деб кеси таулу болмагъанын билдириб, джыйырма атламын бир джанына чыкъды.

— Да персли уа туюлюбюз, аны тюз айтаса,— дей джолоучуланы бири тюртерек джууаб къайтарды. Ала, атладан да тюшмегенлей, бир-бири къатына джууукъ къысылдыла. Тамадалыкъ этген, ичи гырын болгъан тууар мюйюзню алыб, кёкге да кёз джетдире, ичине да къобурадан нени эсе да тамызды. Аны хырха тамагъындан, бир талай сёз басыныб чыкъдыла:

— Тенгле, мен сизге таулула-къарачайлыла дегеним ючюн кёлююз къалмасын, не ючюн десенг, асыры сюгенден айтама. Созмайым. Сиз билгенден, биз сыйлы ишлени бирине барабыз. Джолубуз иги болур ючюн, джюрегибиз батыр болур ючюн, къууаныб къайтыр ючюн бир мюйюз къууушчукъну бошаргъа тыйыншлыды, — деб кеси алгъы бурун ичиб, мюйюзню джигисин ёрге бурду. Къатындагъысына къуюб узатды, ол унамай да кёрдю, алай а, эркиши тюлсе дегенлеринде, ёмюрюнде аузуна салгъанга ушамаса да, ичген а этди.

— Ой, болгъаным кюйдю! Тутугъуз, атдан кетеме! — деб къычырыкъ-хахай этиб башлагъанында, тамада: «Тохта, акъылынгдан чыкъмагъан эсенг?»—деб, тёртгюл кесилген къуйрукъчукъну аузуна тыкъды. Къалгъанла да, къыйналсала да, уртладыла. Ол тамадагъа айланыб:

— Алан, тузлу этчик бишгенми эди? Оллахий, кючден-бутдан джутдум. — Тамада кеси сёлешмегиз дегенликке, эки къолун да бир-бирине уруб кюлдю.

— Харибле, энтда билмейми тура эдигиз, аракъы харамды, аны ызындан джутаргъа да харам зат керекди.

— Сора харам затнымы ашатдынг?

— Огъай, тонгуз этчик эди,— дегенлей, къайсы нёгерге эсе да бири къаманы джылтыратды. Олсагъатлай шок да атылды. Къаманы тутханыга окъ тиймеди,

алай а кьамасы, «зынг» деб таууш этиб, джерге тюшдю. Тамада шоккну ёрге тутуб:

— Биз гяурну ёлтюрюрге барабыз, ол да харамды. Бюгече этген затыбыз бары да харамды. Аны ючюн а бизге гюнах тюлдю — сууабды. Ангыладыгъызмы?

Бары да башларын кьымылдатдыла...

Джазды. Джаугъан тохтамайды. Кюн ариу болса, ким да огъай демегенча кёрюнеди. Малланы, кюндюз джайсала да, кече баугъа джыядыла. Кюн батханлай, сууукъ аяз уруб, джер бузлаб башлайды. Малда биченден толу айырылыб да бошамагъандыла. Ингирде бичен да береди. Бюгюн ийнек саууучула эртде кетгендиле, не ючюн десенг, уллу байрамны кюнлеридиле... Ала-ны джартысы мында кьаллыкъ эсе да, кьартла унамай, ашыргъандыла.

— Не юйлери кьуругъанды, ауузлары, тиллери болмагъан маллагъа ким чабарыкъды,— деб эки кьарт кеслери кьалгъандыла. Алай а сакълыкъ игиди, ким биледи, алагъа не ышаныу барды, экиси эки бауну сакъларгъа чачылдыла...

Кюндюзден огъунакыгъа Шонай akka, аладан джашланы кёрюб, ийнек кьошха ашыкыгъанды. Ол къара аджирге солуу алдырмай, къарам-къарамдан аууб тебреди. Аз билир-билмез джел кьакыгъан болмаса, джунчумай фермагъа джетди. Аджирни бауну аллына буругъа тебрегенлей, шок атылган таууш да келди. Кьарт, атдан тюшюб, шокгун алыргъа, экеулен чауулла таба кьачдыла. Akka, ышан этиб, эки атылган сампалын эки керё да тартды, алай болса да, кьаяны кёлеккесине ташайгъанлагъа тиймеди. Фермагъа атылыб арбазгъа кирсе, кьарт Чёпеллеу мешхутха аунаб турады. Akka джетиб тутаргъа: «Шонай, сенмисе? Машалла, кьарт тенгиме, алай джетмесенг, фермагъа отну тыгъаргъа башлагъан эдиле. Ат аякъ тауушланы эшитгенлеринде,

мени таба бир кере атыб к'яачдыла. Мени к'яайг'ылы болма, джаным, меннге боллукъ болг'анды. Тохтар таба ашык, — деб Ч'епеллеу башын джерге ийди.

К'яарт акка, к'яайдан болушлукъ табарг'яа билмей, т'егерегине к'яарады. Алай а кимни к'ерлюк эди. Насыб-ха, белинде беллиги эсине тюшюб, эрлай тешиб, аны бла билек к'юшун байлады. К'яаны кетмесин деген ак'ылда, бир ышым баун сыбдырыб алыб, аны тышы бла к'яаты тартды. — Энди мен Тохтарг'яа барайым, кимле болг'анларын эслеялдынгмы?

— Эслемя, иги да эслемя, артымдан джетиб буудула да, тунчук'дуруб к'юя эдиле. К'яайтукъ Бекирге мени тутдуруб от салырг'яа кетгенлей, ат аякъ тауушла келдиле. Тохта... тохта, унутуб барама. Мени да байлаб, ферманы ичине атыб к'юйдюрюрге тебрегенлей:

— К'юй алайсыз да тынкайырг'яа тебреб тург'ан к'яартны, джаны саулай к'яалай биширейик, — деб Бекир тыйды ансы. мени да ийнекле к'яатыш к'юл этерге башлаг'ан эдиле. Бар, джаным, кимле болг'анларын ангыладынг болур, — деб, Ч'епеллеу Шонайг'яа джук'лана башлаг'ан к'езлери бла к'яарады. Шонай аны, к'ючак'лаг'ан да этиб, таб джатдырг'анлай, онг к'юулаг'ын да джыра-джыра, шок окъ, ташха тийиб, гютдю болду. К'яарт аны ючюн джунчумай айланыб, учду. Шоккуну айландырыб атды:

— Бекир, ак'ылынгдан чыг'ыбмы айланаса, к'ызтеке моллаг'яа кесинги алдатыб? — деб к'ычырды. К'яартны да к'езю джете, ол школну экинчи джерлегинчиннге, гитче сюекли биреулери, аяг'ындан да асхай, к'яачыб к'ютулдула. Джаралы болг'ан, ажымсыз, К'яайтукъ эди.

— К'ютург'ан итле, абына тург'ан к'яартла болмасала, киши табмаймы к'яалдыг'ыз, к'ючюгюзню сынар-г'яа, — деб Шонай акка тешилген к'юулаг'ы к'яайг'ылы да болмай, бузоу бау таба чабды.

Эки бау бири бирине кёрюнмегенликке, аралары узакъ тюлдю. Бу айланчладан айланганлайына, кёзлери къарангы болдула: джангы ишленген тёнгерте ферманы эки джанындан да, гюрюлдеб, от тилле чыгыб, джанды. Къарт, мурукку этмей, эшикке мыллык атды. Алай а мийик эшикни башы бла чыгыб къуюлгъан от къартны баугъа джууукъ иймеди. Ол, къайдан табды эсе да, эшик кылыч бла кенгден теберди. Дженгил ачылмаса да, эшик ачылды.

Шонай акка, кёзлерин чыракъ ийиб, от да джана тургъанлай, бауну ичине кириб кетди. Юсюне джаныб къуюлгъан бичен умурла ючюн да къарамай:

— Тохтар, о Тохтар! Къайдаса? Болушлукъ келгенди! — деб талай джолда кычырды. Алай болгъанлыкъгъа, киши да анга джууаб къайтармады. Шонай, гузаба ашыгыб, бауну ичине кирди. Къарт Тохтарны сойланыб тургъанын эследи. Джарлы къартны къоллары-аяклары да байланыб, табсыз ёлюб тура эди. Сагъыш эте, тегерекке къарай туругъа заман джокъду. Олсагъатлай огъуна къарт тенгин суйреб арбазгъа чыгъарды. Аны ызы бла да эки мюйюзсюз бугъаны джиблерин кесиб, кючден-бутдан эшикке бошлады. Къарт юсюнден джана тургъан чепкенин да теше, баугъа мыллык атды. Ол да эшикке джетерге, чардакны арт аркъаулары, чыкырмаб, джерге таууш этиб тюшдюле. Къартны къалгъан кийимлери да къабына, от джел аны эки-юч атламы бир джанына учурду. Бауну ичинде джанлары саулай джана тургъан бузоулары кычырыклары, кёб тюрлю дуняланы кёрюб тюрленмей тургъан къаялары да зангырдатады. Отну джарыгы уа Ит Къая-Башына дери джарытды. Шонайда да къашкирпик, сакъал-мыйыкъ да къалмай этине дери джырмыланганды. Терисинден ётуб кызыл эти ачылгъанды.

— Адам улу огъай эсенг, сизни бу артыкылыгыгъызыны табийгъат да унутмаз, не кечмез! — деб къарт,

жъутурган адамча, ары-бери чабады. Алай а бауру ичине кирир джер табмайды. Ол да онгсуз болуб таш джанына аунады, туура олсагъатда бир талай шок атылган таууш чыкъды. Ол, эс джыярга кюреше, кирпичиз кёзлерини къабакъларын ачды. Кенг арбазда, эки мюйюзсюз бугъачыкъ чарсха барадыла, башха джаны болган зат а кёрюнмейди.

— Мени джунчугъаныма къара,— деб къарт юсюнде къалган кюе турган кийимлерини да бускакларын тешиб атды. Джангыз ич кенчегини ёрге джанында бир кесегинден сора юсюнде джукъ къалмай, эти джала болду. Къарт, шоккланы къайда атылганларын билмей, кесини шкогуну быргъысына къарады. Бир кесек аязыгъанында, шкогун да джерлеб:

— Къанлы джаула энтда кетмеген кёреме, — деб, аллына къараганлай, сейир затла кёзлерине илинди: Ючеулен — шоккланы алларына тутуб, мазаллы Бекир да къолларын ёрге кёлтюргенлей, муну таба келе турадыла.

— Джарты ёлген къарт большевикни, биз къараб турганлай, сан-сан, къол-къол этиб бошамасанг, кесинги боллугъунг алайды, — деб Шонай таныялмаган бир къара башлыкълы адам джаныуарча, къычырды. Аны аякъларындан башлаб башына дери кийинген кийимлери тум къара эдиле. Ол мурдарга ушайды. Джарлы Бекир абына-сюрюне, къызыу атларга кюрешеди. Ол къартха джууукълашханында:

— Сиз ассы джелимаузлагъа кереклиси ма бу эди,— деб Бекир уллу джумдуругъун ёрге тутхан бла юч шокдан да къызган окъла чыкъдыла. Бекир, тогъуз-он атлаб, алагъа ачыулана, къартны къатына келиб ауду. Шонай да шоккуну Бекирни ургъаплагъа айландырыб, эки кере таууш этдирди. Аланы да бири сойланды... Къарт да, къарыусуз болуб, ийнек фермагъа дери сюйрелиб джетди. Экеуленни да ат юсюнде кёлеккелери эс-

ленди. Аны бла биргелей, ат аякъ тауушланы узая баргъанлары эшитилине, акка да башын къадау ташха бошлады, танг да атды... Ансыннга да къартны джаны чыгъаргъа унамагъан тулпар санлары болгъанды. Аны сау джери къалмай, болгъаны кюйюб, джарала болгъан эдиле. Шонай, эсин ташламагъанлай, ферманы тегерегине бир талай джолда айланыб, джауланы къачырды. Элде кече джукъламагъан джаш тѐлю, кенгден Ит Къая Башыны джарыгъын кѐрдюле. Джамагъатха къуугъун кирди.

...Кюздю. Кюнле ариудула. Мусса бичен арбаны джюклетеди. Алий бла Амыр да тубюнден атадыла. Ишчи къол джетмейди. Шонай акканы къалайда да сагъынадыла. Элде къартланы юсюнден сора, хазна джангы хапар айтмайдыла. Алчы колхозчула биченни, тузну, отунну заманында къышларыкъ джерлерине ташыйдыла. Быйыл бичен ариуду. Джылны джазы къоркъутса да кюзю, къачы иги болду. Айшатны фермасына джолла къыйындыла. Алай болса да кѐрселе, улоула бла бауланы къатына кѐм-кѐк биченден антау гебенле къалагъандыла.

— Мени тилерим: джауланы къууандырмагъыз да кюйген бауну ишлегиз, — деб айтдыргъанды Шонай акка.

Къартла, тиширыула, оноучула, къадалыб, бузоулагъа къыш бау ишлейдиле. Бош тургъан адам кѐрмессе. Кими хунасын къаласа, кими агъач керегин хазырлайдыла. Алай бла къыш сууукъла джетгинчиннге, бузоула кюйген джерде ташдан алгъыннгыдан да эркин бау сюеледи...

— Алапла, мен ангылаялмайма: эски элни оюб джангы элге кетерик эсегиз, джангы мекямла, баула нек ишлейсиз, — деб, джити сакъалын да сылай, Чомур афенди Амыргъа сорду. Амыр, табсыз джууаб этерге да тебреб, кесин бир кесек тыйды:

— Колхозчула кёчгенликге, сизни кибик энчи джашагъанлагъа джарар.

— Малымы къоймай бошагъансыз сора, неми эсе да джыярыкъ болурма.

— Хиликке этеринг келе болур дейме, афенди. Ара мюлкню малларын тас этерге кюрешгенлени уа халкъ кёреди.

— Халкъ тюл, аллах кёреди де! — деб афенди, кёк къадырына да къамчини сылай, межгит таба айланды. Быйыл колхозчуланы къууанчлары уллуду. Ала хар иш-леген кюнлерине нартюк, гардош, джау, бышлакъ алгъандыла. Къууут джуммакълагъа тансыкъ болуучу сабийле, джылы гырджынны хамешиге чанчыб ашайдыла.

— Быйыл элде хазна сабий къалмай школгъа джюрюйдю, — деб Фатима да тюбегенине къууаныб хапар айтады. Джангы колхоз джашау, адам айтырча, тюрленгенди. Колхозда хар зат да джетишимли бола башлады.

«Къыз тиширыуну школгъа къалай ийейик», — деген анала да ангылайдыла... Таулула кюн-кюнден ким джаулары, ким шохлары болгъанларын биле тебретиле. Чо-мур афендини къаууму межгитге джаназыгъа джюрюгенлерин да къойгъандыла. Барсала да, джашыртын кетиучен эдиле. Бир къаууму да колхозгъа тилекчи болуб кирдиле. Ала Шонай akkaгъа тюбегеб, эркинлик тилей башладыла...

Шонай аякъ юсюне мингинчиннге дери колхозчула барыб-келиб турдула. Аны кёре, сора бармагъанлагъа уа, кёл этиб, ара мюлкню къалай ёсдюрлюклерини юсюнден юретиб иеди.

— Оллахий, кесигиз билесиз, таулула, ауругъан адамларыбызгъа огъай, сауларыбызгъа да башыбызны ёрге кёлтююрча болмай эдик. Энди уа джюз джылы джетген къартны тёше-мёше орунга джатдырыб, ёлме, кёб джаша, сау этерикбиз, — деб кюрешедиле. — Да,

джашарыкъма! Джангы джашауда бир джукъгъа джарар эсем а,— деб Акка сагъышха киреди.

Шонай больницада джатхан сагъатда, колхозчуланы джыйылыуу болуб, джамагъатны разылыгъы бла, аны правленнге ёмюрлюкге членнге айырдыла...

Бош замаң табса, обкомдан Наумов Владимир да келиб турады. Ала бир-бирде ушакны бардырадыла. Шонай, Владимир бла сёлеше, орус тилден чалдыра, алай айтады:

— Уллу Ленин сёлешген тилни хар адам билирге керекди. Ол себебден мен да юренейим, — деб кюн сайын Григорий бла Владимирден бир талай сёзле юренирге кюрешеди.

— Арабий, сен билгенге кёре Бекирни ким ёлтюрдю? — деб сорду Григорий бир джолда.

Акка кёзлерин да къыса келиб:

— Ишекли болгъан огъай, кёзюм бла кёргенме. Бекир ючюсюю да къолундан ёлгенди. Ала ючюсю да бирге атхан эдиле.

— Кимле? — деб Григорий энишге акканы юсюне къабланды.

— Бири Норуй, экинчиси Чомур улу Къайтукъ.

— Ючючюсю уа?

— Аны уа таныялмагъан эдим. Ол башын байлаб эди.

Следователь бычакъны сабында бармакъ ызланы табханды. Кимни къол ызлары болгъанын а табалмайдыла. Ол кюнледе, андан сора тутулгъанланы да тинтиб къарагъандыла, алай болгъанлыкъгъа, мынга, анга ишекли болурча болалмайдыла. Къанлы кечени юсю бла кёбле тутулгъандыла...

Къарт Шонай, джюрюй башлагъанында, больницада туругъа унамай, юйге кетеди.

Аны элине келген кюн колхозну къууапч кюнлерини .

бирине саналады. Не ючюн десенг, ол кюн аккагъа джюз джыл толады.

— Сиз айтханнга, биз да ыразыбыз. Аллай таууланы уа сыйларын ёрге кёлтюрюрге керекди,— деди Владимир да.

Аны багъалатыб, обкомну джангыз машинасы бла келтиредиле. «Ленин» атлы колхозну правлениясыны оноуу бла акканы джюз джыллыгына хоншу колхозланы адамларын да чакъырадыла. Шонайны ташлы арбазы къонакъладап толуду. Чакъырылгъанладан Къайтукъ бла Чокъайдан къалгъанла бары да келгендиле. Чомур ючгюл къагъытчыкъны алыб, къолунда ары-бери бурады. Къагъытчыкъ аны билеклерине уллу ауурлукъ этиб, къолларын кюйдюргенча этиб, джерге иеди. Ол энишге ийилиб, сары къагъытчыкъны кючденбутдан кёлтюрюб, ичин ачады. Аны бети тюрленди.

— Джашчыкъ, былай келчин, бу гяур харифлени таныялмайма, — деб къалтырагъан къолу бла Къайтукъгъа узатды. Къайтукъну уа башха баргъан билими джокъду. Иги кесекни ичинден мурулдаб кюрешиди, тышына уа бир сёз да чыгъармады.

— Сен, мухар малча ынгычхаб кюрешигенлигинге, ангылаялмайса. Мен а ангыладым, — деб Чомур, джукъа мыйыкчыкъларын да бура, джашына къаш башларын туюб эрши къарады.

— Окъугъан мен болуб джукъ ангыламадым сора, сен а къайдан...

— Чёпеллеуно ургъан сагъатынгда, Шонай ол джан бергинчиннге тюшгенми эди атындан?

— Тюшген да этиб, бауурланнганын кёргенме.

— Боллукъ болгъанды, сылхыр!

— Не? Ангылаялмайма?

— Не, не, не? Къачан ангыларыкъса да? Сиз Чёпеллеуно къатындан къачхан сагъатыгъызда, къартны

кёзлери джана, сау кьалгъанмы эди, огъесе джабылгъанмы...

— Бизге да аллахны налатын бериб: «Сиз ёлюр тюгю чыкьгъан кьартла бла кюрешмегиз да, халкьны кёбюсю баргъан джолгъа бурулугъуз ансы, Совет Властны, колхоз джашауну ёлтюралмайсыз», — дегенлейине, ат аякъ тауушла келдиле да, джаныбызгъа кьоркьуб кьачдыкъ.

— Уллукуулакъ эшек! Ёл энди, аман ёлюмден! Алай а бизни кьаннга бояма.

— Кесинг тюрлю эдинг, Бекирге тиерге кьоймагъан. Ол болду, ферманы да кюйдюртмей кьойгъан.

— Сосланбек а кьайда эди? Сизни бла джокьму эди?

Кьайтукъ, джууаб кьайтармай, башы кьайгъылыкъ болду.

— Тюрлюмде атым бар, кьачайым...

— Кьачыб джукьгъа барлыкъ тюрлюсе, алай а тутсала да джукъ айтма.

— Урсала уа? Тюрлюмден от этиб, асмакьгъа ассала уа?— дей тургъанлай, киши да эслемей, Сосланбек кьриб келди.

— Сора, сен кьаллай абчар боллукьса? Ётюрлюгюн, эркишилигинг джокьду сора. Джаша сен, кьарт кюеуюм. Энтда, сен мындан онглуса.

— Сенденми? — деб Кьайтукъ кьамагъа узалды. Алай а кьабындан чыгъармады. Кьоркьуду.

— Бу кеси айтханча тахсабызны бериб кьоярыкьды. Ол джаныны билдиргенине кёре, бизге джангы хапарла келликдиле.

— Хапарла бла уа хорлаялмазса, — деб Чомур кьайынына самаркьау эгиб кьарады.

— Биз ишибизни эте турайыкъ, — дей Сосланбек Кьайтукьгъа кёз кьысды.

— Джашны кьачан, кьалайгъа ашырабыз, — деб

афенди ёрге турду. Аны кьалтырагъаны энтда кетмейди. Ол бутларыны юсюнде туралмайды.

— Къарангы болгъанлай мен ала кетерме, — деб Сосланбек табджанда джумушакъ джастыккъгъа кенген тюшдю.

— Огъай, сени бла уа бармам!

— Нек?

— Бекирни уругъа унамагъанымда, герохну меннге айландыргъанынгы унутмагъанма. Энди уа джарлы Бекирни сабийлери орам орамда джылаб айланадыла.

— Сени сабийинг джокъ шойду да? — деб Сосланбек «ха-ха» деб, ауузун да кенгине ачыб кюлдю.

— Заман сакъламайды, терк бол! — деб афенди таягъын кёлтюрюб, джашына кериледи.

— Зеке бизни бла барамыды?

— Анга бир оноу болур.

— Чокъай а?

— Ол да бармайды.

Къайтукъ къан ичерге излегенликге, кызбай адамды. Ол дженгилди, алай а олсагъатлай сууууду.

— Сени къайгъылы да болалмадыкъ, — деб Чомур генералгъа ышарыб къараргъа кюрешди.

— Мени къайгъылы болмагъыз да, башыгъыз къайгъылы болугъуз. Сизден соруу аллыкъ болурла, ауузугъузну джарыб...

Акканы арбазында уа не барды, арабий? Айшат кысыла, кысыла, келиб, Шонайны арагъа алыб тургъан Науруз бла Владимирни алларына барыб:

— Акка сизни бир сюеди, — деб тойгъа къошулду. Фатима да, узун чепкени бла джерни сибире, Григорийни аллында тохтаб, сирелди. Алгъы бурун абезекге бардыла, ызы бла тебседиле. Къызла, бир-бири ызындан чыгъыб сыйырыгъа къалгъанларында, Акка андан ары тезалмай:

— Къызларым, аланы орнуна мен чыгъайым, — деб

Владимир бла Григорийни кьоруулады. Джюз джыллыгъышы кьууанчын этген таулу, джангызгъа барыргъа кюрешди.

— Джашла, харсны келмеге кьоюгъуз, — деб, Алий джыйылгъаиланы ёрге кьобарды. Кьууанчдан айырылыб, джангыз Чомур бла Зеке бир джанында ушакъ этедиле.

Бёрксюз, кёнчексиз сабийчикле да юй башындан кьараб:

— Къара Аккагъа! Сакъалы да, мыйыкълары да джокъду да?! — деб чабук-чабук этдириб тебретдиле.

— Къызынг бла тебсеб, мени кьойсанг, — деб Фатима узун эшмелерин инчиклерине дери бошлаб, сюзюлюб Шонайны аллына чыкъды. Акканы истемейге иги бармагъанча кёрюб:

— Амыр, Фатима бла джангызгъа барыб озмасанг, юй башындан тюшебиз, — деб къычырдыла. Джаш алааны тюшериклеринден кьоркьуб, Фатиманы сыйырыб, аккасын бош этди.

— Башында туругъуз ансы, мен барын да озайым, — деб Амыр аякъ бурунларында учду. Фатиманы да эшмелерин джел келтире, ингичге белчиги бююлмегенлей, узун кирпичлерин джерге бошлаб, эки кьолун да кенгнге джайыб, джашны онг джаны бла тегерек бурулуб башлады. Джаш суйген да алай эди. Не чурум бла Амыр Фатиманы ушакъгъа кьошаргъа излеб турады. Андан сора абезекге тизилдиле. Алда Алий бла Айшат, джел алыб баргъанча, къымылдагъанлары да кёрюнмей, бирча сюзюлюб барадыла. Чынг артда уа, Амыр бла Фатима, тохтаб тургъанча, ушакъ этерге кюреше, акъырын къымылдайдыла. Алгъы бурун Амыр эркишилигин билдире:

— Заманынг боллукъ эсе, сенден дерс ала турлукъма, — деди.

— Къайсы классха барыргъа излейсе, — деб Фати-

ма узун кирпичлерин джангы кийген мийиктабан чурукъларына ийди.

— Класлагъа барыр заманладан озгъан болурбуз, алай а окъургъа уа керекди.

— Да кел. Сен меними, мен сеними юретирикбиз ансы, — дегенлей, къолларын ийиб, тебсеуге кечдюле.

Уланындан туугъанларыны бири, аккагъа келтириб, сыбызгъысын берди. Тойгъа да джыр къошулду. Джашла бир джанында, къызла да экинчи джанында бир-бири бла эришиб, джырлаб, ийнар айтыб башладыла... Алайдагъыла акканы сыйын уллу келтиюрдюле.

Шонайны эски тёнгертге юйчюгю саугъадан толуду. Ташлы арбазында да таулула ары-бери чайкъаладыла. Эл тамадаланы ичинде Чомур бла Зеке да олтурадыла. Къалгъанланы бетлеринде — къууанч ойнагъанлыкъгъа, алланы бетлерине уа бушууну мухуру урулубду.

Джаш тёлую ичинден бир саубитген джашчыкъ чыгъыб: «Чомур бла Зекеге алдатыб айланган атам ючюн уллу бушуу да этмейме. Алай а аны не терслик этиб ёлгенин да билмеген ууакъ сабийлери да къалгъандыла. Ол термилиб, аны алдагъанланы къолундан ауушханды. Тилейме, джамагъат, аны ёлтюргенлени, къалгъан колхозчуланы сойгъанланы тамадалары ичибизде турадыла. Аланы бетлерине биз къалай къарайбыз! Закон—суд болушлукъ да керек тюдю алагъа! — деб джаш мазаллы санларын кериб чабды. Джыйылгъан халкъ аны ызындан силкниди.

Къууанчны арты аман боллугъун эслеб, Науруз, Амыр, Владимир, Алий, Мусса, Григорий, алгъа чыгъыб, тилекчи болдула.

Чомур бла Зекени олсагъатлай тутдула. Танг аласы бла эки комсомолчу джаш да бир мазаллы алтын къамалыны бууб келдиле. Аккагъа уа кече да тынчлыкъ болмады. Ол хапар айтыргъа джарашды.

Лайпанланы Рашид

КЪЫШХЫ КЕЧЕ

Саман юйню терезелерин джылтырауукъ акъ къырау джабханды. Оджакъны улугъаны, чапракъсыз терек булчукъланы боран джел сызгъыртыб тарагъаны эштиледи.

Отджагъада алаша шиндикчикге олтуруб, юсюнде да сырылгъан габрайчыгъы бла гитче джашчыкъ печни аузуна къамишлени бюклеб-бюклеб сугъады. Бир джуаблы ишни баджаргъанчады кесин джарашдырыб олтургъаны. Къамиш чырылдаб джанса, аны тегерек бетчигинде джарыкъ келекеле ойнайдыла. Отха къараб тургъан къара кезчюклеринде уа от джилтинчикле джылтырайдыла. Узун ингичге къашчыкъларыны ортасы бир-бирде эки сынганча бююледи, бир-бирде уа, къанатлыча, ала ёрге учуб, эки джылтырауукъ кезчюк урчукъ ийире тургъан анасына битеди.

Печь къалакъгъа салыныб тургъан фатеген лампа мутхуз джарытады: лампа баш сынганды да, къабыргъасына къагъыт джабышдырылгъанды. Печь башында, къызчыкъ бла джашчыкъ бир-бирине къысылыб олтурадыла. Печни къатындагъы узун шиндикде, аналарыны къатында олтуруб, эки абаданыракъ сабий, къурмач ашагъанларын да бёлмегенлей, аны хапарына эс ийиб тынгылайдыла. Ол а, урчукъну да бура, кесин, сабийлени да джубатады.

Къазауат баргъан хатерсиз, къутсуз къыш. Ууакъ юйдеги печни къатына къысылыб, атасыз кечелерини бирин ашырады.

Ана сабийлеге Сахибджамал бла Безджигитини сюй-

мекликлеринден, аманлыкъ бла игиликни арасында юрешни юсюнден айтады. Аланы кёзлерине кыызгъанч, махтанчакъ ханны, зар Зейтунну, джигит Бузджигит бла ариу Сахибджамалны тюрсюнлери кёрюнеди...

— Сюймекликни кючю уллуду. Ол адамгъа таукеллик, тёзюм да береди. Дунияда хар ашхы ишге джол ачхан сюймекликди. Джашауну, эркинликни сюймеселе, аскерде джашла, къазауат этиб, джанларын да бермез эдиле. Алайды, джанчыкъларым, сюймеклик болмагъан джерде огъур, шор да болмайды. Ма сизни сюйгенден, джуртубузну, халкъны сюйгенден айланады быллай боран кечеледе къазауат этиб сизни атагъыз, — дейди Ана.

Былайда аны тамагъы тюрленеди. Отджагъада ол тургъан джашчыкъ, аны кёзлерине джыламукъ ургъанын эслеб, сескекли болады. Алай а къайдан билсин ол аланы аталары ёлгенин. Ана джашырыб тургъанын. Эрлай джаулукъ учу бла кёзлерини сюртюб, урчукъну бурады. Эки къолун кёзлерини туурасына дери кёлтюрюб, акъ билезикни бармакълары бла соза, бирча ариу халы ийиреди. Юсюне кийими таб джарашхан, гитчерек къатангы тиширыу. Акъ бетинде къара кенг къашларыны тюрбюнден, сакълаууллача, къайгъырыулу, сагъышлы кёзле къарайдыла. Аланы теренинде бютеу дуняны бушууу, къайгъысы джазылыбды, алай а толукъ джумушакъ эринлерини ортасындан джумушакъ, сериуюн ауаз эштиледи.

— ...Бузджигит бла Сахибджамал бир-бирин сюйгенликге, алагъа бир болургъа джол бермейдиле. Зар Зейтунну тили бла, зулмулугъу бла чагъыргъа джукълатыучу уу къошуб ичиредиле да, Бузджигитни ханны эгетлери тутадыла. Ма ол заманда айтханды бу сёзлени Сахибджамал, — деб ариу джырлайды:

Ай Бузджигит, Бузджигит, —
Кёб ичинде аз джигит,

Джан чыгъаргъа джетибсе,
Акъылынг джокъ мас джигит...

Сабийле шыкъыртсыз болуб тынгылайдыла.

— Сахибджамалны атасы кызын ханлагъа, бийлеге берирге излегенди. Кёб кюрешгенди кызына Зейтунга бар деб. Ким болгъаны, къайдан келгени белгили болмагъан Бузджигитни не этесе, мен айтханнга бар, саугъа, харакет да берирме, сени тилей кёб джерден келедиле келечиле, аланы Бузджигитден нелери кемди? — дейди къаты джюрекли, хатерсиз хан.

Бузма, балам, юйюнгю —
Ханладан хат келеди,
Сейир, ашхы джигитле
Бары сени тилейди, —

деб, хан Сахибджамалны кеси айтханнга бюгерге излегенликге, терилтдирмейди кесин кыыз.

Сени суйген Зейтуnung,
Сыртын алтын этсенг да,
Ичин джаухар этсенг да,
Бузджигитим болалмаз.
Бузджигитни бир туюн
Минг Зейтунга бермезме,
Бузджигитни бюртюгюн
Алтын юйге бермезме...

Джюрекни таралтап сёзле ариу макъам бла джырланадыла. Печь башындагъы кызычыкъ кесин тыялмай джылайды, алай а къалгъанла, аны да тыйыб, андан арысын да айт, деб тилейдиле Анадан. Бусагъатда ала башха дуняда болгъанча кёрюнеди отджагъадагъы джашчыкъгъа: ханланы омакъ къалалары, байлыкъла-

ры — төгерекде уа артыкълыкъ: Сахибджамал бла Бузджигит, алагъа болушургъа излеген тюз адамла. Алай а ала кеслери да зорлукъда джашайдыла. Болушургъа — ключлери джокъ. Алайды эски зор дунияны халы.

Аны къулагъына Бузджигитни сёзлери эштиледиле (ол узакъ джарыдан келгенди суймеклик сюрюб):

Табанларым оюлуб,
Таудан-ташдан ётдюм мен,
Сахибджамал ючюн
Кёб кыйынла кёрдюм мен...

— Ання, андан сора уа не болады, ёлтюремидиле Бузджигитни? Къачыб кетсе, не боллукъ эди? — деб сорады къатындагъы джашчыкъ.

— Къачмайды, джаным, къачмайды. Сахибджамалсыз джашауну джашаугъа саамагъанды ол, алай бек суйгенди. Адам суйген заты ючюн кюреширге керекди. Ол да кюрешгенди амалына кёре. Алай а байла, ханны тепси тубюн джалаучу, андан саугъа алыучу къауумла Бузджигитден бошагъандыла. Аны эштиб, Сахибджамал уллу инджилгенди, сарнагъанды.

Урчукъ бла билезикни тутхан къолларын да тобукъларына салыб, Ана джырлайды. Отну ышыргъанын къоюб, отджагъадагъы джашчыкъ анасына кёз къакъмай къарайды. Ана кеси джылауун айтханнга ушайды, нек эсе да. Джашчыкъны гитче джюрекчиги джуммакъ болуб, тылпыуун алмай тынгылайды. Айтылгъан затланы кёзю бла кёргенча болады.

Къумгъа булгъаб башынгы,
Къанига бояб чачынгы,
Кёзюнгден акъгъан джашыннг
Джерге агъар эрми эдинг?

...Къара къанды кёзлеринг,
Къызыл джаухар, ёзлеринг,
Ёлмей унутулмазла
Бал, шекерди сёзлеринг,
Сени къайда кёрюрге,
Сен деб кимни сюерме?
Сен эсима тюшгенлей,
Джанган отда кюерме...

— Сахибджамалны тенглери, джумушчу къызлары,
аны ортагъа алыб, джюрегин джапырыргъа кюрешеди-
ле. Алай а:

— Сиз, ашхыла, къалыгъыз,
Муратыгъызны алыгъыз,
Биз аманла кетейик,
Ахыратха джетейик,—

деб кесини джюрек аузуна къаманы уруб къояды.

Аны алай этгенин билгенинде, зар Зейтун да ёлтюр-
генди кесин. Аны осияты бла Сахибджамал бла Буз-
джигитни къабырларыны ортасында асырагъандыла
Зейтунну.

Ёлгенден сора да къоймагъанды ол эки сюйгенни
бир болургъа. Сахибджамал бла Бузджигитни къабыр-
ларына хар джаз сайын ариу гокка хансла битселе,
Зейтунну къабырына эшек чыгъанакъ битиб, бир-бири-
не созулгъан гокка хансланы ортасын айырыб тур-
гъанды.

Алайды аманы джашауу, иши да. Ол адамлагъа
ачудан, зарандан сора хайыр келтирмейди...

— Игиликни, тюзлюкню джакълагъан, аманнга, зор-
чугъа къаршчы кюрешинчю болугъуз, джанчыкъларым.
Атагъыз да аллайла боллугъугъузну сюе эди, — деб,

Ана ёрге туруб, къол ишин олтургъан джерине салыб, орунланы джарашдыра башлайды.

Сабийле уа талай заманны шум болуб турадыла. Сора тамада къаууму эштгенлерин сюзюб башлайдыла.

— Келигиз, джукълар заман болгъанды, джатыгъыз, — деб чакъырды ол сабийлени.

Эки къызчыкъны кесини орнуна джатдырыб, шекер баш токъмакъчыкълача, башлашыб-аякълашыб кенг агъач орундукъгъа джатхан джашчыкъланы юслерин-башларын къысдырыб, биягъы ана орнуна олтурады...

Эшикде боран сызгъыргъан таууш бла бирге Ананы, белляу айтханча, джумушакъ ауазы бирге эштиле, сабийле джукъугъа бёленедиле. Ол кече сабийле тюшлеринде не кёре болур эдиле, къайдам. Ана уа кёб олтурду ишин эте. Сагъышла аны джаш заманын кёз туурасына келтирдиле. Суюмеклик, чырмаула, алай а эки суюгенни насыблы болгъанлары, юй къурагъанлары... Къазауат. Энди уа, къайда эсе да, къарлы тюзде джатады шейит.

Джыламукъ джибитген кёзлерин сюртюб, джукълаб тургъан сабийлерини юсюне сюелиб бир кесекни турады.

Лампаны джукълатыб джатханында, джел тохтаб, эртденбла ариу кюн тиеригин биле эди. Кюн а къарны да эритир, энтда джаз келир, джанкъозла, гюлле джашнарла, джангы джырла джырланырла...

АКЪ БАЛ

Расул, къарт атасыны юйюне барса, хоншу къартла къонакъгъа келгенлери болуб, къонакъ юйде кесине бир таб орунчукъ сайлаб, аланы сыйланганларына къараргъа бек сюеди.

Аны энчи сылтауу барды. Орамда узун акъ неда къара бурма сакъаллы къартлагъа тюбесе, тохтаб, ызларындаи къараучан эди Кёбюсюне ала, гулоч таякъгъа таяна, сабыр атлай, терен сагъышдача джюрюйдюле.

Къарт атасы — Зулкъарнай, тенглерин къонакъгъа чакъырса уа... Ол бек сюеди ала бла олтурургъа, таб къарт ання да, кёзлери джарыб, джаш болгъанча кёрюнеди Расулгъа.

Къартланы хар бириши кесини олтуруучу орну барды. Бир-бири орнуна олтургъан адет джокъду. Сёлешселе да — алайды. Эм къартыракъ киши сёлешсе, башхала, аны аузуна чабмай, сабыр тынгылайдыла. Хапарларына уа Расул да бек сейирсинеди. Сейир неди десенг, ала да болгъандыла джаш, аланы олсагъатларын кёзюнге кёргюзюрге бир кюрешчи!

Ма, сёз ючюн, Асхакъ Акка. Къачан эсе да «патчахны тулпарын» джыкъгъанды, дейдиле. «Патчахлары» не эсе да, тулпарны уа ким билмейди? Тулпарны джыкъгъан эсе, кючлю болгъанына не сёз. Зулкъарнай-акка уа, Расулну къарт атасы? Къартлыкъдан бели бюгюлгенди аны. Алай а не чабышыуда, не джау джибге миниуде андан онглу болмагъанды элде дейдиле. Ёмюрде ышармаучу Махмут, темирчи Лчейни атасы, эм ариу тепсеучюлени, джырлаучуланы бири болгъанды. Къой териден тобукълукъла кийиб джюрюючю, кёзлюккю Хызыр мараучу болгъан болурму?! Осман да ат ойпатыучу, чыбыкъ кесиючю болгъанды, дейдиле...

Къалай ийнансын аны барына да Расул. Аны джаш атасы, неда аны тенглери — аланы юсюнден сёз башхады. Ким да ийнаыр аланы джигитликлерине. Къол таш атханларын, джыгъышханларын, Дауталары келин келтиргенлеринде тепсегенлерин да кёргенди Расул. Болгъа эди ол алача!

Къартла уа? Алай джигитле эселе, аллахдан тилек тилеб, намазлыкъгъа баш уруб да турмаз эдиле. Майна, Расул айтхан джашла кыылмайдыла да намаз.

Къалай да болсун, былайда бир ангылашышмагъан зат барды...

Расулну кюлюрюн келтирген а аккала джукъ аша-салады. Хызыр къашыкъны ауузуна хар элтгени сайыш, аллына силкиниб, тилин да чыгъарыб къабады. Локман а, Ахматчыкъны аккасы? Эт ашаса, узун сакъалы бла мыйыкълары кымылдай, эки кёзюн джумаракъ этиб, эки джаягъына кёзюу айландырыб чайнайды. Махмутну уа, гырджын ашагъан сагъатда, джукъа джаягъы тешиледи дерсе, дукъур чыгъыб.

Къарт ання, ышара-ышара, стол юсюне узун боюнду къара шышаны салса, накъырда-чам башланады. Гитче стаканчыкълагъа къуюб, шышадан иче башласала, сакъал-мыйыкъ сылай, лахорлары джарыкъ болады. Осман а таб къычырыб да сёлешеди ол сагъатда.

Расул аланы эжиу этиб джырлагъанларын да эштгенди. Нек эсе да, мыдах джырлай эдиле, таб кёлюн такъыр болурча.

Расулну джаш атасына тенглери келселе, аланы тенсилеринде да болады шыша. Бир тюл, талай да. Кеслери да акъла. Къонакъла, ичген сагъатда, кеслерин джыйырсала, да, къартладан кёб ичедиле. Джырласала уа — башха болмай, теспсеринг келеди. Алай джарыкъ джырлайдыла.

Ол бары да бош эди, Расулну айыблы этген бир зат болмаса...

Къарт анасы къонакълагъа сары джау бла бирге къалын акъ бал берирге ёч эди. Расулгъа уа джукъа бал бере эди хаман, неда — таракъ бал. Къонакъланы ашагъанларына къарай эди да, ала ашагъан бал татлыча кёрюне эди. Гырт джау бла къалын балны чанч-

хы бла кьабсала.. Таб гырджынны да бир дамлы ашай эдиле, не сейир эсе да.

«Къарт ання меннге нек бермейди акъ бал?» деб кёлюне келиучен эди. «Къартладан аз сие болурму мени?» Алай а бер деб айтыргъа тартына эди. Акъ бал, джукъа бал да от юйде туб тапхада болгъанларын биле эди Расул. Акъ бал — уллу кёк башлыда, джукъа бал — джашил чапракълы акъ башлыда. Гёзенде да барды джукъа бал. Флягада. Аны биледи ол. Таб билмегени ол болгъа эди. Билмесе, ол ишни да этерик болмаз эди... Къысхасы, акъ балгъа кьол узатхан эди.

Былай болгъан эди иш. Бир джолда Расул аммалагъа барды. Къарт аннядан сора юйде киши джокъ.

— Джашым, сен былай джубана тур, мен эрлай эки челек суу алыб келейим, — деб аны аллына акъ булка бла джангы чайкъалгъан бал салды, ол кеси сюйген чын аякъчыкъ бла.

Огъайы болмады Расулну, ичинден «джукъа» балгъа разы болмаса да. Амма уа суу алыргъа Къобаннга энди.

Эрлай аллындагъы балны ары тюртуб, Расул ол юйге атды мыллыгын. Тапханы къатында бир кесек да туракълады, таукеллиги джетмей, алай а кёк башлы...

Кёб сагъыш этмей, башлыны ачды, сора башы бузлагъан ич джауча сыйдам болуб тургъан балгъа къашыкъны терен батдырды. Татыуун айырыб бошагъандан сора кёрдю балны ортасы чунгур болгъанын.

Олсагъатдан, бал джугъу кьолларын эшик баулагъа джагъа, башын эшикге атды. Къапхакъны башында эди юй, суу ызына эннген джол ариу кёрюне эди. Амма алкъын ызына айланмагъанын эследи. Дагъыда сюзюлдю ызына: чунгурну тюзетир мурат бла. Къашыкъ бла не кёб кюрешсе да, чунгур тюзелмеди, уллу болуб баргъан болмаса.

Джолгъа къараучу болду. Хар къайтыб келгени сайын чунгурну тегерегинден кырыб къабады, сыйдамлар мурат бла. Эм ахырында, келю булгъана, биягъы джолгъа къарады — амма ёрге таяныб келе! Къараб туруб, амма иги джууукълашхандан сора:

— Ання, мен кетеме, башым ауруйду, — деб кычырды хырха ауазы бла. Сора, джууабны да эштгинчи, юйлери таба мыллык атды. Ортада джангыз бир юй бар эди.

Расул кеслерине къайтхан сагъатха кюн батаргъа джетген эди. Анасы кзурукъдан эскилени джыя тура эди. Анга эслетмей, эки кьолун джуууб, кийимлерин да юсюнден тешмегенлей, сабий бёлмеде кесини орнуна сугъулду. Ичинден а тамада къарнашы юйде болмагъанына кзууанды: бек да кьояр эди ол эслемей аны терслик этиб келгенин...

Асыры бек уялгъандан кёзлерине джыламукъ уруб, башына джууургъанны тартды. Тауушсуз сынгсыгъаны ючюнмю болду да, башы таб кертисинде да ауруду.

Бир кесекден, сылыт болуб, къалкъыугъа кетди.

Арбазда къарт ання бла «келин» анняны ауазларын эштиб уянды. «Энди урушургъа келген болурму, алай дженгил билиб къалай кьойду?» — деб келди кёлуне. Тылпыусуз болуб тынгылайды.

— Келин, Расул къайдады? Башым ауруйду деб кетген эди, керти да аурутмагъа эди кесин...

Андан арысын эштмеди. Не эсе да акъырын айтды. «Келин» ання уа харх этиб кюлдо.

— Къайдам: аманлыкъчы, шыкьыртсыз бет-кьол джуууб айлана эди. Борансыз къалай келеди бу деб, эслемегенча этиб тура эдим ансы,— деди ол.

— Андан эсе ёлге эдим мен. Аны кёзю къараб тургъанын эслемегенме мен сокъур... Къабакъ эшикни ач-

ханлай, кьолума бал джагьылды, коридор эшик, от юйню эшик бауу да — бал джугьу... Аллына салгьанымы тькгенди деб тура эдим. Кириб кьарасам — тийген да этсенг а. Ол юйге киргенимде, каструлну башы шндикге салыныб тура... Андан эследим.

— Ма, келин, акь балчыкь алыб келеме. Ким биледи, абадан да аны джаратыб тура эсе уа. Чынты мен джангы бал бериб тургьанлыгьым эди алагьа..

Дагьыда айтдыла бир затла.

— О кьой, анабыз, ха, не айтханлыгьынгды ол?

— Сер болуб бошагьанма, келин. Келчи бир кирейик джашым не эте тура эсе да.

Расул джуммакь болду джуургьан тьбюнде. Мадар табса, джер тьбюне кирир эди уялгьандан.

Эшик ачылыб, юйге кирдиле эки анасы да. Сора кьарт ания, джуургьанны ачыб:

— Расул, балам, не этесе? Бекми ауруйду башынг? — деб кьолу бла башын сылады. Мангьылайына тийиб кьрдю.

— По-по, ай медет. Бишиб кьалады да, джарлы, — деб кьайгьылы болуб кьойнуна алды.

Кесин андан ары тыялмай, бизни джигит ичин уруб джылады. Джашчыкьны эки анасы да, кьайгьылы болуб, лампа джанган юйге алыб кирдиле. Джыламукуь басхан кьзлерин ачыб кьарагьанында Расул, кьк башлы стол юсюнде тура эди, аны эслеб бир джанына бурду башын.

Бал кьайгьылы джокь эди, тиширыула джашчыкь кьайгьылы эдиле. Ол а ичинден, «андан эсе тьйге эдиле» деб, бекден бек джылады...

Кьартла кьарт болсала да, ма алай болгьан эди акь бал бла Расулну чоту. Андан бери таб ашагьан да этмейди балны.

К Ё З Л Е

(Новелла)

Джайгъы исси кюн. Ичи джолоучуладан толгъан автобус, джау джагъылгъан джибча, джылтыраукъ чайыр джолтун Къобан бойну бла ёрге барады. Къалын хауада тылпыуунгу эркин алалмайса.

Туурамда манга айланыб бир къарт амма олтурады. Къалыныракъ кийинсе да, юсю-башы игиди. Схарла джаулугъуну тюбюнден акъ чачы эсленеди. Эки тобугъунда — огъурлу ишчи къолла.

Кёксюл къан тамырла бла сингирле джукъаргъан терини тюбюнден кескин кёрюнедиле. Дукъур бармакъ джиклери. Эки къолунда да бармакъ учлары, адам иш этиб бюкгенча, токъмакъ-токъмакъ болуб, бир джанына бюгюлгендиле. Къарт адамны джиклерине гуз къозласа болады алай.

Ичимден сый бере, кёб къарадым амманы ишни суйген къолларына. Сора бетине да къарадым.

Заман терен баразала къойгъан мутхузуракъ бет. Эринлерини къыйыры бла ёрге бла энишге хатерсиз сызла тизилгендиле. Къачан эсе да ариу тегерек бетни джылла эритгендиле, тыш къабугъу къалгъанды. Юйюкген тогъай къашланы тюбюнде, — суууй тебреген джилтинлеча, арыгъан, мутхуз кёзле.

Иссиди. Тер уруб барады амманы акъ мапгылайына, кюн, аяз кюйдюрген бетине да.

Амманы кёзлери сагъышлыдыла. Не сагъыш эте болур? Къайдам. Аланы тегерегиндеги терен сызчыкъланы тюбю суудан толуб, башхасы болмай, кёллеге акъгъан ырхычыкълагъа ушаб турадыла. Амманы кёзлери — кёлле, аланы тегерегиндеги джыйрыкъчыкъла

уа — ырхычыкъла. Мутхуз этгенди аланы заман. Джюрек от джукъланса бола болурму алай?..

Мен амманы бетинден кёзлерими айыралмай тургъанлай, автобусну арт джанындан бир добар джашчыкъ келиб аны тобукъларына къабланды (туудукъчугъу кёре эдим, артда билдим). Олсагъатлай амманы кёзлери джарыдыла. Бетинде, эринлерини тегерегинде джыйрыкъчыкъла джазылдыла.

Тюрлендиле ол мен къараб келген мутхуз кёзле — тамам джарыкъ кюнлеге, шор тёкген джулдузлагъа ушаб къалдыла, «ырхычыкъла» уа — кюн таякълагъа. Бютеу бетинден шор джылыу ургъанча болду..

Джаш адамны бетин саулугъу джылтыратыб тургъанлыкъгъа, къартны бети да джылтырай, джарый кёреме, джюрегинде къууанч от джагъылса.

Джазаланы Балуа

ШАРАФНЫ САУГЪАСЫ

Тамбла къууанч кюнлюбюздю. Бизге, къралыбызны кѣб джеринден келиб Москвада курслада окъугъан джашлагъа, Кремлде Владимир Ильич Ленин джашагъан юге барлыгъыбызны айтхандыла. Ингирден огъунакъ анга хазырланыб кюрешебиз. Акъ кѣлеклеге, къара костюмлагъа экинчи кере итиу урулады, сакъал джюлонеди. Мени Дагъыстандан келген тенгим Шарафа, аскердеча, тюймелерине дери джылтыратады.

Курсубуз Къзыл майданга джыйылгъанды. Бизни къралны адамлары кѣой эсенг, тышындан келген къайсы бир адамны да Къзыл майданны къыйырындан кирсе, джюреги сюйюнмей, башха тюрлю тебмей къалыкъ тюлдю.

...Кремлни къзыл кирпичден ишленген мийик къабыргъасыны аллына джетерге бир-бирибизни джокъладыкъ. Эртденбла барыбыздан да алгъа туруб кетген Шарафны кѣрмейбиз. Аны къайдагъысын биле тургъунчу, ол да джетди. Иги терлеб, солууун дженгил ала. Биргесине да бир капитан джаш. Шарафны къолунда бир къагъыт чырмалгъаны бар эди. Экиси да Кремлни арбазында сюелген аскер кийимлери болгъан адамгъа нени эсе да айтадыла. Ол кѣзюуге арбазгъа биз да джетдик.

Шараф да биргезибизге, мермер басхычла бла ючюнчю этажгъа ѳрлеб барабыз. Былайда бусагъатда бизни

къралыбызны тамадалары кьуллукъ этедиле. Алай а таурухда ханланы кьалаларыча багъалы зат джокъду. Бары да тюз, бары да джарашуу.

Ма дуняда урунган халкыгъа эм багъалы адам. Ильични комнаталары. Ал джанында кийим такыгъыч, аны юсюнде да эски кюнлюк. Андаи сора хант юй, плитада туюбу джамалгъан кастрюль. Ленинни юйюнде багъалы затланы да кердюк. Ала китабладыла. Къаллай китаб джокъду мында? Уллула, гитчеле, кьалынла, джукъала, тыш тилледе.

Китабла Ленинни ишчи кабинетинде да толудула. Къабыргъалада картала, суратла, столну юсю да къагъытдан толуду.

Бери кирген хар миллетни адамы кесине джараулу затны излейди, Владимир Ильич аны халкыны къайгыргъанын кёзю бла керюрге сюеди. Ма бу джол бизни арабызда да белорусла, молдаванла, башкирлиле, къумукълула, тегейлиле, къарачайлыла бардыла. Ленинни кьолу бла «къарачайлыла» деб джазылгъанны керюб, джюрегинг къалай къууанмасын! Аллай джазыу эки-юч джерде барды. Къуру былайда тюл, Ленинни ара музейинде къарачай тилде басмаланган Ильични чыгъармалары, Ленинни Горкалада Ильич ауушхан сакъатда бизни халкыны аты бла баргъан Гюрджю улуну сураты...

— Шараф, джаратханмы этдинг, алай джити нек къарайса бу саугъагъа, — деди курсубузну тамадасы. Барыбыз да Шараф таба бурулдукъ. Ол къабыргъада тагъылгъан алтын бояулу кылычны къатында сюеле эди.

— Игитда джаратама. Муну граждан къазауатны джылларында Ильичге саугъагъа бизни халкыбыз ийгенди. Аны хапарын мен иги билеме. Окуларыны юсюнде да къарт атамы кьол ызын таныб турама.

Шарафны сёзлерини кертилигин Ленинни музейинде

кьуллукъ этген тиширыу да бегитеди. Совет власть кьуралгъан кыйын джыллада, граждан кьазауатны кьезуюнде, Дагъыстанны халкы джыйылыб, бу саугъаны Ильичге ийген эдиле. Алай а Ленин кесини аты бла келген бир саугъаны да алыргъа излемей эди. Бу кылычны уста ишленнгени, дагъыстанчыланы чемерликлери Ильични сейирсиндирген эдиле. Алай болса да саугъаны историяны музейине салдыргъан эди. Кеси ауушхандан сора бери келтиргендиле.

...Шараф кылычны кьабыргъадан алыргъа эркирик тиледи. Сора кьолунда кьагъыт чырмалгъанны ачыб, аны тамам кесича кынын чыгъарды. Кьылычны да кыынга салыб орнуна такъды. Кын да адам кьезюн алалмазча ариу ишлеген эди.

— Мени атам, кьарт атам да кюмюшчюле болгъандыла. Кубачы элде джашайбыз. Халкыны тилеги бла бу кылычны кьарт атам ишлегенди. Ол кьезюуде Ильичге кылычны ийгенлерини да уллу магъанасы бар эди. Джаш Совет республиканы тегерегин джаула алыб эдиле. Энди заманла уа башхадыла.

Акка бу кынын этерге да кьб кюрешгенди. Арт кьезюуде кьарыуу да кетген эди, кьзлери да кьарыусуз эдиле. Алай а джашауну арт кюнлерине дери — ишин кьоймагъан эди. Кишиге да ышанмай эди. Меннге аллай осияты бар эди. Уллучукъ болсанг, бу кынын Ленинге элтирсе деб. Кеси ауушхандан сора кынын бояуун, оюуларын атам салгъанды. Ленинин джюзджыллыкъ байрамына битдирирге мураты бар эди. Ол да ауушду. Мени кесими кьолум да джетгенди...

Экскурсиябыз бошалды. Ленинин юйюнден чыгъа тбрегеникде, Шараф бери келген келлерине келгенни джазычуу китабха былай джазды:

«Ильичге келиб Аккамы аманатын толтурдум, ол меннге разы боллукъду».

Мен да аны тюбюне къарачай тилде былай къошдум. «Кавказ тауладан Ильичге салам! Аскер» Тенглерим меннге сейирсиниб къарадыла.

— Сени атынг башха шой эди да.

— Хо, башхады. Аскер а тенгими атыды. Зоотехник болуб ишлей эди. Қолхоз малны отдан къутхара, кеси да ажымлы ёлгенди. Бери келирге бир да бек термиле эди...

КОМАНДИРНИ ШИНЕЛИ

Ноябрь ай. Эртденги сагъат алты. Осман кимни эсе да къаты сёлешгенинден уянды. Бир кесекни джукъусу чачылмай, тегерегине къараб турду.

Орундукъну аллында старшина Федорченко сюеле эди.

— Мыйыкълы, аскерде болгъанынги унутубму къойгъанса, орнунгу джыйыб, физзарядкагъа дженгил чыкъ, — деб старшина ызына бурулду.

Уллу казарманы ичи тауушдан толгъанды. Солдатла кийинедиле. Аланы бир-биринден айырыб таныгъан кыйынды. Осман биргесине келген тенглери Муратны, Анзорну да аджашдырады.

Солдатла казарманы аллында уллу майданга тизилгендиле. Аскер бёлекни тамадасы Шувалов сёлешди.

— Багъалы тенгле, тюнене сизни биреригиз бирер джерде ишлей эдигиз. Бюгюнден башлаб а Совет Аскерни тизгинлерине къошулдугъуз. Сизге уллу борчла салынадыла. Солдатны сыйлы атын мыйикде тутугъуз...

Аскер къуллукъда Осман кёб тюрлю затны билгенди. Кёб кюнлюк юрениуледе кыйынны чекгенди.

...Бир сууукъ кече солдатланы къуугъун болуб уятдыла. Экинчи батареяны командири Гуднев айланады. Кёб кюнлюк юрениуле башландыла. Мазаллы танкала, бронетранспортерла, юслеринде тобла орнатылгъан ав-

томашинала джерни тебрендириб кърлы сыртлагъа барадыла. Танг атхынчы солдатла 45-чи квадратдан озаргъа керекдиле. Осман джюрютген уллу автомашина колоннаны аягъындады. Осман рульнукъаты тутханды, машина къалын кърны джырыб барады. Уллу дуппурдан энишге тюшюб, терен суугъа джетедиле. Суудан дженгил ётерге буйрукъ берилгенди. Османны аллында баргъан Николайны машинасы кечиуно ортасында джюрюшюн акъырын этди. Бир кесекден а айланма таба бурулуб, мотору джукъланды. Осман да тенгини къатына джууукълашыб, машинасын тохтатды, кабинаны эшигин ачды да:

— Коля, сууну теренине кириб «иссилерча» не болгъанды, асыру замансыз кёзюу тюлмюдю?—деб кычырды.

— Тейри, Осман, джууунургъа деб тохтамагъанма, не кюрешсем да не аллына, не ызына чыгъаргъа унамайды, батареяланы чёкдюрюб кёояргъа тебрегенме.

Осман «ЗИЛ-ни» кызындырыб, батхан машинаны аллына чыкды. Узун башлы чурукъларын къаты тартыб, кабинадан терен суугъа тюшдю. Николай да сууда айланады. «ЗИЛ-ни» ал чархлары терен ташайгъандыла. Темир чыбыкны илиндириучю ыргакълары да кёрюнмейдиле. Тенгле, не кюрешселе да, темир чыбыкны джарашдырыб кысалмадыла, кийимлери, къл кълблары бузлагъандыла. Джарыкъл болса бир иги. Машинаны чыракълары бла кёб затны кёрлюк тюлсе. Бир кесек мычысала машинала да бузларыкдыла. Заман а кетиб барады.

Николайгъа сен кабинагъа мин да моторну кыздырыргъа кюреш, мен а бусагъатлай деб, Осман тросну бир кыйырын кълуна алыб, суугъа кёмюлдю...

Бир кесек да мычыб, темир чыбыкны машинаны тюбюнде ыргъагына байлаб чыкды. Къаты трос

кӱолларын кесген эди. Дагъыда джунчумай, секириб кабинагъа миниб, Николайны машинасын алгъа тартды...

Джашла аскер бӱлекни ызындан дагъыда танг атыпчы джетдиле. Османни юсюн тер басхан эди, солуун да кыйналыб ала эди.

Командир аякъ юсюнде кючден сюелген джашланы къатына келиб болумну билгенинде:

— Аперим, Осман, сау бол! Сӱн солдат борчунгу алапат толтурдунг, керти тенгликни кӱргюзгенинг ючю бюсюреу этеме, — деди. Сора кесини юсюнден шинелин тешиб, Османга къаблады. Осман да:

— Совет Союзгъа къуллукъ этеме, — деб, сир къатды.

Бӱлекни солдатларына солургъа эркинлик берилгенинде, тӱгерекни джарытыб, танг атыб келе эди.

МЕНМЕ ТЕРС

Абрек Кулиняны келтиргенди деген хапар тау тубюне кысылыб орналгъан элчикге дженгил огъуна джайылды.

Абрек тракторчуду. Ишин баджарыб джюрюгенча кӱрюнеди, алай а керекли, керексиз джерге да кесин кӱб урады. Ашарыкъ, ичерик болгъан джерге уа чакъырылмагъанлай да барады. Дауургъа, суйюрге къошулгъаны да болады дейдиле. Ол себебден тийреде сыйы алай ӱрге тюлдо. Бир къауум адамла джол къоюб джюрюйдюле.

Абрекни дженгил юйленнгенине кӱбле сейирсинеди-ле, бир къауумла джакъладыла, бир къауумла да сӱкдюле.

«Элни ауузу элек» — дейдиле. Не этгин, ким да кӱлюне келгенни айтыргъа эркинди.

Кулина бир тюз кызычыкды. Орта школну бошагъанлы бери да элни тюкенип тутады. Киши да терс ишин кѳрмегенди. Фермада ишлеген джангыз анасы да иги джаны бла айтылады.

«Кулинаны эргеден бери да суйген джашы барды», «Сакълагъаны Байдыматны джангыз джашы Борисди», «Ол аскерден келе эсе, тойлары боллукъду» — деген сѳзле элде кѳб джурюй эдиле. Ол себебден элчи джашла, тюкеннге кирселе, къургъакъ чамны, накъырдыны да эслеб этиучен эдиле.

Абрекге кеси разылыгы бла кетгенди... деб элде алай сѳз джурюйдю. Тюзюн а ким билсин?

Байдымат, диваннга олтуруб, джюн титеди. Борис аскерге кетгенли кесине джубанч излейди. Эгечинден туугъан кызычыкны келтириб биргесине тутады. Гитче Мариямчыккъ иги болушады. Ол огъай, тюкеннге сатыугъа да джурюйдю. Тюкенден джукъ алыб келсе, Кулинаны махтаб тебрейди. Саугъагъа бергенди деб дух шшачыкъланы, китабланы кѳргюзеди. Бу джол Мариямчыккъ да шошду. Тюкеннге шекер алыргъа баргъанында, башха тиширьюну ишлегенин кѳргенди.

— Байды, (Мариямчыккъ Байдыматха алай айтады) Кулина Абрекледе джашаргъа кетгенди дегенлери тюзмюдю? Анда кѳбмю турлукъду? Мен тюкеннге барсам, сизге Борисден письмо келдими деб соргъанлай туруучан эди. Ма Къарачыкъланы Лейла да «Кулина Борисни суюди» — дей эди. Борис да кѳбден бери бизге нек письмо джасмайды?

— Хо, кызычыккъ, Кулина Абрекледе кѳб турлукъ болур. Борисден да письмо келир. Джашчыкны башха джары ийген болура.

Кертиси да арт кюнледе солдатдан аз письмо келеди. Ол а ананы джурегин кыйнайды. Аны юсуне да бу ыйлыккъ иш тюшгенди да. Нек кетди эке Кулина джаш-

чыкыны сакъламай? Тилчи Мёлехан айтханнга кёре, Кулина, ишден чыгыб, келе тургъанлай, Абрек тенглери бла чабыб суйреб кетгенди. Артдан арагъа адамла тюшюб, джарашдырыгъа кюрешгендиле.

Байдымат, тышындан джукъ айтмагъанлыкъгъа, Кулинаны терслейди. «Хы, эркишиле тарт-соз этсинле да суйрерге чабсынла. Ариу алыб кетдиле эсе да, баргъан юйюнден чыгыб кеталмаймыды? Не уа бу кёзюуде джаш кызыны кеси билмей тургъанлай суйрерчамыды? Алай а бусагъатда да чыгъадыла бузукъла...»

Кулина эрге кетгенли Байдымат кёлуна хазна иш алалмайды. Орамгъа чыгыб да кёб кёрюнмейди. Алайсыз да бир тынч, бир джумушакъ джюрекли тиширыу эди. Бу арт кёзюуледе кече кёзюне да джукъу кирмейди. Борис Кулинаны эрге кетген хапарын эшитсе, аскер къуллугъунда чырмау болур, кеси кыйналыр деб къоркъады.

* * *

Къалай акъырын барадыла солдатны юйге кетер кюнлери. Борис бир джерде чыдаб болалмайды. Казармагъа киреди, клубха барады, библиотекагъа чабады. Эки джылны бирге къуллукъ этген, бир къазандан шхууур ашагъан, кыйын юрениуледе бир шинелни джабыб джатхан тенглеринден, суйген командирлеринден айырылыб кетген алай тынч тюлдо. Юйге да чыдамсыз тансыкъ болгъанды. Кёзюне анасы, туугъан эли, кызы Кулина кёрюнедиле. Эки джылдан бери да отпускагъа бармагъанды. Кесибизни къралда къуллукъ этсе, туугъан джуртуна аллай бир тансыкъ боллукъ болмаз эди. Мында, Германияда, туугъан тауларын тюшюнде кёб кере кёргенди. Къач айлада солдатла сабанчылагъа болушургъа барсала, керилиб гардош къазыб, джюрегин

джаза эди. Борисни атасы да, немец халкыны фашист-леден кьоруулай, бу джерледе джан бергенди. Къайдады эке аны къабыры? Шахаргъа экскурсиягъа чыкъсала, къарнаш къабырлада сын ташлада атасыны тукьумун кёб излегенди. Табалмагъанды.

...Поезд Кюн чыкьгъан таба тартыб барады. Вагонладан джырлагъан, къобуз сокыгъан тауушла эшитиледиле. Борис терезени тюбюнде сюеледи. Шахарла, элле, чегетле, суула биреу седиретиб баргъанча, артда къаладыла. Къалай уллуду, кенгди дунияны юсю! Аскерге кетгинчи, Борис кёб жары чыкьмагъан эди. Бу эки джылгъа кёргенин, билгенин тенглерине, Кулинагъа айттыб ангылатадырмы? Ала кеслери да тюрленген болурла? Тенги Мудалиф барыбызны да джокьду хатабыз деб джаза эди.

Кулина... Аны сыфаты Борисни аллында сюеледи.

Олсагъатда Борис 8-чи классда окъуй эди. Школгъа хоншу эллерине джюрюй эдилс. Джазы бек кыйын болду.

Гитче суукъчукълагъа дери къобхандыла, юслерине салынган кёпюрчюклени да алгъандыла. Ётген кьоркьуулуду. Борис дерсден кечирек чыкьды. Эки элни арасында сууну къатына келгенинде, Кулийчикни кёрдю. Кьоркьуб суудан ёталмай тура эди. Болумну дженгил ангылаб, кызычыкь унамаса да, кьолуна кёлтюрюб, ары джанына ётдюрю. Кьолкъабчыкълары тюшген эдиле да, джангыдан ётюб, аланы да алды. Дерсге бирге кёб джюрюген эдиле. Кулий ючюн сабийле бла да туююшюрге чабыучан эди...

Сабийлик кюнле оздула, энди бир-бирлерин кёрмесе чыдаялмай тебретиле. Борис Кулинагъа аскерге ашыргъан сагъатларында да эм багъалы сёзюн айталмай къалгъан эди.

...Солдат поездден тюшгенинде, элге арт автобус ке-

тиб тура эди. Такси тутуб тебреди. Ма орамлары, терек-лери асыры мийик, юйлери уа алаша болгъанча кёрю-недиле. Эшик алларында да лампа джукъланмагъанды. Барама деб къагъыт нймегенликге, анасы сакълагъанын къоймайды. Борисни джюреги кёкюрегине сыйынмай, ты-пырдайды.

Борис терезени акъырын къакъды...

Байдыматланы юйге джуукълары, тенглери джыйыл-гъандыла. Къурманлыкъ этиледи. Борисни, билдиомезге кюрешсе да, джюреги бек кюеди. Тюнене Кулинаны Аб-рекге кетгенин эшитгенди... Борис, иги да солумагъан-лай, къайгъысын иш бла чанаргъа совхозда машинагъа джарашханды. Алай а кюнден-кюннге джюрек оту, ышырылгъан болмаса, сууумайды.

* * *

Кулина сабийчиги бла юйде тургъанлы джылдан оз-гъанды. Джашчыгъы туугъандан сора ауруб, бир ке-сек саулугъу кетгенди. Бутларындан болмайды—иги джюрюялмайды—Абрек бла да джашау эталмагъанды. Арадан дауур кёб чыгъыб, айырылгъандыла. Энтда Аб-рек кесин быягъышлай хауле джюрютген хапары барды. Кулинаны, анасыны да джубанчлары Керимчикди, бир тазачыкъ, семизчик. Томала-томала, орундукъ, шиндик тюбюнден чыгъа, къайгъыларын чачады. Андан сора да Кулинаны джубанчы китабладыла... Аланы кёбюсюн Борис берген эди.

...Бир кюн ингирде, эшик аллында суу ала тургъан-лай, бир джанындан Борис чыкъды. Экиси да, алай тю-беб къалгъанларында, сёз башлаялмай иги кесекни тур-дула. Борисни, чагъыр уртлагъанча, эти кызды. Эрин-лери къургъакъсыгъандыла.

— Не этесиз, Кули, анаг, барыгъыз да тынч болур-суз? Бир келirme эте, болджал сала тургъанма.

— Да джокъду, Борис, хатабыз. Сау бол! Адамла кёрселе да не айтырла.

— Да, не айтырыкъдыла? Тынчлыкъ-эсенлик соргъан адет джойду да. Мен тансыкъ болгъан эдим...

— Къой, Борис, къой. Хиликке этме, алайсыз да башым хиликгелик болуб айланады. Джашауум къуругъанды...

— Нек айтаса алай, мен сени хапарыңгы толу эшитгенме, Мудалиф айтханды.

— Эшитген да болурса, аманны хапары кёбге джетеди. Мен нелени джаншай турама? Анамы фермадан къайтыр заманы болады, сабийчик да кеси джангыз джукълайды...

Сабийчик деген сёзню эшитгенинде, Борисни джюреги чанчды. Алай а гюнахсыз сабийни не хатасы барды..

Кулинаны къатында дагъыда бир кесек сирелиб, «айыб этме», деген сёзден башха джукъ айталмай, Борис ызына бурулду. Ол ингирде кеси джангыз кёб айланды. Элни къыйырында сууну къатына келиб олтурду. Ахырында, чыдамай, халал тенги Мудалифлары таба айланды.

Кулина да тынчаймады. Керимчикни къойнуна къысыб, сагъыш тенгизге кёмюлгенди...

Джашчыкъны джумушакъ чашчыгъына джыламукълары тамадыла. Джазыу биреуге былай къыйын, башхалагъа тынч нек болады экен? Кулина тюшюнде Борисни кёрдю. Абрек мыллыгын анга ата эди...

Экинчи кюн ингирде да суу алыргъа чыкъгъан джерине Борис келди. Ючюнчю кюн да...

* * *

Ма энтда джангылыкъ... Борис Кулинаны алгъанды. Къууанчына бек кёб адам джыйылгъан хапары чыкъды. Абреклары джаны да «Бечел къатын бла ох этер,

сабийибизни ызына къайтарсын» деб айтдыргъандыла. Джууаб а табмагъандыла. Борис сабийчикни да къагъыт этиб кесине алгъанды. Ишден къайытса, аллына чабыб, джумушакъ кълчукълары бла боюнундан къаты кысады. Кече да биргесине джатады. Энди Борисни иши да башхады. Агъашчыды. Юйдегисин, Кулинаны анасын да, чегет ичинде гитче тийречикге кълчюргенди. Кулинаны уа сормагъыз, тебленген гокка ханс джангыдан чакъгъанча, бетине нюрю келгенди. Джангыдан тийреде тюкеннге джарашханды. Джашаууна къарангылыкъ этген затла да тас болгъандыла. Алай а бир-бир-леде...

Борис чегетде айланыб, иги кеч бола, юйге къайтыб келе эди. Тубан басыб, джангурчукъ да себелейди. Эки джол бир-биринден айырылгъан джерде мазаллы дюкюшча бир къарантханы кълрю. Джууукъ келиб къараса, юсюнде отунлары бла трактор аууб. Насыбха кълре, башы тюрюне бурулмагъанды. Эрлай атындан тюрюб, кабинаны кълрмай кетиб, басылыб тургъан трактористни табды. Кълб кюрешиб чыгъларды. Аз тылпыуун алгъанча, сауча кълрюнеди. Дженгил юйге джетдирирге керекди ансы. Кълтюрюб ат джерге кълблады. Кеси да атха мишиб, джыгъылыб кетер дегенча, джашны кълкюрегине кысыды. Юйде Борисни сакълаб джатмай тура эдиле. Ол трактористни кълтюрюб джарыкългъа киргенлей, Кулинаны аякълары кыйылыб, орундан кълзгълалмай кълалды. Борисни да юсюнден тер кълуюла эди. Алыб келген адамы Абрек эди. Борис эрлай юсюнден кийимлерин тешиб алыб, кълоруна таза джанджаулукъ, джылы суу алды. Ёмюрюнде биринчи кере кылджыраб, Кулинаны кесине болушдурду. Кълкюрюге эзилген болмаса, Абрекни хазна джарасы джокъ эди. Танг джарыргъа, эсин джыйыб, тълрегегине кълрады да: «менме терс» деб кълден ташайды. Байдыматны этегинден тутуб эшикден

кирген Керимчик да сакъалы джетген «башха» кишиге сейирсиниб къараб, Борисге кысылыб къалды.

Абрек чегетге нек келген эди экен, Борисге дерт джетдириргеми, сабийине тансыкъ болубму, аманлыкъ излебми? Отунланы уа къайдан алгъанды? Тракторну да эсириб аудургъан болур. Ол сорууланы барына да Абрек эл Советде джууаб берир. Бусагъатда уа аны хапарын эшитиб, къарнашындан туугъаила юйюне алыб кетгендиле. Борисге да уллу бюсюреу-сыпас этгендиле.

«САУ БОЛ!»

(Н о в е л л а)

Бу къадар адам къайры барады? Базаргъамы, джыйлыугъамы, къууанчха, къайгъыгъамы? Неда болсун, кѣбдю адам. Автобусла бла, джаяу, экеулен, джоппу-джоппу. Хасан бла Унух а Нарсанагъа тебрегендиле. Хасан анда санаторийлени биринде солурукъду. Унух а ишнини юсюнден барады.

Автостанциягъа джетиб, дженгил билет табыб къоялмай, иги кесекни да сакъладыла. Салкъыннга кириб, сууукъ суу ичдиле.

Автобусну ичинде кѣб адам барды. Хасан бла Унух да аллында олтурадыла. Аладан да аллында эки кыыз. Қъашларына, кирпичлерине дери боялгъан. Узун тырнакълары. Кюзгюню къолдан иймейдиле, сѣзге болуб, киши къайгъылы тюлдюле. Газет бла бетлерине джел къакъдыра барадыла. Сѣзлери да адам ангыламазча бир тюрлюдю. Автобус Қъара-Тебеге джетиб тохтады. Адамла тюшдюле, башхала миндиле.

Ма бу джыллыгъы келген тиширыуну да орну джокъду, табсыз таяныб барады кызланы къатларында.

— Арабин, бу кызла орун къоярыкъ тюлмюдюле

экен, — деди Унух Хасаннга. — Быллайланы юсюнден кёб джазадыла, кёб айтадыла, бир сынайыкъ.

— Тейри, кьозгьалырча кёрюнмейдиле. Была тышкьралладан келгенле болурламы?

— Эшта, эшта, бизде да тюбейдиле быллайла.

Унух кьарт тиширыугьа орнун берди.

Сантукда да адамла миндиле. Кьарачы бюгюн бир-бирине ушаш болгьан чотха — автобусха кёбюсюне кьартла миндиле. Ма бу джол мингенлени ичинде эки кёзю да кьарау сокьур бир кьарт барды. Кьызла кьымылдамадыла. Кьалгьанладан алгьа, кьартны кьолундан тутуб, кесини орнуна Хасан олтуртду. Сокьур кьарт Хасанны кьолун сылай:

— Сау бол, джашым, кьартланы сыйлагьанынг ючюн, кьолларынгдан таныйма — ишлеген адамса. Мен да кьазауатны джылларында темирчи эдим, берчли кьолланы дженгил таныйма — деди.

Унух, андан ары тёзалмай, кьызла эшитирча айтды:

— Сизге орнун бергенни джыллыгьы да иги келгенди. Кьазауатны кёзююнде онг аягьыи да алдыргьанды. Бюгюн да, кьралыбыз берген эркинлик бла хайырлана, солургьа барады...

Нарсанадан узакьда, автобусну биринчи тохтагьан джеринде огьунакъ кьызла ашыгьыш тюшюб кетдиле.

Капаланы Суюн

КУПЕ ВАГОН

Халкъда айтылгъанча, Мёлек амма, «аллах ургъан къулча» болуб, не этерге билмей, эшикни къатында сюелиб турады.

Анга киши кел, кет деб да айтмады.

Ауур джюгю санын эшишге кючлю тартады, алай а ол аны сан этмейди. Къымсыз болуб турады. Мычымай вагон силкинди, къарт тиширыу, тентирей келиб, къабыргъагъа сюелди.

— Джыгъыласа да, амма, нек олтурмайса? Ма бу сизни орнугъузду, — деди проводник, къарт тиширыуну сагъышлы сирелгенин эслеб.— Олтуругъуз, джюгюгюзню да ма былайгъа салыгъыз.

Олсагъатлай, купеде башха орунга олтуруб келген джаш тиширыучукъ, боялгъан узун тырнакълы къолун созуб, джердеги сумкасын, тиширыу теблер да деб къоркъгъанча, гузаба алды.

— Тартырмагъыз, амма, бу сизни орнугъузду, олтуругъуз былай, — деб проводник Мёлек амманы орнун кёргюздю.

Мёлек, артмагъын эшикни къагына салыб, ийнени юсюне олтургъанча, джыйырыла, кёргюзтюлген джерге джоппучукъ джыйылыб олтурду. Тиширыу орнуна джарашханында, проводник кесини ишине кетди.

Мёлек, бу джаш тиширыуну къагына тюшгенине тартына, тынгысыз болуб, тегерекге къараб чыкъды. Печ тенгли гитче юйчюк. Джатаргъа орунлары да бар,

башында да эки орну. Ох деб джукъларгъа боллукъду. Ортада, терезеге джабышыб, столчукъ. Аны юсюнде таллай гитче шышачыкъла. Бири ариу ийисли суу болур, къалгъанлары уа? Аланы Мёлек билмейди, кёрген да этмегенди. Не кёб шышачыкъла бардыла.

Амманы сагъышы бёлюндю. Билмей эсенг — къара дегенча, джаш тиширыу ичинде акъ бояуу болгъан шышачыкъны алды да, гитче шеткачыкъ бла, алайсыз да чыммакъ болуб тургъан тырнакъларына джагъыб башлады.

Мёлек кесини къолларына тартыныб къарады. Къоллары къарта-къарта болуб, джыйырылыб, тырнакълары да акъ тюл. Къарт къолададыла — не мадарынг барды, — деди ол кеси кесине, — «къарт болдунг, къарта болдунг».

Вагонну чархлары, дюнгордеб, рельсни тюедиле, амманы да къарт джюреги ауур дюнгордейди. Джаш тиширыу а, кюрешеди тырнакъларына джабышыб.

Амманы джюреги терк урады. Аны бир сагъыш тынгысыз этгенди. Ол сагъыш муну юйюнден да алыб чыкъгъанды. «Не болгъанды эке хариб Мединагъа?» Бу сагъыш аны телеграмма алгъанлы бери кемиргенлей турады. Телеграмманы ол кеси да эджиклеб окъургъа кюрешди, туудукъларына да окъутду.

Телеграммада: «Медина больницадады — келалсагъыз, келигиз» деб джазылгъан эди.

«Больницадады, келалсагъыз келигиз» деген не сёздю ол? Келалмай меннге не болгъанды, сора?!

— Терк бол, — деди ол урушда ёлген къарнашыны джашына. — Билет алыб кел, бюгюн огъуна тебрейме...

«Медина джарлыгъа бир джукъ болгъан эсе уа? Бош сакълагъандан хайыр джожъду...».

Биле эди Мёлек-амма аллай телеграммаланы артлары къолай болмаучусун. «Алай болду деб къайсы тели

джазарыкъды тюсюн айтыб, ауруйду дейдиле да къоядыла, къыйнамаз ючюю. Ах, джукъ болуб къалмагъа эди Мединагъа», — деб амманы башын къара къайгъы басды. Алай бла къарнашындан туугъаны эрлай билетге джиберди.

— Тьфу!— дедя бир заманда джаш тиширыу, тырнакъларыш бояй тургъан шишачыгъын бир джанына тебериб, ёрге бурнун чонгкъайтыб, — быллай ийисли купеде ким барлыкъды?

Мёлек къалтырагъанча болду, къолларын, ол тиширыу кёрмесин дегенча, къолтукъ тюблерине джашырды. Андан сора кеси-кесине шыбырдады:

— Аллах урмазлыкъны, Хамитни этгенин кёремисе? Быллай вагондан ал орун деб ким айтханды анга? Халкъ бла бирге башха вагонлада барсам къалай иги боллукъ эди. Бу купеде не этерикме мен, бугъунчакъмы ойнарыкъма? Биргеме келгенни да къыйнай болурма. Мынга да кесича биреу керек эди. Мени башынамы урлукъду бу, бизнича къартла алагъа ийисли болуб кёрюнедиле. Ах, бусагъатдагъыла...—биз алача заманыбызда...

Амманы ичине ташайгъан кёзлери къарангы этдиле. Бир кесекден аны эсине джаш заманыны бир къыйын кюню тюшдю...

— Тур, джаным, къурманынг-къулунг болайым, тур, Токъал, — деб джалыныб тартды джаш тиширыу джерде кёлтюрем болуб джыгъылгъан уллу чал ёгюзню мююзлеринден.

«Эй марджа, азчыкъ къалгъанды, къадал. Эки-юч айлансакъ бола эди». Айырмады джалыннгыч сёзлени магъанасын къарыусуз болуб тургъан хайыуан. Туралмады. Мёлекни къолу чорт сынганча кёрюндю. Кёзлеринден джыламукъла тёнгерек-тёнгерек тюшдюле кюнде кюйген, джелден джарылгъан азгъын бетине. Аякълары къалтыраб, къара баразагъа кючден чёгеле-

ди. Алай а иги кесекни тургъандан сора, бир къуджур таууш аны терк огъуна ёрге сюеди. «Бош олтургъандан магъана джокъду, Мёлек. Тур, мадарынгы кёр, хайырлы ай кетиб барады, сабанны арты уа кёрюнмейди алкъын. Тур!..».

Мёлек, терк туруб, кенг тюзге къарады. Учу къыйыры да болмай, кенгине керлиб джатады ол. Сюрюлгешинден эсе сюрюлмегени кёбдю. Ах, элибизни бирни эки этген эркишилери къайдадыла? Джокъдула ала. Къолуна сауут туталгъанланы барысы да от бла джалын къусуб келген джауну аллын тыяргъа кетгендиле. Элде къарт адамла, сабийле бла анала къалгъандыла джангыз. Мында хар не иш да алагъа къалгъанды. Къыйынды деб айтыргъа кишини ауузу бармайды. Быллай заманда алай къалай айтхын? Аланы бириди Мёлек да. Ма джыл болады ол эркиши къуллукъну тындырыб тургъанлы. Къыш мал кютеди, джай болса, сабан сюреди. Быйыл да сабан сюрюрге чыкъгъанды. Эки ёгюзню джекди. Эртде, кеч демегенлей, этеклерин ёрге этиб, къаджыкъмай кюрешеди. Тюнене кече уа таб джассыгъа дери да мычыды. Тамам арыб, саплары къыйыла, къошха келгенлей, джыгъылды орунга. Дагъыда къарангы намаздан туруб сабацлагъа келди. Кюнорта тюгел болгъунчу, бир ёгюзю къарыусуз болуб джыгъылды. Мёлек а джыгъылмады. Джырылдаб къошха келиб, бир ёгюз бер ол бирини оруна деб бригадир къартха тиледи. Бригадир а несин берсин — башха джукъ джокъ эди. «Ма ол ийнекни джек» — деди ол тиширугъа. Джекди ол бир къызыл ийнек бла бир къюгур ёгюзню. Джассыгъа дери кюрешди. Бу джол а, кеси да, ийнек да онгусуз болуб, джыгъылдыла...

Ариу тишируу тюлмю эди Мёлек джашлыгъында. Къарагъан кёзню къууандыра эди къарамы. Заман озду, кетдиле кюле. Къуру сенми къыйналгъанса, Мёлек?! Кёбле, кёлча, кёз джашларын тёкгендиле...

Мёлек амманы сагышы бёлюндю. Джаш тиширыу, керилиб-созулуб, ёрге турду да, терезени ачар муратда тартыб кёрдю. Ачалмагъанында, ачыуланыб, купеден чыгыб кетди. Мёлек, ауузундан сёз чыкъмай, къымсыз олтуруб къалды. Джаш тиширыу а, джюрексииб, проводникни алыб келди.

— Бу хауа неди, тунчугъуб къалабыз да ийисден,— деб проводникге мыллыгын атды.— Терезени ач бери дженгил!

Проводник, джаш тиширыуну бу къарт амманы огъурамай сёлеше тургъанын ангылаб, тигирек джууаб этди:

— Бир хатасы джокъду, Мадам. Сен чибинлерча джугъу джокъду да. Терезени, эшикни да ачайым, алай а бу къарт адамгъа сууукъ джетер деб къоркъама.

— Бир зат да боллукъ тюлдю. — деди джаш тиширыу, эринлерин чюйюрюб. — Не сууукъду бу... Тунчугъа тургъанлай...

«Тунчугъуб ёлге эдинг, къахме, ётюрюк айтханынг къадар»,— деди ичинден проводник.

Олсагъатлай: «Суу, кефир кимге керекди» деген таууш чыкъды. Аны эштгенлей, джаш тиширыу эшик таба мыллыгын атды да:

— Бир шиша кефир бер, — деб хахайлады. «Меничаланы берч къоллары этедиле сен джутланыб джутхан джууртну. Джийиргенмей къалай ичесе да»,— деб шыбырдадыла къарт амманы къургъакъ эринлери, джаш тиширыугъа ачыулу къараб. Андан сора аны кёз аллына кесни къолан ийнеги келди. «Бюгюн эмдириб къоймагъа эди аны келин, эмдирсе, айрансыз къаллыкъбыз»,— деб аны джюреги къыйналды. Ах, къолундан келсе, бир сагъатны да къоюб кетерик тюл эди ол юйюн, амалсызды ансы. Барады...

Мёлек, джаш тиширыуну джебегине къатылама де-

ген кьоркьууда, тангын аманны кеминде атдырды. Барлык джерине джетгенинде уа солууун эркин алды...

Бир ийык чаклы бирни турду Мёлек «Къашлы» элде. Ауругъан кызы маджал болгунчу турду. Кюеую аммагъа ызына къайтыргъа билет алыргъа тебрегенинде уа:

— Кюеу, кьурманынг болайым, ол кёпе-мёпе дегенден алма меннге орун, тилеб айтама. Ол адамла кёб миниучю вагондан ал, — деб тиледи.

— Нек айтаса, алай, анабыз. Ачхабыз барды, кыйналмагъыз, — деди кюеую, амма багъалы билет алма сынла деб кьоркьуб айта болур деген акъылда.

— Огъай, огъай, — деди олсагъатлай амма, — иш ача хада тюлдю мен... Мен адамла бла барыргъа сюеме. Тилеб айтама.

— Сейирди, — деди кюеую, энишге къараб, — купеде иги тюлмюдю?..

— Огъай, — деди амма бу джол ауазын кёлтюртюб, — меннге аллай вагоннга ал!

Кюеую сейирсинген болмаса, амманы алай нек айтханын ангылаялмады. Алай болса да, джумушакъ ауазы бла:

— Ашхы, - анабыз, — деди...

Къагъыйланы Назифа

БУРХУЛА

Къысыр къаяны деу кёкюрегин тешиб, къол джетмез мийикде назик назчыкъ ёседи. Зорлукъдан турмайды ол алайда, кеси разылыгъы бла чыкъгъанды сослан ташны бауурун тешиб.

Къаллай сейир къудретли сезимле илешдиргендиле экен бу суйюмлю джашил терекчикни хыны къаяны ёхтем кёкюрегине ?

* * *

«Онгганды бираз, ансы ариучукъ эди», — деб алыб барадыла сени, экинчи орайдангы бир къуджур таралта. Къубулургъа кюрешесе сен да, адаргы дыгалас, аджал кибик, бойнунгу бууа...

Алай а бир мыдах ахсындынг: кёзюнгеми кёрюндю биринчи некаяхынг, огъесе ызынгдан сабийингми джылады...

* * *

Кюннге сукъланыб, джудузчукъ джылтырады, назик нюрден толуб суйюмлю тюрсюнчюгю, кёкню бир джурунчугъун жарытды. Аны кёрюб толгъан ай, менме деб дуняны нюрю, тёкдю жарыгъын бошуна кече да кюн да, билмейин тюгениб къаллыгъын. Онгсуз болду, тауусулургъа джетиб, оракъ ауузгъа ушаб...

Андан бери джокъду, дейле, айны исси тылпыуу, кюнден алыб ол адаргы жарыгъын, джылыныргъа кюрешеди узакъдан.

* * *

Ана элими тюрсюню, джелчик урса, дарийлеше, титирей, кюн тийгенлей, кёгере; онгда таула — акъ къарлыла, солда сыртла — кёб гюллюле, кём-кёк Қъобан — къан тамыры, кюн таякъла — джап тылпыуу.

* * *

Кече арасында, бек тансыкъ болуб, татлы джукъуну бёлмезме, азгын бетинге бетими салыб, ана зауукъну сезмезме, эндиден сора мен кюн турушда сени ышарыб кёрмезме, атама къараб, мугур ахсына, сеннге джыламай тёмезме...

* * *

Джазыудан тилерим: артмакъ атдырлыкъ эсенг да бойнума, кюндешингден садакъа тиле деб, адаргы этиб ёмюрюю, кёмерик эсенг да джашлай кёрге, разыма, эт кесинге табыча.

Алай а джуртун сатхан фитна бла бир тыбыргъа чёкдюрме мени!..

* * *

Сизге бир джумушакъдыла элдеги къартла. Ахсынадыла, сизни кёрселе, эрлеригизни алгъыннгы тенглери, сабийлеригиз да ата оноуну сизден соралла, къазауат джылланы тиширыулары. Алай а тул дерге чырт тили бармайд сизге кишини: ырыслай болурла къайытмагъанлагъа...

Эркелетиб, кызла дейдиле бюгюн да сизге, эндиге дери аулары алынмай тургъан келинле...

Джыламукъну сени къайтарыр чакълы бар эсе кючю, алай сарнайым, джерни къырдышын къобарыб алырча, тауланы да эритейм, тублерине мугур кысылыб, ахсыныб агъызайым чыммакъ чакъгъан тереклени чапракъларын, къайнатайым салкъын саркъгъан къобанланы, джукълатайым къутуруб келген джаханим отну, тамчы этиб тамызайым ёмюрлюк тауланы тёппелеринде буз гыйыланы...

Ах, ала бары да бош эселе, джокъ эсе биринден да эсеб, элт мени да биргенге: анда сууур кёкюрегим, тилим да бойсунмаз хадауус джюрекке...

* * *

«Некди сууунг былай тузлу, джаратылмагъан эсенг джыламукъдан?»— деб ийилди Тамбий кёлге къара кийген бир ана, сууун уртлаб кёргенинде. Джукъ айтмады анга кёл, ичги сёзюн джашыргъанча.

—Аналаны кёз джашындан болурса сен,— деб ахсынды мыдах ана, сакъламайын башха тюрлю бир джууабны.

* * *

«Ай да, кюн да кёкдедиле. Джарсымайды анда киши. Джердегиле абыналла онгсузлукъдан. Сенде не бард, къара джер? Къан тамчы, суу тамчы да бирча сингед бауурунга. Не затны да, ёкюпмейин, кёлтюресе къуру сен», — деб чамланды джашил бусакъ, балта кесиб, аугъанында къара джерге.

Гурушхасы болмад джерни. Эшитмедими чамланганын бусакъны, огъесе, «сени джаранг меникиди, тылпыуунгду кёкнюкю» деб ахсынды болурму, анача?

Къобанланы Ахмат

ОЮМ МИНИАТЮРАЛА

* * *

Маскечикни хаман да темир чыбыкъда ары-бери барычу сынджыр бла тагъыб тургъандыла да, артда бошлаб къойгъанларында да, ол юреннген мардасындан артыкъ бармай тохтагъанды.

* * *

Чегетде бир джайылтма нызыны джангы джылда ёлкагъа деб сайлагъанларында, къалгъан терекле, аны кесиллигине оюм этмей, бу «шылабны бизден онглу джери къалайыды, аллай бир омакъландырырча» деб ачыулу шууулдагъандыла.

* * *

Эшик, ачылыб келе, бир тюрлю, джабылыб келе, башха тюрлю джызылдайды.

* * *

Эртденнгиде башына джел къакъдыра айланган къартха биреу, гузаба келиб, «юйюнг кюе турады» дегенинде, иги эшитмегенди да, экинчи сорургъа тартыныб, «эртденнгиде адам саламлашхандан сора не дерик болур» деген акъылда, къолун тутуб, джолуна кетгенди.

* * *

Эркин кабинетде юреннген биреуленни гитче кабинетге кечюргенлеринде, биягынлай эркин атлайма деб, башын кябыргъагъа ургъанды.

* * *

Юйленмеген джаш адам ауушса, атын айтдырлыкъ кишиси кълмады деб кыйналабыз, юйдегили болса уа, юй бла бир сабийни кюйдю да кетди деб, ачийбыз.

* * *

Не да эт, башха баргъан джюлгюч бола тургъанлайынга, кълзан кыргыч болуб кълма ансы.

* * *

Бир кере башынгы ургъан эшигингден ийилиб кирирге кюрешме да, босагъасын джангырт; сенден сора да ары кёбле кирликдиле.

* * *

Джангур тамчыла да, кюн таякъла да эм алгъыбурун эм мийик тёпелеге тюшедиле.

* * *

Темир, сынмаз ючюн, ийилген этеди,
Къур а, ийилмез ючюн, сыныб кетеди.

АВТОБУСДА БАРА...

(Чам миниатюрала)

— Биз минерик автобус джумушакъмыды, къатымыды эке?

— Сеннге не башхасы барды, ёрге сюелиб барлыкъса сора.

* * *

Кире туруб:

— Машогунг эки адамны орнун алады, кесинг ючюн да, экеулен ючюн да тёле.

— Да не мадар, тёлейим...

Чыгъа туруб:

— Шопур!

— Не!

— Бир орунну ачхасын ызына къайтар.

— Нек?

— Машогум теблениб, бир адамны орнун алырча болгъанды.

* * *

— Билет нек алмайса, а джаш?

— Кесими хурджунума узалыргъа мадар табмай барама.

— Кимни хурджунуна да узал, меннге башхасы джокъду, билет ал ансы...

* * *

— О-ха-хай, ары бир кычырыгъыз, тёнгегим эшикде къалгъанды да кетгенди...

— Къой, алан, джолубуздан тыйма, башынг мында эсе, тёнгегинг къайры кетерикди?!

* * *

— Арлакчыкъ бир атласагъыз а, бочхамы тюшюргенме.

— Мени сенден да уллу къайгъым барды!

— Сеннге уа не болгъанды, а къыз?

—Кримпен чепкеними туймесин тюшюргенме.

* * *

— Ол джанынга бир бурулсанг а, къарнашым, бир бек къысханса.

— Ол джаным бу джанымдан да кенгди.

* * *

— Сиз былайда тюшерикмисиз?

— Мец къалайда тюшеригими кишиге айтырыкъ тюлме...

— Нек сора?!

— Къатынымдан къачыб келеме.

* * *

— Арлакчыкъ туругъуз да, мени бир тюшмеге къюгъуз, эгечим.

— Огъай... Мени сизге тагъылыб айланьргъа заманым джокъду.

— Нек тагъыласыз да сора?

— Да мени джаулукъ чачагъым сени бу знак ки-бигинге илинигенди да, бери алалмайма.

* * *

— Былай бек къысмагъыз, аланла, хурджурумда кёзлюклерими сындырасыз.

— Сени кёзлюклеринг бери киргинчи огъуна сынган эдиле, иегилеринге сакъ бол энди.

* * *

— Мен аягъымы салыргъа джер табмайма, сен а олтуруб бараса.

— Мен ёрге турсам, аягъынгымы саллыкъ эдинг орнума!

— Огъай... ауурлугъуму.

Баучулары Аубекир

ЭСДЕГИ ДЖЫЛЛА

1. Джашлыкъда кѳргенинги унутмайса

Кертиси да алайды: тюнене неда бюгюн эртденбла эштгенинги, кѳргенинги унутуб кѳояргъа боласа, сабийликде кѳргенингден а кѳб зат кѳалады эсингде кѳартлыкъгъа дери. Уллайгъан адамла аны кеслери сынагъандыла. Бюгюнню джаш тѳлю да сынарыкъды ол затны.

Адамны мыйысы алапат ишленгенди. Аны элекге ушагъан халиси барды — «кѳргенин», «эштгенин» элеб, «унун» бир джанына, «кышхырын», «зыбырын» бир джанына айырады. Сейирсиндирген, терен сезим берген затла мыйыны «дефтерине» джазылыб кѳаладыла, башха хапарла, башха информация унутула барадыла. Элекден башхалыгъы да барды мыйыны. Элекни адам ишлетеди. Мыйы деген зат а адамны оноууна сыйындамайды. Ол себебден унутмазгъа сюйген затынги, эсинги кючюне ышаныб кѳоймай, джаза барсанг, артда сокъуранныкъ тюлсе. Алай этер ючюн кыйчаллыкъ адам джокъду бюгюн бизде: кѳара танымагъан, кѳаламы болмагъан кишиге тюбемейбиз энди.

Джаш шохум! Алапат дуняда, хурметли кѳзюуде, сейирлик джыллада джашайса сен. Озгъан замандан бюгюнден да оюм эт, игиге юрен, джашауунгу тюз кѳура, кѳрген затынгдан сайлаамасын эсде тут, дневник джарашдыр, ары джаз. Ким билсин, артда керек болур

эсе уа! Башха затха джарамаса да, туудукъларынг окъурла, тенгчиклерине хапар айтырла, бюгюннюгю сейрлик затланы кѣзге кѣргюзюрле.

* * *

Анамы атасы Джѣгетейде джашай эди. Джангыз джашы, онбир джылда ѳпкелерине сууукъ чабыб, андан тюзелалмай, ѳлюб кетгенди. Юч кызы болуб, мени анам тамадасы эди. Джаш кюсеб тургъан къартлагъа биринчи туудукъ мен эдим. Ол себебден эркекек юретген эдиле. Къартла кеслери да, джууукълары да бек эркелете эдиле. Узакъ Тебердиден мени, джыл сыйын Джѣгетейге элтиб, эки-юч айны тута эдиле анда. Джолла да, улоу да ол заманлада къарыусуз эдиле. Эки элни ортасы бюгюн сагъатлыкъ джолду. Алгын а, атха миниб, эртденбла Огъары Тебердиден чыкъсанг, ингирге джете эдинг Джѣгетейге. Кѣбюсюне къарт атам эди мени ары да, бери да элтген. Ат артына миндириб, алыб кете эди. Эригиб, къалкъыб къалмасын деб эте болур эди, джолнуджол узуну хапар айтханлай барыучан эди. Эсли, кѣб адамны таныгъан, кѣб затны кѣрген адам эди да, хапаргъа уста эди. Артда абаданыракъ болгъанымда, мени башха атха миндириб тебреди. Джолда ат бла неда арба бла баргъан адам тюбесе, тохтаб, аны бла сѣлешмей, озмай эди хазна. Аты, ол затха юренчек болгъан эди да, джолоучугъа тюбегенлей, аны таба бурулуб, хамхотун. аны атына тиреб, тохтаб къала эди. Саламлашхандан сора, кимни джашыса, къайры ашхы джолгъа атланганса, джигит улан, деб соруучан эди, джашыракъ адамгъа джолукъса. «Хо, ант джетмезлик, шохуму джашыса да сен. Ананг немени кызы эди», деб атасы бла анасыны джууукъларын тизиб ата эди. Юйлери къалайда, кыш маллары къайда болуучусуна дери айтыб кыойса, арабий, дунияны башында мени къарт

атам танымагъан адам бармыды эке, деб келе эди кѣлюме. Эллени ичи бла озгъан заманда эди тамам аламаты: къартла бла саламлашыр эди, барысыны атларын айтыр эди. «Къайдан чыкъдыгъыз, Темир? Келигиз юге, къонакъбай болайыкъ, бюгече былай къалырсыз, бироз солурсуз», деб къадалсала танышлары, алагъа талай ариу сѣзню айтыб, саламлашыб, кете эди.

Элни ичи бла бара, «ол Джамайны юйюдю», «бу Мурадин-хаджини юйюдю», деб кѣб юйню кѣргюзе эди. Ныгъышда неда орамгъа ачыкъ арбазда олтуруб тургъан джашыракъ адамла, бизни кѣргенлей, ёрге тура эдиле. Орамда сюелиб, сѣлеше тургъан джашла, сѣзню къюуб, бери айланыб, сир бола эдиле. Папирос ичген болса, эслетмей, папиросун арт джанына ата эди. Къолу хурджунунда тургъан болса, бери чыгъарыб, энишге джибере эди. Биз озуб кетгинчи, сюелиб тура эдиле джашла барысы. Туураларына джетсек, къаргны саламын ала, джашланы хар бири сол къолуну баш бармагъыны бюгюлерек тургъан джигини сырт джанын къамасыны сабына джетдириб, башын азчыкъ аллына, энишге ие эди («баш ура эди»). Къамасы болмагъан белибаууну киндик юсюндеги чыгына джетдире эди баш бармагъыны джигин. Сол къолуну бирси бармакълары да бюгюлерек тура эдиле (джумдурукъ этилиб тюл, аз бюгюлюб). Онг къолу энишге ийилиб бола эди. Баш ургъан кѣзюуде, бели бла сырты тюз къатыб, сынгар боюн джиги бюгюлюб, башы, асыры бек тюл, былай, адам эслерча, аллына бюгюле эди.

Джашла алай этселе, ариу кѣрюне эди манга, сукълана эдим. Папиросларын нек атадыла? Къолларын хурджунларындан нек чыгъарадыла? Сол къолларын нек узатадыла къаманы сабына? — деб сора эдим. Дагъыда кѣб затны соруучан эдим, ол алай некди, бу былай некди, деб. Аланы барысына джууаб этс эди къарт.

Бир-эки сёз бла айтыб кьоймай, мен иги ангыларча, толусу бла айта эди. Артда ангыладым аны алай нек этгенин: мени адетге-адебге юрете эди акка.

Ауузунда неда кьолунда папиросу бла, неда кьолу хурджунунда тургъанлай, неда олтуруб тургъанлай, неда кьабыргъасын буруб, неда ауурлугъун бир аягына салыб, экинчи аягын солута, бёркюн джанбаш кийиб тургъанлай саламлашхан айыбды. Артыкъ да бек гамада бла, къарт бла. Сол кьолун кьамагъа элтгени уа шохлукъну, игиликни, суймекликни излегенин кёргюзеди. Онг кьолу бла адам кьамагъа аны кьыпындан чыгъарып ючюн узалады...

Къысхача айтыргъа, акканы «лекциясы» алай болду.

Тёртю бошаб, бешге атлагъан болур эдим. Алайдан тергесек, 1916 джылны джайы эди. Мени бир атха миндирди къарт атам, кеси башха атха минди. Гюрюлдеуюкден ёзеннге эндик, Джёгетей суудан ётдюк. Алайда кёгериб тургъан бачхаланы кёрдюк.

— Кьобустады ол, — деди акка. — Джёгетей Аягъында джашагъан оруслула битдиредиле аны. Къызыл шорпа этиб, анга туурайдыла, тузлагъан да этедиле. Былайына «Кьобустала» дейбиз. Джер стансеникиди.

Бююнню Джангы Джёгетей орналыб тургъан джер эди ол. Таб джерди, топрагъы игиди. Эски Джёгетейча болмай, кьулакъ-кьулакъгъа чачылмай, эл ариу тюшгенди. Юлери, арбазлары, баулары джарашыулу орналгъандыла, джангы школ, Культураны ююю, совхозну контору, мастерскойла, тюкенле — хар зат джарашыб, иги эл болуб барады энди былайы, ким да сукъланырча.

Алайдан ёзенни энишге саркъыб кетмедик да, сол джанына бурулуб, дуппурлу сыртха чыкьдыкъ. «Гендалииди былайыны аты», деди акка. Сыртдан аууб, Кьобан ёзеннге эндик, уллу джолгъа чыкьдыкъ. Онг джанына бурулду да, эки элни кёргюздю:

— Майна алайда, сууну ары джанында абазала джашайдыла. Элни аты Къобан-Лоу къабакъды. Бу джанында, Джэгетей Аягъы станседе, оруслула джашайдыла. Арлакъ барыб, Джагъанас сууну бойнууда чуутлула джашагъан эл барды, былайдан кърюнмейди, ансы, — деб къошду. Ол элни аты Джагъанас эди. Къобан-Лоу къабакъ деб а эндиги Кубинагъа айта эди акка. Аны аты алай эди. Элле ючюсю да ёсгендиле, энди уллу болгъандыла, тюрленгендиле. Ёсе келиб, Джэгетей Аягъы стансе бла Джагъанас эл бир-бирине къошулуб бошагъандыла, бир эл болгъандыла. Алгъын, Джэгетей суудан ёрге атлаб, юй джокъ эди, киши джашамай эди. Энди уа былайда орналгъан къарачай юйдегиле къуру кеслери да бардыла бир эл чакълы. Стансе урбун джанына, Къобанны джагъасы табагъа да ёсгенди, сахар тюрсюн алады. Мында промышленность предприятиеле, кёб джангы юй, школла, больница, дагъыда талай зат ишленгендиле, юч совхозну конторлары орналыбды. Стансе областны эм онглу районууу— Къобан районуу аралыгъыды. Мында оруслула, къарачайлыла, дагъыда башха миллетлени адамлары, къарнашлага биригиб, шохлукъда джашайдыла, бир къол болуб ишлейдиле. Акка манга хапар айтхан заманлада Джагъанасда джашагъан чуутлуладан энди былайда эки-юч юйдеги къалгъанды. Граждан къазауатны кыйын джылларында, Шкуруну бандаларындан заран джетиб, чачылгъандыла ала былайдан. Энди алапы балалары бла туудукълары, бирси совет адамлага, насыблы джашайдыла Нальчикде, Иссисууда, Сантукда, Нарсанада.

Ёзенни ёрге айланганлай, тик джаргъа джетдик. Учхул тар эди ол. Аны огъары джанындагы чегетли къулакъчыкъны кёргюзюб, былайда гудучула бугъунуучандыла, кече бла былайтын озгъан джолоучулагъа ча-

бадыла, тонайдыла, адамланы ёлтюредиле, деб хапар айтды акка.

Энди тарны магъанасы тюрленгенди. Арт джыллада Совет кърал уллу кюч салгъанды, былайда кёл ишлер ючюн. Тарны тёбен джанында Къобанны терен ауузун битеб, мазаллы беджен салыб, сууну аллын тыйгъандыла. Ставропольени кърургъакъ тюзлерине былайдар уллу канал ишленгенди. Областны тогъуз-он минг гектар сабанына суу салынады каналдан, крайны уа — 200 минг гектарына! Эки-юч джылдан ол сан он къат ёсерикди. Суу кюсеб тургъан эки миллион гектар, мингле бла къойла, тууарла, хуюну мысты сууундан ичиб тургъан адамла Къобан сууну татыуун ангыларыкъдыла, суйюб тогъурукъдула.

Канал, бара-барыб, сол джанына, Кършоу стансе таба бурулгъан джерде, Суворовкадан узакъ болмай, быргъыла бла суу бёлунеди андан. Алайда ишчиле бла инженерлени чемер къоллары бла ишленген лагъымны кючюнден къобан суу тазаланыб, курорт шахарлагъа, Нарсанагъа, Иссисуугъа барады.

Кёлню тюбю къумду. Механизмлени кючю бла аны бери чыгъарыб, самосваллагъа джюклеб, областны кърулуш объектлерине ариу, учуз къумну кече, кюн да тохтаусуз ашырадыла. Тарны къатында, кёлню джагъасында кёгет терекле да, айбатлыкъ терекле да орнатылгъандыла, салкъын чегет ёсгенди. Чегет бла кёл солуу кюнледе былайгъа келиучю кёб адамгъа салкъында солургъа, чабакъ тутаргъа, сууда джууунургъа табылыкъ береди. «Гудучуланы къулагъында» ёрге ётгенлей, алебастр этиучю завод ишленгенди.

Кёресиз, Учхул тарны аты бла байламлы къаллай бир игилик туугъанды бюгюн! Тарны магъанасы керти да тюрленгенди: берекетни, токълукъну, солууну, шохлукъну джери болгъанды ол. Эндиги совет адамла аны

эртдеги магъанасын — кьоркьюулу джер болуучусун унутхандыла.

Тарны огъары джанында ташлы тюзге джетгеникде. былайыны аты Темир тюздю, деди akka. Ичимден, бу мени кьарт атамы тюзю болур, ансы акканы аты мынга нек аталгъанды, дедим. Тышымдан джукъ айтмай, ба-рама.

Тюзде ол джыллада, малла отлагъан болмаса, баш-ха зат джокъ эди, эл орналмагъан эди. Отузунчу джыл-лада Красногор стансе бла Джөгетей элден чыгъыб бери кечген юйдегиле бююнню Важна элни кьурагъандыла. Отуз джылны хутор болуб турду, энди эл болгъанды, областны эм таб джарашхан эллерини бири. Эки мил-летни адамлары ариу джашайдыла, ортада шохлукъ бегибди. Эки кьаууму да урунуугъа усталыгъы, тыр-машыуу болгъан, ишлерге сюйген адамла, элни джаса-гъандыла, иги юйле ишлегендиле, аламат терек бачха-ла ёсдюргендиле, тюзню ташын ариулай, сабан ызны кенгерте барадыла.

Важна элден арлакъ барыб, гара суугъа джетесе. Алайда тохтадыкъ, атладан тюшдюк. Артмагъындап чыгъарыб, кружка бла суу нчирди манга, кеси да ичди akka.

— «Мурзабекни ачысы» дейдиле мынга, — деди.

Тебердиде уста темирчи бар эди Байрамкьюулланы Мурзабек деб. Ол эсеме тюшдю. Бизни Мурзабек (кюеуюбюз бола эди ол) тамам белгили адам кёреме, былайда гара суу чыгъаргъан эсе, деб келди кёлюме. Кьолу керти да чемер эди аны. Бир-бирде орус сёзлени айтыргъа бек сюе эди. Къайсыгъа эсе да, тамам ариу бычакъ этген эди да, орусча «вот тебе», деб узатхан эди. Ол да, сёзлени тюрлендириб, адамлагъа хапар ай-та: «от тебе», деген эди. Эрлай элге джайылгъан эди ол зат. Андан сора Мурзабекге «Оттибий» дей эдиле эл-

де, тамада джашы Арзетге «Оттибий улу» дей эдиле
«Мурзабекни ачысын» энди, газландырыб шышала-
гъа къуядыла да (атына «Карачаевский» деб атагъан-
дыла), тюкенледе сатадыла.

«Ачыны» юсю бла кёб озабыз барыбыз да. Алайгъа
джетсем, дагъыда бир «ачы» эсиме тюшеди. Орджони-
кидзе шахардан узакъ болмай, ингуш эл барды Ачалуки
деб. Ингушла кеслери анга «Ачикъулакъ» дейдиле,
алайда джашагъан тегейлиле уа «Ацылыкъ» дейдиле.
Ол джерледе гара суу чыгъады. Аны шышалагъа къуюб
сатадыла. «Ачалуки» деб атагъандыла анга элни аты
бла. «Мурзабекни ачысыны», ингуш «Ачы къулакъны»,
тегей «ацылыкъны» (ачылыкъ) — ючюсюню да тамыры
бир болур, эшта. Ногъай тюзледе да барды Ачыкъулакъ
деб эл (районну аралыгъы). Анда гара суу чыгъады деб
эштмегенме, ёзге къумлу, къургъакъ тюзледе адам,
мал да асламысына хуюдан чыгъарылгъан суу бла
хайырланыучандыла. Ол а мысты, тузлу болуучанды.

Ачыдан ётюрб ёргеракъ барсанг, Красногор стансени
туурасына чыгъаса. Былайда Къобан сууну берги мийик
джагъасындан аргъы алаша, сай джагъасына кёпюр
салыныб эди, тогъай ишленнген мийик кёпюр. Кёпюрню
тогъайлыгъындан болур эди, къарачайча стансеге
«Къынгыр кёпюр» дей эдиле. Аты алай эди... Красногор
деген атын мен ол заманда эштмеген эдим. Сууну онг
джагъасында, эски къаланы къатында талай юй бар
эдиле. Аланы бирише ауузланыр джер — хант юй ачы-
лыб эди. Анга ол кюн къарт атам «харчоуна» деген эди.
Артда ангыладым «харчевня» дегенлиги болгъанын. За-
кусочный, буфет, кафе деген затлагъа алай айта эдиле
революциягъа дери. Тохтаб, ауузланыб кетдик алайдан.
Акка орусча чалдырды харчоунада. Ары дери орус
тилде сёлешиб эштмеген эдим да, акканы онглу адам
болгъанына энди тамам ийнаныб бошадым.

Станседе бюгюн, оруслуладан сора, къарачайлыла да джашайдыла, биригиб, бир совхозда урунадыла. Джангы школ, больница, клуб, мастерскойла, фатар юле ишленгендиле, аланы ичинде бири-бири башында 3—4 этажлыла да аз тюлдюле. Эски кёпюрню фашист оккупантла атылтыб кетген эдиле. Башха джерде джангы кёпюр ишленгенди. Алгыннгыча, алай омакъ болмаса да, деменгили этилгенди ол. Станседе алапат гардош, чюгюндюр, нартых битдиредиле. Кёгети уа, артыкъсыз да кертмеси, бютеу областха белгилиди.

Красногордан ары атлагъанлай, Темир тюзюча, бир ташлы тюзге чыкъдыкъ, анда-мында дуппурлары бла. Сарытюз эди ол. Малла отлайдыла, сабан ыз эслемедик. Киши джашамай эди алгын былайда. Эл артда, революциядан сора, 1924 — 1927 джыллада тюзгенди, кенг орамлы, кёгет тереклеге батыб тургъан, областда эм ариу, эм иги эллени бириди ол энди. Сарытюзден татлы алмасы, шапталы болгъан эл джокъду десенг, уллу джангыллыкъ тюлсе. Октябрь социалист революция берген игиликни кючу бла тюзгендиле джангы элле барысы бу джерлеге. Революциягъа дери Къарачайда къуп-къуру 16 эл болгъанды. Революциядан сора къуралгъан — 50 эл. Алай бла къарачайлыла джашагъан эллени бютеу саны 66 болады. Аладан онджетисиинде къарачайлыла орусула къатыш джашайдыла, бир эл болуб. Бир колхозда неда совхозда ишлейдиле. Аны алайлыгъа эки джанына да табды, хайырлыды, игиди. Онла бла джылланы ичинде сыналгъан затды ол.

* * *

Айланчлы тардан ётюб, элге кирдик. Былайда черкесе джашайдыла, танышларым, джууукъ джетген адамла да бардыла мында, деб талай юйню кёргюздю, аланы иелерини атларын айтды акка. Эсимде къал-

гъан Джегутан улу Солман болду аладан. Бир-эки джерде ныггышда олтуруб тургъан къартла бла саламлашды. Эл ол заманлада, бюгюнча, уллу тюл эди. Атына Абуккъабакъ дей эдиле. Арт джыллада ёсюб, уллу, ариу эл болгъанды Хумара. Мында юч этажлы джангы школ, клуб, эл Советни юйю, кийим тикген цех, бютеу элге джарагъан дагъыда талай абадан мекам ишленгенди. Хумарачыланы иги кесеги элни огъары джанында шахталада ишлейди, кёбюсю уа акъ къалачыла, ташкепюрчюле бла бирге, бир совхозда урунады.

Акъ Къалагъа джетгенлей, элни историясындан кысха хапар айтды акка. Хурзукда ырхы басыб, элни талай тийреси уллу джунчуугъа тюшгенинде, кёчгендиле бери Лайпанлары, Тотуркъуллары, Элкъанлары, деди. Эл ариу джерге тюшгенди, джарашхан, тюз, кенг орамлары, иги юйлери бла. Терек бачхаланы асламыракъ этселе, иги боллукъ эди ансы. Элни огъары джанына чыкъгъаныкъда, къаланы, андан арлакъ барыб, къонакъ юйню кёргюздю. Тишлик ийис урду алайда бурнума. Къынгыр Кёпюрдеча, былайда да хант юй бар эди. Къара улу Адилгерий бла Баракъ улу Къабдин тутадыла аланы, деб къошду акка.

Гитче тарчыкъ бла келиб, кёпюрге джетдик, алайдан Къобан сууну сол джагъасына атладыкъ да, энтда бир элге кирдик. Акъ Къаланы тюз туурасында болмай, сёдегей тюшген элге. Бюгюнню Коста-Хетагурово эл эди ол. Узун къапхакъны ёрге барыб, кенг орамгъа чыкъдыкъ. Бир-эки джерде да, орамны тюз ортасында, батмакъ сууда джатыб тургъан тюрлю джаныуарланы кёрдюм. Биз джетерге, батмакъдан къобуб. «хукъ-хукъ» эте, арлакъ джанлайдыла. Атларыбыз юркерек бола, оздукъ аладан. Ары дери да былайтын оза тургъанма, алая эндиге дери аллай джаныуарланы кёрмеген эдим да, не затладыла, деб сордум.

— Тонгузладыла, джашым, — деди акка. — Былайда тегейлиле джашайдыла. Киристен тутадыла ала («христиан» дегенлиги болур эди). Аланыкыладыла. Кеслери хазна ашамайдыла, сатаргъа деб, тутадыла кёбюсюне. Элде талай танышыны атларын сагъынды.

Бирси эллеча, бу эл да уллу тюрленгенди. Батмакълы орам (аллай орамла бирси элдеде да бар эдиле) энди, олду деб киши айталмазча, ариу болгъанды: асфальт тешелген сыйдам орам, эки джаны бла тротуарла, алаамат юйле. Революциядан сора, эл ёсюб, кёб юйдеги Къумуш башына, Къаракентге, Джингирикге, сахарлагъа кечгендиле. Элде орта школ, клуб, тюкенле, фельдшерлик пункт, «Къумуш» совхозну бир бёлюмю орналыбдыла. Уллу площадны арасында, школну къатында белгили тегей джазыучугъа-демократха Хетагур улу Костагъа ариу эсгертме салынганды. Аны автору скульптор Джанте улу Инал эди.

— Бери, ызыма, къайтыб келе тохтаб, былайда шохларымы биринден мая ала кетерикме. Тегейлиле маяны башха тюрлю хазырлайдыла — джангы туугъан бузуюну ашхынындан, бышлакъны да иги эте биледиле, — деб акка хапар айта, Теберди Аягъына джетдик — бюгюнню Карачаевск орналгъан джерге. Анда-мында бирем-бирем ёсген терекчикле, талай джерде тюртю неда ит бурун кёкенле, таш къалаула болмаса, башха зат джокъ эди. Халилланы Саид атлы кинотеатр ишленген джерде къалын кёкенле бар эдиле. Ханс къолайлыгъы болмаса да, малла отларгъа кюреше эдиле.

Теберди сууну ары джанын («Бойня» дейбиз энди алайгъа) кёргюзтюб, ма алайына Алмалы Тала дейдиле... Энди мындан ары хар затны атын кесинг билирге керексе, кесигизни ёзеннге джетдик, деди акка. Алай болса да, тарланы, тюзлени, къаяланы, сыртланы атларын айта келди: «Чюйлюк тийген тар», «Къуйрукъ

учу къяя», «Къабакъ джашагъан», «Эни-Къол-Башы», «Тёбен Теберди» (Сынты), «Монахла», «Гымылдык Аягъы», «Къатытюз», «Чегет тюз», «Амгъара Аягъы», «Атчабхан».

Ингир бола Огъары Тебердиге джыйылдыкъ.

* * *

Бусагъатдагъы элле бла оналтынчы джылны джайгъы кюнлерини биринде акка бла мен ичи бла озгъан эллени ортасы узакъды, бек узакъ. Эски эллени кёрмеген джаш тёлуге бюгюнню элlege багъа бериу кыйын тиерикди. Энди элле аланы къатында шахарла кибикдиле: къанджал неда шифер бла, къошун бла джабылгъан, кирпичден, шлаклы блокдан неда ташдан этилген уллу, джарыкъ, ариу юйле бла кирсиз, кенг орамланы кыйсыгъына кетген топракъбаш неда саламбаш юйчюкле бла, ташлы, тар орамчыкъла бла къалай тенгleshдирликсе! Элдеде бюгюн мазаллы школла, клубла, хамамла, библиотекала, суу быргъы, электрочыракъ, радио, телевизион антеннала, почта, хант юй, тюкенле, аманат касса, сабий сад, ясли, фельдшерлик неда врачлыкъ пункт, абадан элдеде уа — больницала, тюрю-тюрю мастерскойла, асфальт неда таш тешелген орамла, орамлада — электрочыракъ бардыла.

Алгъынны элле къарыусуз эдиле, джашау мутхуз эди. Тёбенни элдеде юйлени къабыргъаларын чалмандан неда топракъдан, самандан салыб, саз топракъ бла сюртюб, тытыр бла акълай эдиле. Башын салам неда къамиш бла, къарыуу джетгенле уа дран бла джаба эдиле. Тау элдеде юйлени кёбюсю тёнгерткеден этилиб, башы топракъ бла джабыла эди. Дранбаш юйле да бар эдиле. Аллай хар мекамда 3—4 бёлме бола эди: «уллу юй», бир-эки печ, гёзен.

«Уллу юйню» (зал дейик анга) бир къабыргъасыны

къатында эки тыбыр ташны ортасын бираз къазыб, от орун эте эдиле. Тютюн юйден тышына чыгъар ючюн, ачыкъ оджакъ салына эди. Аны ичинде кенделенине бегитилген сынджыр агъач бола эди, анга бир къыйырында ыргъагъы болгъан сынджырны бегите эдиле. Хант биширирге, сют, суу, къайнатыргъа керек болса, от этиб, сынджырны ыргъагъына къазанны (чоюнну) тагъа эдиле. Гырджын биширлик болсала уа, табала бла кюлге кёмюб, юсюне къызыу, мыдых джана тургъан бир-эки жаркъаны (тёбенги элдеде—сыгынны) салсала, «таба гырджын» бише эди. Табасыз биширирге да ёч эдиле («от гырджын»): тылыдан гютгюле неда гырджынла этиб, тыбыр ташха неда гырджын агъачха суюб, бираз къатдыргъандан сора, кюлге кёмюб, бишире эдиле. Бираздан гырджынны башын тубюне айландырыб, къагъыб-согъуб, кюлюн бусхул бла сюртюб, юрюб, ариулаб, сют башы бла неда къалын айран бла ашасанг, андан татлы дуняны башында бир зат кёрюмей эди. Деликатес эди ол.

«Залда» уллу, кенг агъач орундукъ бола эди, джатар джерини мийиклиги 50—60 сантиметр, оюулу къулакъларыны мийиклиги 1,5—2 метрге джете. Орундукъда джабагъы тёшек, джабагъыдан этилген тюб джастыкъла, къуш джастыкъла, сырылгъан джууургъан, арт къабыргъада оюулу кюйюзле, орундукъну туурасындагъы къабыргъаны къаты бла тырхык, аны юсюнде челекле, къазан, чоюн... Аланы башы бла тапха, анда сауутла. Эшик артында — таз, къумгъан, сибиртги. Джыйын агъачны юсюнде артыкъ тёшекле, джууургъанла, джастыкъла, кюбюрле, кюбюрчекле джарашдырылыб — алай болуучан эди.

«Уллу юйню» ичи бла кире эдинг гёзеннге. Эндича айтсакъ, кладовка бола эди ол, уллу, кенг бёлме, тубю, «уллу юйдеча», аны да топракъдан эди. Гёзенни ичинде тапхала, такъгъычла, ыргъакъла, къабыргъалагъа уру-

луб тургъан агъач чюйле, уллу темир чюйле, джерде чыккырла, гардош уру бола эдиле. Тапхалада алма, эрик, кертме къатханла, такъгъычлада къакъ эт, джау гыбыт, къапчыкълада ун, тудукълада нартюх, чыккырлада бышлакъ, тузлукъ, алма суу, д. а. к. затла сакълана эдиле къышха. Дарман ханс, чайлыкъ къаура, гин, гёлендир, такъюзюк, джоппула, чай чапракъла, дагъыда башха тюрлю затла гёзенде туруучан эдиле. Гёзен терезесиз, къарангы, сууукъ бёлме эди, ашарыкъ затла, зыраф болмай, ариу сакълана эдиле анда. Къапхан къурулуб болмаса неда киштик тутмасала гёзенде, юй чычханла болгъанны барысын зырафха чыгъарыб къояргъа бола эдиле.

Кирпичден къаланган печи бла плитасы, къангандан полу бла потологу болгъан бир неда эки бёлмеси бола эди юйню. Алагъа «печ» деб къоя эдиле къарачайлыла. Бир-бир юйледе «печле» полсуз да бола эдиле. Ол бёлмеледе фатеген лампала джана эдиле кече, печлеринде от этиле эди, плита бла духовкада ашарыкъ биширирге бола эди. «Печледе» темир орундукъла, стол, шиндик, шкаф, терезе джабыула, кюйюз, дагъыда башха юй керекле джарашыб бола эдиле.

Хар юйдегини гёзени, былайда айтылгъанча, ашарыкъдан толуб, тапхала сынаркъа джетиб эдиле, деб кишини кёлуне да келмеси. Гёзени болмагъан да, гёзенини ичинде тишге илиник заты болмагъан да аз тюрлю эди, къайсы бир эли алыб къарасанг да. Байланы уа юйлери, гёзенлери да башха тюрлю эди: бир-бири башында къат-къат салынган къанджалбаш юйле омакъ верандалары, мансардалары бла, арлакъда къонакъ юй, гёзен, бёлмелени ичинде джумушакъ мебель, къатапа кюйюзле, багъалы сауутла, чын аякъла, шемшер къашыкъла, потолокда оюулу люстрала, джугъутур мюйюзледен такъгъычла, джылтырауукъ къулакълары бла сеткалы, омакъ орундукъла.

Ол замандагъы таулуну джашау болумун тыш къарама, юс кийими, тюрсюню кёргюзюб тура эди. Юйдегини тамада джашы эди аягъына чурукъ, башына бухар бёрк, юсюне джангы чепкен кийген, къама такъгъан, алтын неда кюмюш белибау къысхан, хазырлары болгъан. Тамада джашын (юйдегили болур кёзююк джетген джашын десек, тюзюрек болур) алай кийиндирге хар юйдегини да келиб бармай эди къолундан. Къалгъан джашланы, кишилени юслеринде эски чепкенле неда тонла, аякъларында гён чарыкъла неда чабырла (ичлеринде салам), ышымла, къартланы — месилери бла галошлары, башларында чырпа бёрклери болуучан эди асламысына.

Элде джашауну тюрленгенини юсюнден айта, дагъыда бир затны сагъыныргъа сюе эдим былайда. «Тау элlege киргенлей, джалын ийис келеди, сиз джалында джашайсыз», деб накъырда эте эдиле тёбенги элдеги келген адамла. «Сиз сыгын ийис этесиз», деучен эдиле тау элледен энишгедеги элlege келгенле да. Накъырда сылтау бла айтылгъан сёзле болсала да, бу айтыулада магъана бар эди. Тау элде отлукъгъа отун джюрютюле эди, тёбенги элдеде уа — асламысына сыгын... Хар затны кесини ийиси болады. Отун бла сыгынны да барды хар бирини энчи ийиси. Ол себебден сыгын ийис да, отун ийис да эштиле эди элдеде. Амма адамны табигъатында бир сейирлик «къылыгъы» барды: кесини юсюнде болгъан затны, артыкъ да кемликге тергелген затны, эслемейди. Кесини ийисин «эштмейди адам». Юрениб къала болур ол затха: аны ючюн болады алай.

Бююнгию элени эки къауумунда да отлукъ бирча болгъанды. Ийис да. Ол себебден аллай накъырда сёзле тохтагъандыла энди.

Энди эски топракъбаш юйле, санда бир болмаса, къалмагъандыла. Къалгъаны да оюла, чачыла барады.

Мындан алда, талай адам болуб, Дууутха бардык. Анда джыйырма бла оналты топракбаш юй санадык. Ичлерине кирдик, къарадык. Аламатыла юйле. Алааны арасында бешмюйюш юй да кёрдюк. Юйлеге номерле салынгандыла, амма биринде малла, биринде адамла турадыла, асламысыны эшиклери бегитилибди, амма алааны сакълар къайгы этилмегениге ушайды болум. Къаралмаса уа, талай джылдан оюллукудула, бири да квалмай. Ол затны юсюнден бегим этилиб, юйле сакъланырча, мадар болса, келир заманлада джашарык тёлюлеге музейлик материал, историклеге, этнографлагъа, археологлагъа, сейирсиниб къарарча, тинтерча, илму материал боллукъ эдиле юйле.

* * *

Былайда айтылган сёзле джашауну тюрленгени толусу бла, теренинден ачыклайдыла, деб киши да айталлык тюлдю. Аллай борчну салмай эдим мен да кесими аллымда. Тюрлениуню бир мюйюшчюгюн кёргюзюб къояды мында айтылган зат. Джашау а керти да теренден тюрленгенди. Аны бла бирге совет адам кеси да тюрленгенди: мийик культурасы, уллу билими, терен ангысы барды энди аны — коммунизмни джарык джашаууну тамалын сала турган адамны.

* * *

Къарт атам кёб затны кёрген, кёб затны билген, эсинде кёб хапарны тутхан киши эди. Адамла джыйылган джерледе хапар айтырга ёч эди. Айта да биле эди, тилге, сёзге уста эди. Къарачайда ол кирмеген эл болмаганды. Черкес, абаза, ногъай эллени барысында, бу тегерекдеги орус станселеде кёб кере болганды,

аланы хар биринде таңышлары, шохлары бар эдиле. Шет къалада (Ставрополь), Катериндарда (Екатеринодар — Краснодар), Эрмемерде (Армавир), Иссисууда (Пятигорск), Сантукда (Ессентуки), Нарсанада (Кисловодск), Согъумда (Сухуми), Лебинскеде (Невинномысск), Лабинскеде, Билимчоткада (Беломечетинская), Къаратёбеде (Суворовская), Раскалейскеде (Воровсколеская), Къуршоуда (Курсавка), Борсукъда (Борсуковская), дагъыда талай джерде болгъанма деб хапар айта эди. Джюз бла онбир джыл джашаб ауушду.

2. Къарт атамы хапары¹.

(Онтогъузунчу ёмюрню аллында болгъан керти затланы юсюнден айтылады мында).

Гум-Лоу къабакъдан эки абаза джаш «кёнчекликге» (урларгъа барыугъа алай айтхандыла ол заманлада къарачайлыла) атлангандыла Къобан ёзен таба. Къарангы кече сыртдан аууб, Элтаркъачны энишге эниб келе кёк джашнагъапында, кеси джангыз, джолну ёрге чыгъыб келген атлыны эслегендиле джашла. «Аллах берди бизге аш. Муну джибермезбиз энди», деб джашла сауутларын хазыр этедиле, силкиниб атлайдыла алгъа. Экинчи кере кёк джашнагъан кёзюучюкде джангыз атлы, былагъа джууукълашыб, уллу бычагъын, къынындан акъырын чыгъарыб, онг къолунда ёрге тутуб, джолуучу джашлагъа тиймегенлей, чибин къоругъанча, ары бла бери силкиб, орталары бла озуб кетгенди. «Бизни стемей, алай бюсюреусюз этиб кетген ким болду?» деб, бери айланыб, сагъышлы болуб тохтагъандыла джаш-

---

¹ Хапар толусу бла берилмейди.

ла. Джангыз атлы, бычагын кынына сугуб, была кыайгылы болмай, атыны джюрюшюн да бузмагъанлай, кетиб кыалгъанды.

Сейирсиниген да, ийлыкыгъан да этген джашла, атлыны ким болгъанын билирге излеб, аны ызындан тебрейдиле. Сюрюб джетерге, аны бла кыазанлашыргъа базмай, артхаракъ туракылай баргъандыла. Алай бла, джашла чыкыгъан элге келеди атлы, орамланы бири бла барыб, абаза бийни арбазына кыайтады, атдан тюшеди. Бийни джумушчулары кыонакыны атын аладыла, джатма тубюнде тагыадыла. Абаза бий аны бла саламлашыб, юйге чакырады. Джашла, бу затланы барысын кыргенлеринде, артык да бек талпыйдыла атлыны ким болгъанын билирге.

— Кимди кыонакы? — деб сорадыла бийни джумушчуларына.

— Джабагыды, нечик танымайсыз аны! — дейдиле джууабха. Джашланы келлери джазылады. «Джабагы эсе уа, игитда дейсе! Джюр, кетдик, биз былайда этер зат джокъду энди», — деб джангыдан атланадыла биягы «кёнчекликге».

Кыарачай, черкес, абаза, ногъай эллени барысын сыгыб, джасакъ джыйыб, Балта улу Тугъанны таматындан кыуб тургъан кыуллукъчу болгъанды Джабагы — бийни мюлкюн джюрютген киши, халкыны кыанын ичиб тургъан адам. Балта улуну резиденциясы Балта аулда болгъанды. Алгын заманлада ногъай бийле кырым ханга бойсунгандыла, бу тегерекледе джыйылгъан джасакыны анга джибериб тургъандыла. Кырым хан а тюрк пачаланы вассалы эди. Артда, Кырым да, Кыобан бойну да Россиягъа бойсунганлы, джыйылгъан джасакыны патчахны банлыгына кыошуб тебрегендиле. Алгын да, энтда бий кесине иги онглу юлюш алгъанды джасакъдан. Бийни управляющиси да алгъанды

аллай «юлюш». Экисини юлюшлерине чек джокъ эди: алалгъанлары эди марда.

«Бал тутхан бармагъын джалар». Экисини бармакъларындан тохтаусуз акъгъанды «бал». Кёкден тюшмегенди аллай байлыкъ, зор бла, артыкълыкъ бла джыйылгъанды, халкъны къыйыны бла табылыб, зорчуланы гёзенлерине, аланы гюрбелерине келиб тургъанды. Джасакъгъа кёб тюрлю затны алгъандыла — алтын, кюмюш, мал, бичен, мюрзеу, гардош, кёгет, туз, тери, сахтиян, джюн, джау, бышлакъ, эт, кийиз, джамчы, уюкъ, ышым, чындай, чарыкъ, ат керекле, арба керекле, чана, д. а. к.

* * *

Бир кюн Джабагъы Хурзукга келгенди. Тёрт джыйырма агъачны, элни кючю бла хазыр этиб, келтирирге керексиз сиз, дегенди ол элни тамадасына. Джашланы бир къаууму барыб, чегегде агъач кесгенди, хазыр этгенди. Кючлюрек ёгюзлери болгъан тёрт джыйырма юйге агъачланы элтирге тюшгенди. Агъачланы эки чархлы къарачай арбалагъа джюклеб, джашла ёзенни энишге айлангандыла. Джолла тар, къарыусуз болгъандыла ол заманлада.

— Ненча кюнню келдиле, аллахды билген, — деди къарт атам. — Темир тюзюне джетгенлеринде, ёгюзлени джибериб, отлатыргъа, солутургъа умут этгендиле, амма Джабагъы, алларына чыгъыб, тохтаргъа къоймагъанды.

— Учхул тарны башына чыкъсагъыз, солутурсуз, — дегенди.

Ёгюзле арыб болгъандыла, джюклери да ауур. Учхул тарны тюбю бла къазылгъан джол ол заманда болмагъанды. Тарны огъары джанындагъы къулакъ бла джол ёрге, тарны башына чыгъыб, андан дагъыда тар-

ны төбен джанында энишге, тюзге тюшгенди. Тёрт джыйырма кѳауум ёгюзден сынгар эки кѳаууму чыгъаралгъандыла тарны башына арбаланы. Эки джаш да, кѳайтыб келиб, экишер арбаны чыгъаргъандыла, кеслерини ёгюзлерин кѳош джегиб.

— Ёгюзле арыдыла, бираз солусунла, — дегенди джашланы бири, Боташ улу Хапча.

— Арбаланы барысын чыгъарсагъыз, солутурсуз, хайда, тебрегиз! — деб буюргъанды Джабагъы. Хапча ушамагъанды... Джамчысыны этегин ат юсюнде ары атыб, тапанчасын чыгъаргъанды Джабагъы. Хапча кѳамасына узалгъанлай, атыб аны джаралы этгенди. Алайда алты джаш болгъандыла, бир кѳаууму Хапчаны юсюне басыннганды, бирсиле Джабагъы таба атылгъандыла. Амма была джаяу, ол атлы. Кѳамчини басыб. баш энишге кѳутулуб кетгенди Джабагъы. Джашла, алайдан ары бармай, агъачланы арбаладан атыб, джаралы Хапчаны кесини арбасына салыб, ёзенни ёрге айланнгандыла.

Худес аягъына джетерге, Хапча джан бергенди. Ёлюгюн Хурзукга келтиргендиле...

Аны басдырыб, ашын, схатын бериб бошагъанлай, тамада кѳарнашы Джоджай, атха миниб, Джабагъы тургъан элге келгенди — Балта аулгъа. Атын элни кѳыйырындагъы чырпылада тагъыб, джаяу киргенди элге. Джабагъыны юйюн соруб, барыб, эшигин ачыб, ичине кѳарагъанды. Ойнай тургъан эки гитче кѳызчыкдан башха адам кѳрмегенди юйде. Аталары керек эди анга.

Андан чыгъыб, гюрбеджиге баргъанды: шкогуну ышаны бираз кѳыйыгъына кетиб болгъанды да, аны тюзетирге керек эди. Темирчи ангылагъанды Джоджайны ким болгъанын, нек келгенин.

— Игиликге келмегенсе, кѳарачайлы, сен берн.

— Джабагъыны излейме, башха къайгъым джокъду.

— Ангылагъанма аны излегенинги. Элде джокъду ол. Эртденбла огъуна, атха миниб, былайтын озгъан эди. Узакъ джолоучу боллукъгъа ушай эди халы. Бош сакълама. Сакъласанг да, игилик кёрлюк тюзсе, атхан огъу джерге тиймеген бирди ол, сен анга джукъ эталмазса. Андан эсе, джанынг саулай, къайтыб кет юйюнге.

— Мен Къарачай-Джоджайма, — дегенден башха сёз айтмагъанды бу анга джууабха. Шкогун узатханды, былайына къараргъа керекди, деб. Гюрбеджини эшиклери ачыкъ, Джоджайны сырты, темирчини аллы айланъб болгъанды эшикге. Темирчи орамгъа кёз джетдире, къайгъылы халда болгъанын эсегенди Джоджай.

— Джабагъы келеди... алая... къайдам... — дегенди темирчи. Джоджай бурулуб къараса, керти да келе тура эди юсюнде джамчысы бла бир атлы. Ары дери Хурзукда кёргенди Джоджай аны. Олсагъатлай, Джабагъыны таныб, темирчини къолундан шоккну алгъанды да, орамгъа чыкъгъанды Джоджай. Темирчи да, аны джашы да муну иймезге умут этгендиле, амма тыялмагъандыла. Чалман бурууну джанында тохтагъанды Джоджай. Аны кёргенлей, болумну ангылаб, эрлай тапанчасын чыгъарыб, атдан тюшмегенлей, чалманны ары джаны орамда тохтагъанды Джабагъы да.

Рыцарла, дуэлле Европаны кюн батхан кесегиндеги къралладан башха джерледе болмагъандыла деген адам джангыллыкъды. Анда ол затла классикалы халда тюбеген эселе, аланы башха тюрлю формалары бизде да болгъандыла.

Эки къанлы джау, къолларында сауутлары бла бир-бирине къараб, бетлешиб тохтагъанларында, бирини акъылына да келмегенди эрлай атыб, джаудан бошаб къояргъа. Бар эди алай этерге мадар. Артыкъсыз да Джоджайны: гюрбеджиден чыкъмагъанлай, кесин да кёргюзмегенлей, орамны озуб баргъан атлыны мараб

урургъа таб эди. Джабагъыны да болгъанды алайда Джоджайны уруб къоярча заманы да, мадары да. Амма алай этмегендиле экиси да. Бир-бирине сауутну буруб, бир-бири кёжуне къараб, кесек заманы тынгылашхандыла. Сора:

— Сен ат, — дегенди Джабагъы.

— Атыучу сепсе, сен ат, — дсб джууаб бергенди Джоджай.

Андан ары созмай, джерлениб тургъан тапанчаны сампалындан басханды Джабагъы... Чарлагъан этгенди тапанча... Атылмагъанды. Энди атар кёжоу Джоджайгъа кёчгенди. Душман, ышанга алырча, узакъда тюлдю, орталары эки-юч атлам болсун: чалманны эки джанында экиси. Бири атда, бири джаяу. Атны юсюнден атхандан эсе, джерден атхан табды. Алая шоккуну къыяулу джери тюзетилмегенди. Этгенмиди аны юсюнден сагъыш ол кёжоучюкде Джоджай, огъесе унутубму кёйгъан эди, ким билсин. Къалай да болсун, шоккуну учун душманны бети таба айландырыб, атханды... Шокк атылгъанлай, къолундагъы тапанчаны джерге джибериб, онг къолу бла узалыб мангылайын сылагъанды Джабагъы, олсагъатлай баш энишге айланыб, атдан джерге къуюлгъанды... Джоджай, шокгун бойнуна атыб, ёлюкню къама бла дуккулларгъа умут этгенди кызгъаны бла. Чалманны эки къазыгъындан эки къолу бла тутуб, секириб юсюне мингенлей, темирчи чепкенини этегинден тутуб тыйгъанды аны. Къамасын къынына салыб, адамланы ортасы бла озуб кетгенди алайдан. Сынгар бир къатын табылгъанды элде Джабагъыны ёлгенине разы болмагъан: суу агъачны атыб, Джоджайны чынасына ургъанды ол. Андан къалгъанла, бир сёз да айтмай, тынгылаб кёйгъандыла. Кеси джашагъан элде да кишиге игилик этген болмаз эди Джабагъы, халкъны къанын ичиб тургъан болмаса.

Элни ичи бла озуб, кёкенледе атына мишиб, Хурзукга къайтыб келеди. Къаныбызны алдым, терслик джутулуб къалмады, деб атасына хапар айтады. Къарт Байчагъар къайгъылы болады. Иш аны бла тыныб къалмай, энтда бир хатагъа джолугъады чёрчек Джоджай, деб келди аны кёлюпе, кесине уа джукъ айтмады.

Кёб турмай, къартны къоркъуу кертти болады: Балта улу ишни сюдге береди. Бийши уллу къуллукъчусун ёлтюрюб, анга (бийге) зараи салгъанды, деб терслегенди сюд Джоджайны. Ишге къараб, Байчагъарны белгили ёгюзлерин Балта улугъа чыгъаргъанды, Джоджайны тюрге салгъанды сюд. Алтын ачха бла юджюз сом тёленсе Балта улугъа, Джоджайны башына бош этерге боллукъду, деб джазылгъанды сюдню оноуунда. Ары дери чыкъмазлыкъ болгъанды ол тюремеден.

Джоджайны атасы, ачханы келтириб, Балта улуну кассасына береди. Ол да аны биргесине кесини кичи къарнашын джибереди, сюдюге айт да, муну джашын бош этдир, деб. Экиси да, атла бла тюрге кетедиле. Джолда суудан ётерге керек болгъанды. Байчагъарны аты ётуб кетеди, кичи Балта улуну аты тохтаб, суу ичеди. Алайда экиси даулашадыла: менден алгъа суудан ётерге сени эркинлигинг джокъду, дейди Балта улу. Юшджюз сом кюмюш ачха берсенг манга, ол заманда барырма биргенге, алайсыз бармайма, деб къайтыб кетеди ол. Башха мадар табмай, Хурзукга келеди къарт, ачханы башлыгъыны чунгуруна къуюб, артмакъгъа салыб, къайтады да, «ма, къуй ол тоймагъан тамагъынга», деб береди джашха. Джоджайны башына бош этедиле.

Хурзукга къайтыб, ёгюзлени кёрмегенинде, Джоджай атасына сорады. Аланы тёлеуге кетгенлеринден аны хапары болмагъанды. «Ёгюзле къошдадыла», деб кёлюн тынгылы этерге кюрепселе да, тюзюн биледи Джоджай. Олсагъатлай атына мишиб, биягъы Балта

аулгъа атланады. Тенглеринден, джууукъларындан талай джаш биргесине тебрейдиле, алая Джоджай унамайды. Қеси келиб, Туугъанны арбазына киреди. Юйню эрт эшиклерин ачыб, бир адам къарайды, Джоджай джатманы тубюнде кюушене тургъан ёгюзле таба баргъанын кёреди, амма, джукъ айтмай, эшикни этиб, ызына ташаяды. Бу барыб, ёгюзлени тагъылыб тургъан джерлеринден ычхындырыб, сюрюб келе, ол биягъы киши, биягъы арт эшикни ачыб къарайды, биягъынлай, эшикни этиб, ызына ташаяды.

Ёгюзлени Хурзукга алыб келеди Джоджай.

Хапар бошалгъынчы, къартны сёзюн бёлмей тынгыладым. Бираз туруб, сордум:

— Қъайдады энди Джоджай?

— Э-эй, джашым, эртде ёлгенди Джоджай.

— Джашлары-зат къайдадыла?

— Менден сора джашы джокъ эди.

ОЧЕРКЛЕ

Гочияланы Джагъафар

ЮЧ КЪАРНАШ

Ол кече юч къарнашны тамадасы Малик юйден азыкь келтирирге кетген эди. Ачыкъ тюзде, къауданнга тешелиб джатхан къой сюрююню къатында от джагъагъа олтуруб, эки кичи къарнаш — Хабиб бла Магомет, отда кёсеу башланы ышыра, иги кесек ушакъ этдиле.

— Джангы джыл да джетиб келеди, биз а алкъын малны кыш турлукъ стауатына джарашдырмагъанбыз, не умуту барды тамаданы, джукъ сагъынганмыды санга? — деб сорду кичи къарнаш — Магомет тамадасы Хабибге.

— Да башха зат айтханы джокъду, алкъын отлау эркинди, къар джокъду, къойланы кютерге, ашны аяулу этерге керекди деген болмаса.

— Огъай тейри, биринчи январда да биз кыйыр сакълаб тураллыкъ болмазбыз, кышхы стауатха кечерге керекди, бизден башхала, межамлагъа кечюб, малны ашха джарашдыргъанлы бир айдан кёб болады.

— Да ким огъай дей эди, билесе Маликни халисин, кеси не бек къыйналса да, малны инджитирик тюлдю. Аяулу этген ашыбызны уа джаз, къойла тёлю берген кёзюуде, къалай джарарыгъын кесинг ариу билесе...

Тамбла джангы джылды деген кюнню эртденинде Малик, азыкъ алыб, къошха атланды. Чууакъ кече Кёл джагъагъа кырау къалын тюшгенди. Къайда эсе да, анда Бештау табадан кызыарыб чыкыгъан кюнню сёде-

гей таякълары къатхан хансны юсюнде къырауну, гинасууча, джылтыратадыла. Малик тегерегине къарайды. «Джылны къачы да, къышны биринчи айы да ариу болдула бу мал аш аз джыл», — деб, кеси-кесине селеше, эсинде тергеди да, стауатха джарашсала, бююннге дери къойла ашарыкъ 50 тонна силосну аяулу болгъанын кезюне кергюздю.

Малик къой сюрюу кече къалгъан джерге джууукъ-лашханында, эки кек самыр, аны аллына чабыб, тынчлыкъ-эсенлик соргъанча, ийнакъладыла.

Алкын юслеринден джамчыларын да тешмей, от этерге кюреше тургъан къарнашлары бла джылы саламлашды да, Малик:

— Къалайды хал, бюгече бир кесек сууукъ болдугъуз дейме? — деди.

— Хо, теке къалкъыудан ары кезюбюзге джукъу кирмегенлей атдырдыкъ тангны.

Ол кюн, тюгел тюш да болгъунчу, къарнашла къой сюрюуну къышхы стауатха джыйдыла, турлукъ юйлерин джарашдырдыла, силос чунгурну башын ачдыла, къойланы тюбюне саламдан мурджар этдиле.

— Энди экигиз да юйге барыгъыз, юйдегилеригиз, тенглеригиз бла джангы джылны къууанчын этигиз, стауатда мен къалайым, — деди Малик эки кичисине.

Хабиб бла Магомет бир-бирлерине къараб ышардыла, ёзге, Малик бир сезню экинчи къайтарыб айгмаучусун билиб, дыф демей къойдула.

Ашагъан, нчген да этиб, Малик стауатха чыкъды да тегерекге къарады, хар къалайда — тынчлыкъ. 700-ден аслам къой, джумушакъ мурджаргъа тешелиб, рахат джата. «Беломор» папиросну да тарта, буруугъа таяныб, къойлагъа къараб, иги кесек турду да, Малик биринчи кере къой сюрюуну ызындан таякъ сюррей тебреген джерлерин, джылларын эсине тюшюрдю.

Ол былайдан, «Холоднородник» совхозну биринчи бёлюмюнден узакъда, майна анда, джангы чыгыб келген айны джарыгы башында ёмюрлюк бузларын агъарта тургъан Минги Тауну тюбюнде, Учкуланда, отузунчу джыллада эди. Юсуф бла Заурданы юйдегилеринде юч джаш бла терт къыз, тамадалары Малик. Сабийлей болушуб тебреген эди Малик атасына, джайгы каникуланы келирин ашыгыб сакълаучан эди Бийчесынны кенг сыртларында колхоз къойланы атасы къатыш джаяргъа, кыйыр сакълаб джатаргъа, кече сайын кьошда тамадала айтычу сейир хапарла бла таурухлагъа тынгыларгъа.

Энди уа ол кеси тамада къойчуду. Юсуф Ата джурт къазауатдан сакъат болуб къайтханлы юйдегини аякъландыргъан, къарнашны-эгечни да урунууну, джашауну джолуна чыгаргъан Маликди. Ма, ол кесини эки къарнашы бла бу мюлкде къой ёсдюргенли алты джыл. Бир джангыз кере да къарнашланы атлары аман бла айтылмагъанды. 1968 джыл а, артыкъ да бек онглу джетишимли болгъандыла къарнашла, хар 100 ана къойдан 138 къозу алыб ёсдюргендиле, хар къойдан да 4,7 килограмм джюн бергендиле. Кёб иги сёз, алгыш, бюсюреу табхандыла ала совхозну тамадаларындан.

Малик, бир кесек сууукъсураб, юйге киргенлей, стауатда игле юрдюле, эшикге чыгыб къараса, хоншу къойчуланы бири — Хызыр,

— Алан, джангы джылгъа этиб къоярын: былаймыды, джашланы юйге ашыргъанма да, кесим джангыз чыдаялмай келеме.

Малик бууунунда алтын сагъатха къарагъанында — сагъатны къысха тили 12-ге джууукълашыб бара эди.

— Керти айтаса, Хызыр, джетиб кълды да Джангы джыл, — деб Малик, бир зат излегенча, тегерегине къарады.

— Огъай, огъай, джукъ керек тюлдю, бери бир закускалыкъ ал чоюндан, — деб Хызыр тонуну хурджуунундан бир акъ шишаны чыгъарыб столгъа «чанчды».

— Огъур бла келсин джангы джылыбыз. дунияны юсюне рахатлыкъны, насыбны, игиликни биргесине келтирген джыл болсун! — деб Хызыр алгъыш айтды да, эки къойчуну стаканлары мияла таууш этдиле... Ол заманда уа Юсуф бла Заурда тёрде олтуруб, аланы тегереклеринде къызлары — Пазлий, Ариузат, Зубар — ючюсюню 13 сабийлери да биргелерине, дагъыда юч уланларындан туугъан 14 сабий, келинле, кюсуле, хоншу, тийре...

Къууанч бла тюбегендиле 1969 джылгъа къойчу къарнашла. Ашхы мурат бла башлагъандыла ала бешджыллыкъны тёртюнчю джылын. Мындан алда мен дагъыда юч къарнаш бла тюбешдим, Мен ары баргъан кюн Бештауну тамам «къутургъан» кюню эди. Аллын кюн турушха бургъан, башы шифер бла джабылгъан уллу мекам. Мекамны аллында къанга буруу, бурууну ичинде узунуна тизилген гаптешле.

Арлакъдан кёргенлей огъуна, арбагъа джюкленген нартюх силосну гаптешлеге сала тургъан къарнашланы таныб, саламлашдым. Ала аш салыб бошагъынчы, стауатда тегерегиме сынаб къарадым. Хар зат кесини орнундады, таб джарашыбды. Арабин, бу сууукъда къойлагъа сууну къайдан ичиредиле деб сейирсинген эдим да, стауатны аллы бла баргъан къулакъ суучукъгъа къарадым. Сууну аллы тыйылыб, кёл этилгенди, кёлню башы гыйы бузлабды, бузласа бузласын, кёлню тюбю бла темир быргъы салыннганды, быргъыны учу бир-бири ызларындан тизилген агъач тегенелеге келиб тирелгенди.

— Сууну уа къачда огъуна таб джарашдыргъан эдик да, не сууукъда да къойла тоймай къалмайдыла, быргъыны бушдугъун ачдынг — суу къуюлду, джабдынг—

тохтады, кьойла ичиб тойгъанлай, тегенеледе сууну тѣ-
гюб кьоябыз, бузлаб кьалмаз ючюн, — деб хапар айтды
Малик.

Кьойчула туруучу юйчюкде олтурабыз, ушакъ этебиз.
— Ёзге, кьалайды дейсе хал, Малик?

— Бир хатабыз джокъду, аш, суу бар, этер, кьарар
кѣрекли уа биз да кьоярыкъ тюлбюз.

— Ол боранны тамам кючлю кюнюнде кьойлагъа аш-
ны кьалай салгъан эдигиз?

— Энди не джашырыу барды, болушургъа келген
адамла да бар эдиле, ёзге, ючюбюз да чунгурдан силос-
ну машокла бла ташыб ашатдыкъ. Биченни келтирирге
уа таб амал табхан эдик.

— Кьаллай амалды ол?

— Гаптешлени чанагъа джюклеб бара эдик да, тиш-
ни ышыкъ джанындан алыб, аланы ичлерин биченден
толутура эдик, сора темир чыбыкъла бла кючлю байлаб,
не гаптешни, не биченни джел элтмезча этиб, алай алыб
келе эдик.

— Алай бла бу кьадар малны ашдан тойдуруу кьый-
ын тюлмю эди?

— Кьыйынды деб, бир кесек кьыйналыр амалтын
совхозну джарагъан бир сюрююн барамта этерге бол-
лукъму эди сора!

...Малик бла аны кьарнашлары саулукълу, не тюр-
лю ишге да кьоллары джарашхан адамладыла. Ара мал-
гъа чарпыу джетдирмез ючюн, талай кече бла кюнню
аякъ юсюнде кирпич кьакъмай тургъанлыкъгъа, ала ки-
шиден бюсурсу излерик тюлдюле. Алайды аланы хали-
лери, адамлыкълары.

— Малик, былтыр аслам тѣлю, джюн алыу бла аты-
гъызны айтдыргъансыз, неди ол джетишимни ачхы-
чы? — деб сорама мен.

— Мени сартын, джетишимибизни биринчи ачхычы—

малгъа суююб, къайгъырыб къарауду. Бир къауум къойчу, кесине тынч болур ючюн, амалсыз керек болмагъанлай, къышхы кечеледе къойланы баугъа уруб, эшиклерин бегитиб къояды, биз алай этмейбиз. Кече бауда къалгъан къойла къотур болургъа ёчдюле, аланы джюнери къарыусуз ёседи, акъгъан да этеди, дагъыда бир аманы неди десенг, кечени кече узуну къойла мулхаргъа джубанмай чыгъадыла. Эшик аллында джатхан къойла, тюблери къургъакъ болса, сууукъдан чырта инджиллик тюлдюле, ингирде салгъан ашынгы да тангнга дери джугъун къоймай ашарыкъдыла, ашагъан малны уа кефи иги болады.

— Къозуну аслам алыр ючюн а,— дейди Магомет,— сюрюуде бир къойну къоймай ичлендирирге керекди, ол баш мадарланы бириди.

Къойчу къарнашла, хайырлы иш сынамларын сёзде айтхан къыллы къоймай, иште бардырадыла.

— Сюрюуде 705 къой барды да, аланы барысын да кесибиз къолдан ичлендиргенбиз, Магометни да, мени да техник-осеменатор усталыгъыбыз барды, — дейди Малик.

— Бешджыллыкъны тёртюнчю джылында ашхы муратыгъыз къалайды, къарнашла?

— План бла хар 100 къойдан 85 къозу алыб ёсдюрюрге керекбиз биз.. Алай а бир джангыз джылда да 105-ден атлатмай къоймагъанбыз. Быйыл сюрюу уллуду, тёлю алыуну бардыруу къыйын боллукъду. Алай а муратыбыз — хар 100 къойдан 125 къозу алыб ёсдюрюрге, башха сёзле бла айтсакъ — совхозгъа 1800 малдан къуралгъан бир токълу сюрюу къошаргъады, хар къойдан да 4 килограмм джюн къыркъаргъады, — дейдиле къарнашла.

Къыйынды бу къышхы кюнледе къойчуланы ишлери. Алай а ашхы мурат, иги иннет бла урунган адамла иш-

ни кыйынындан, кышны суугъундан кьоркьмайдыла.

Джылладача, быйыл да кышхы кюпле бирем-бирем седирей, джаз келир, адетдеча, кёк гяхиникге кьозула, гокка ханслача, тёгюлюрле. Ким биледи, бусагъатда хар 100 кьойдан 125 кьозу алыб ёсдюрюрге сёз берген кьарнашла ол санны орнуна 135—140 кьозуну санаргъа да болурла. Ол игиликге ие болургъа уа барды кьарнашланы мадарлары. Тёлю берлик кьойла ашха джарашхынчы да алаамат отлаулу джерледе кютюлгендиле, аланы кефлери бек игиди, мындан ары да ала ышангылы адамланы кьолларында кышларыкьдыла.

Владимир Ильич Ленин туугъанлы 100 джыл толукъ кьууанчны сыйына аталгъан социалист эришиуден тышында кьалмагъандыла кьарнашла.

— Владимир Ильич Ленинни 100-джыллыкъ кьууанчына тёлю алыудан биз бешджыллыкъ планны толтурлукъбуз, дагъыда ол джыл совхоз байлыкъгъа эм кеминде 700 кьозу кьошарыкьбыз — деб таукеллик билдиредиле огъурлу кьарнашла.

1971 джыл май айда юч кьарнашны огъай эсенг, «Холоднородник» совхозну бютеу кьойчуларыны кьууанчы болду. Кьарнашланы тамадасы Малик Октябрь Революцияны ордени бла саугъаланды.

Ашхыды кьарнашланы муратлары, джарыкьды аланы байлыкьны ёсдюрюуде кенг джоллары.

* * *

Кёкню акъ булутла басхандыла, тюзю, ала булутлагъа да ушамайдыла, кьайда эсе да, джерге тюшерге мадар табмагъан Бештаудан ургъан кьаты джел сюрюб айланган кьар кыппалагъа ушайдыла. Мында, джерни

юсюнде да табигъатны усу тутубду. Джел тынчлыгъын бузгъан къар кюн батхан таба, аягъы джер тутмай, тохтаусуз барады, къалай сейирди: бир-бирде ышыкъчыкълагъа къысылыб тохтагъан къарны алайдап чыгъарыр ючюн джел кеси кесин къызыу джюрюшге салады, улуйду, гёрт джанын къармайды, сора дагъыда бнягъы къарны боранлатыб, кёз туурадан ташайтады. Алай а боранлаб баргъан къарны арты тауусулмайды, хаман ол джерни бетин джалай, барыб турады.

Хауаны сууукълугъу уа? Ол эрнинге, бурнунга ийнеча чанчылады, ачыкъ джерингден чимдейди, кёкюрегинги толтуруб солургъа къоймайды...

Алай а гёрт джаш ат чана бла терен къарда ыз къалдыра, хаман алгъа барадыла. Ма, энди бир кесекден ала чананы тишни ышыгъында тохтатдыла.

— Ай, аман джашла, алыгъыз, эрлай джюклеийк да къайтайыкъ! — деб, джашланы бири кюлтелеге къысылгъан арпа саламны чанагъа джарашдырыб сала тебреди. Ол бу къыйын кюнледе «Холоднородник» совхозну биринчи бёлюмюнде Октябрь Революцияны орденини кавалери Балаланы Малик тамада къойчу болуб ишлеген бригадагъа партия организацияны бегими бла болушургъа келген Бостанланы Ибрагимди. Ибрагим бёлюмю агрономуду. Ёзге, сау къаллыкъ, чананы ариу джюклеий биле кёре эдим, къойчула Джанибекланы Абукалий, Балаланы Хабиб, Орусланы Азрет кюлтелени бериб, Ибрагим да аланы джарашдырыб сала, къарабкъарагъынчы, чананы юсюн тау кибик къаладыла.

Джашла ызларына айланургъа боран андан да кючлю болду, быягъында чанадан къалгъан ызны ышаны да джокъду. Сууукъдан къурушмаз ючюн, джашла джаяу барадыла. Атланы башларын тутуб джюрюген къыйынды. Ол ишни джашла кёзюулетиб бардырадыла. Джюзден артыкъ кюлте джюкленнген чананы терек къарда

тартыб барыу эки къараторугъа алай тынч тюлдю. Ёзге ала бири бирине «харамлыкъ» этмейдиле, бурун телликлеринден дженгил-дженгил чыкъгъан джылы тылмыу, бир кесекчикни агъара келиб, сора къайры эсе да джутулуб къалады. Хата джожъду. Стауатха кёб къалмагъанды.

— Азрет, уууртларынг агъарыб тебрегендиле, юшюб къалырла да!

— Керти айтаса, оллахий, юшюб тебрегендиле, — деб Абук-Алий къар бла Азретни уууртларын ышыды, бироздан ала къызардыла..

Мында, стауатда къойчу къошну оджагъындан, къалын тютюн чыкъды, биягъы джел тютюннге да тынчлыкъ бермейди, оджакъны ауузундан чыгъар-чыкъмаз ол аны къайры эсе да джутуб къояды. Атланы ийиб, джашла юйге кирдиле, тыш кийимлерин тешиб, иги джылындыла.

— Сау болугъуз, джигитлик этдигиз, — деб тамада къойчу Малик джашланы ишлерине махтау берди.

— Джашла, чотну таб кёрмейме, къойлагъа аш салыб къоярмы эдик? — деди Ибрагим.

— Хо, алай этейик ансы, гапдешге салынган ашны джел азыгъы этиб кетерге уялгъанмы этерикди, — деб джашла бирден къобдула.

Джылыныб юйден чыкъгъанларына кёрюнмеди эсе, джелни къатылыгъы, хауаны сууукълугъу залимден залим болуб барады. Алай а къойла аны къулакъгъа алмагъанча кёрюнедиле. Игитда дейсе, аланы кефлери иги, тонлары джылы, эм игиси уа ала ючюн кече-кюн да къайгъырыб тургъан адамла!

Къойланы юзгерден чыгъарыб, джашла гаптешлеге аш салыб тебретиле. Къалай табды быллай кюн кюлтелени бирем-бирем элтиб гаптешлени ичине салыргъа,

сора аланы темир чыбыкъларын тешиб, джелни тилин тийирмей, гаптешни тубюне джаяргъа.

Балаланы Хусей къойчуңу сыйлы ишинде урунуб тебрегенли алай кёб заман болмайды, ёзге, комсомолчу джаш ол ишни бек суйгенди. Ма бюгюн да ол тамада къарнашлары бла бирге бир къойчу этерик ишни бюсюреулю толтурады, ишни къыйынындан, табигъатны усундан къоркъа билмеген къойчу боллугъун танытады тол.

Огъурлу хайыуанла, мынчакълача, гаптешлени эки джанындан тизилиб ашайдыла кёк арпа саламны. Энди къойчуланы джюреклери рахат болду, юйге кириб джылыныргъа, радиогъа тынгыларгъа, шахмат ойнаргъа, газет окъургъа да боллукъду.

Былайды къышны бу сууукъ кюнлеринде малчыланы ишлери. Къыш кишиге да хатер салмайды. Алай а анга толу хазырлыкъ бла тубеген малчы коллективлеге ол джукъ да эталмайды.

— Бизни сыйлы борчубуз, — дейди мюлкю белгили къойчусу Малик, — сюрююну рахат къышлатыуду. Тогъузунчу бешджыллыкъны экинчисинде хар къойдан бир къозу алыб ёсдюрююду, 4,2 килограмм джюн къыркъыуду.

Къойчула кеслерини ашху муратларына джетериклерин ишлери бла танытадыла. Алагъа къышны сууугъу, бораны да къоркъуу салмайды.

ЗУХРА

Биз «Ючкекен» совхозну парткомуну секретары Биджиланы Магометни кабинетиндебиз. Совхозну озгъан бешджыллыкъны къаллай джетишимле бла ашыргъаныны юсюнден барады сёз. Огъурлу ишле сагъынылгъан джерде уа ол ишлени кеси къоллары бла этген адамланы атлары айтылмай къайдан къалсын.

— Коммунист кыыз Кюбанланы Хауа тамадалыкъ этген ийнек ферманы коллективи бешд жыллык планны тышында 97 тонна сют сатханды. Ол фермада саууучу болуб ишлеген Байрамкюлланы Зухра бютеулей да беш джылда 3112 центнер сют саугъанды. Алай демеклик, бешд жыллык планындан артыкъ — 97 тонна сют!

Зухраны аты айтылганлай, аны юсюнден талай джылдан бери кез туурамда сакъланган кёб ашхы зат эсеме тюшдю...

Ол кюн Ючкёкени Джарыкылык юйюнде гитче Къарачай районну эл мюлкеде урунган алчыларыны кенгеши бара эди. Байлыкны кеси кюлу бла этгенле, бирем-бирем трибунагъа чыгыб, 1968 джыл къалай ишлегенлеринден, келир джыллада не ашхы мурат этгенлеринден хапар айта эдиле. Сёз «Ючкекен» совхозну ючюнчю фермасында ийнек саууучугъа — Байрамкюлланы Зухрагъа берилди. Президиумда олтуруб турган, орта бойлу, къара шинли, къатангы кыыз трибунагъа чыкъды. Кёб селешмеди ол.

— Хар совет адамча, мен да барыбызгъа багъалы Владимир Ильич Ленин туугъанлы 100 джыл толур кюуанчны сыйына урунуу саугъа бла тюберге талпыйма. 1968 джыл кесим къараган ийнекледен 64 тонна сют саугъанма, аны 23 тоннасы пландан артыкъды. 1969 джыл а 70 тонна сауаргъа сёз береме! — деди ол.

Зухраны иши, джашауу бла терен шагърей болур муратда, мындан алда ол ишлеген фермагъа атландыкъ.

— Фермагъа джангы келгенимде, иш бир кесек къыйын тийген эди. Алай а, сау болсун коллектив, болушду, юретди. Артыкъ да бек разыма Байрамукъланы Валягъа, аны анасы Палийге, атасы Илиясха, эгечи Розагъа, Байрамукъланы Сонягъа, Байчораланы Ожайгъа, мени юретгенлери, чыныкдырганлары ючюн — дейди Зухра.

Алай бла урунууда чыныкыгъан кыыз кѣб бармай ийнек сауучуну сыйлы ишине юренди, коллективге кесини джигерлиги бла адамлыгъын таныта, кесин сюйдюре тебреди да, урунууну узакъ, ѳзге, жарыкъ джолуна атланды...

Бешджыллыкъны юч джылында джигит кыыз пландан тышында 58 тонна сют саугъан эди эсе, арт эки джылында анга дагъыда 39 тонна къошханды.

Мюлк тамадала, биргесине ишлеген тенглери кѣб ашхы сѣз айтадыла Зухраны юсюнден. Бир джолда сѣлеше келиб, совхозну директору Борлакъ улу былай айтды:

— Мен ѳмюрюмде ийнекни Зухрача дженгил саугъан адамны кѳрмегенме: къараб къарагъанчы толтурады челекни сютден. Кѣбню кѳрген, кѣбню билген адам ол сѣзлени бошуна айтмагъанды.

— Озгъан джылны джайында Зухра кюнюне 420—430 килограмм сют сауа эди. Бир джолда уа, иш этиб, Зухраны къалай саугъанына къарадым,—дейди парткомну секретары Биджиланы Магомет,—Зухра меннге къарады да:

— Магомет, алай бошуна сымпайыб турма да, саугъан сютюмю флягалагъа къуюб, челеклени ызына джетдире тур!—деди. Не амалым бар эди, хо дедим. Кѳзю бла кѳргеннге керти, кѳрмегеннге ѳтюрюк, мен бир челекни флягагъа къуюб къайытхынчы, Зухра экинчи челекни башы бла бардырыб турду.

Бир къауум адамны кѳлюне былай келирге боллукъду: «Зухра аллай бир сютню къалай сауаллыкъ эди, фермада болгъан сютлю ийнеклени айырыб берген болурла анга»—деб. Терен джангыллыкъдыла ала. Былтыр ол ары дери джыл сайын 40—42 тоннадан кѣб бермеучю ийнек къауумдан 75 тонна сют саууб алгъанды. Андан сора Зухраны джигерлигине не шагъат керекди!

— Джигерлигинден да онглуду Зухраны адамлыгъы,—дейди ферманы тамадасы Къобанланы Хауа,—эртденбла эм алгъа ол уяныр, ийнек саууу башлангынчы бир джумушну тындырыр, кесини ийнеклерини саууб бошаса, бирсилеге болушур. Ийнек саугъандан башха да коллективни джашагъан, тургъан джеринде, иш аз болмайды, къайсы иш башланса да, алайда Зухраны биринчи кёрлюксе.

...Беш джылны ичинде кюн сайын орта тергеу бла 176 килограмм сютню он бармагъыны кючу бла ийнекленни эмчеклеринден джаудуруб тургъан Зухра джангы бешджыллыкъны биринчи кюнлерин да биягъы джигерлик бла седиретиб тебрегенди. Аны барлыкъ джолу джарыкъды, кенгди.

— Бу бешджыллыкъны биринчи джылында да былтырдан аз сют сауарыкъ тюлме, КПСС-ни XXIV съездине, аз болса да, пландан тышында 5 тонна сют саууб туберикме, — дейди Зухра.

— Эгечим,—дейме Зухрагъа,—бир айтсанг а, неди сеннге ол игиликге кюч берген?

— Не айтырыкъма, меннге урунууда джетишимге кюч берген бизни бюгюнню джашауубузну ариулугъуду, ол ариулукъну кемсиз суймеклигимди. Ишингден, джашауунгдан къууансанг, санларынга джангы кюч къошулады, элинге, джуртунга бир игилик этерге джюрегинг талпыгъанлай турады.

Джигит къызы озгъан бешджыллыкъда джигерлигине къралыбыз уллу багъа бергенди. СССР-ни Баш Советини Указы бла Зухрагъа Социалист Урунууну Джигити деген сыйлы ат берилгенди, аны кёкюрегин Ленинни ордени бла Алтын джулдуз джасайды энди.

КПСС-ни XXIV съездини оноуларын джашауда толтура, Зухра тогъузунчу бешджыллыкъда сют сауарыкъ борчун тёрт джылда толтурургъа сёз бергенди.

Областны ийнек саууучуларыны арасында Зухраны бешд жыллыкны төрт джылгъа толтурургъа — деген чакъырыуу кенг орун алгъанды.

...Ючкекен ёзенни аягъында, сууну онг джанындады ферманы стауаты. Уллу мекамны эки джанына тизилген кефли ийнекле, гапдешлеге хамхотларын узатыб, кёк биченни ашайдыла. Мекамны эшигинден былай киргенлей, сол джанындагъы онсегиз ийнекге Зухра къарайды. Сюеди Зухра аланы, джан аурутуб къарайды. Аладыла энтда Зухра сауарыкъ онла бла саналлыкъ тонна сютню берликле.

КЪОЙЧУДУ ХАНАФИИ

Ол 1960 джылны февраль айыны аягъы сюремде эди. 168 ат заводну конторуна Къайынлы Къулакъда стауат салгъан къой сюрюу барамта болгъанды, терен джаугъан къарда къойла къауданнга джыйылыргъа мадар табмайдыла, стауатха джууукъ джерде уа бичен джокъду, къойчуланы талайы юйге къачыб кетгенди, деген къуугъун келди.

Айхай, аллай кыйын кюнледе азгынлыкъ джетген сюрюуню джууабын бойнуна алыргъа къойчула хазыр болуб турсала уа. Къойчу излей заманны ашырыргъа болмайды. Мюлкню тамадалары сагъыш этедиле, элде эм этимли, кюлларындан иш келлик адамланы бирем-бирем кёз туурагъа тутдула.

— «Бёрю атар бёркюнден белгили»—дегенлей, къой сюрюуню бу кыйын болумдан къутхарлыкъ джангыз Ханафий боллукъду, анга бир айтыб кёрейик,—деди мюлкню баш зоотехниги.

— Огъайым джокъду, Ханафийни бек ариу таныйма,—деб директор да зоотехникни муратын джакълады.

Арадан тугел бир сагъат да озгъунчу, орта бойлу, кенг джауорунлу, бал бетли, сабийлигинден бери урунуб чыныккъгъаны тёрт санында таныла тургъан Ханафий директорну кабинетине кирди.

Мюлк тамадала Ханафийге къой сюрююню болумун айтдыла, аны болушурун тиледиле.

Ханафийни уа туугъанлы адам юсюнден алмаз адети, халиси алайды: ара мюлкге тырнакъны къарасы чакълы бир заран джетмесин ансы, кечеле, кюнле бла кирпик къысмай, джылы орунга кириб джатмай айланганны кесине бир уллу насыбха санайды. Бюгюн да Ханафий тамадаланы тилеклерине огъай деялмады, ёзге аланы болушурукъларын да изледи.

Ма ол кюнден бери Батчаланы Ахматны джашы Ханафий ат заводда тамада къойчуну сыйлы борчун толтурады.

Арадан айла, джылла оза барадыла, Ханафий а къой малны керти сюйгенин, аны юйретиуде, хайыр бериуюн аслам этиуде, кесини усталыгъын, анга ышаныб берилген сюрюуге керти иелик эте билгенин таныта башлайды.

Бир джыл джаз, сюрюу къыш тургъан межамладан узакъ болмай, къатапа кюйюзча кёрюннген джашил къырдышда Ханафийни къойлары тёлю бере тургъанлай, мюлкню директору келди.

Директор тёлю алыуну къалай баргъаны бла шагърей болуб, кетерге тебрегенлей, Ханафий:

— Джолдаш директор, бек ашыкъмай эсегиз, бир айтырым бар эди, — деди.

— Огъай, ашыкъмайма, айтыгъыз.

— Ма бу къойла джайылыб отлай тургъан хансны кёремисиз? Бусагъатда биз къойлагъа къыш ашарыкъ биченлерин кемирте турабыз, мюлкде уа менчикча пенча сюрюу барды, джайлыкъллада уа ханс тобукъданды.

— Не этерге керекди?

— Тамадала кесигиз аккылысыз, ёзге, мени сартын, кьойладан тёлую кышкы айлада алыргъа кёчсек, джазны бурну къарагъанлай кьойну, кьозуну да джайлыкълагъа чыгъар да кет ансы, биз джайны ортасына дери кышлыкъланы чыйыртдырыб турсакъ, кышха бичен игитда джетмейди.

— Мекямланы иги джарашдыралмай кышкы сууукълада кьозуланы кырыб кьоярбызмы?

— Огъай. Эркинлик берсегиз, аллыбыздагъы кыш тёлю алыуну мен биринчи болуб башлайым, кьозула кырылыб тебреселе, барыбыз да бирден кьадалырбыз, бир сюрюуге уллу мюлкню кючу джетерик болур.

— Огъайым джокъду, зоотехник бла бир сёлешейим.

Алай бла мюлке огъай эсенг, бютеу Гитче Къарачай районда биринчи болуб, кьойладан кыш тёлю алыуну Ханафийни бригадасы башлады. Башлады эсе да, сокъуранмады. Биринчи кере болса да, джазны бурну къарагъанлай, чалмандан хар 100 кьойгъа 103 маркъа кьозуну санаб чыгъарды.

Кьойладан кыш тёлю алыуну онглу хайыры болгъаны биз джазмасакъ да белгилиди. Ханафийни башламы ат заводну огъай эсенг, районну башха мюлклеринде да кенг орун алгъанды. Озгъан кыш районну мюлклерини байлыгына 26 мингден аслам кьозу кьошулгъанды, алай демеклик, хазна сюрюу къалмай кыш тёлю беруу адетге кёчгенди.

Арт төрт-беш джылны ичинде Ханафийни кыш тургъан стауатына, аны алчы иш сынамы бла шагърей болургъа келген кьойчуланы, зоотехниклени барысыны да атларын былайда къайдан тизейик, джангыз бир айтыргыбыз — Ханафий кесини хайырлы сынамын кимге да айтыргъа, ишде кёргюзтюрге, юретирге бек сюеди.

— Малны къайгысын этиуде тамадаларынга ышан,

ёзге кесинг да хомух болма, — дейди коммунист Ханафий. Тамада кьойчу бу сёзлерин иште тапытады. Джыл сайын кыш турлукъ стауатны тегерегинде кьойчу бригаданы кючу бла 200 тоннадан аслам бичен ишлетеди, кыш биченни кьойлагъа ашатхан сагъатда, аны татымлылыгы ючюн кишиден кёлю кьалмайды бригаданы. Межамлада бир этиллик иш бар эсе, аны ючюн бёлюмю, совхозу тамадаларына чабыб айланмайды Ханафий, кьойчуланы кючу бла тындырыб кьойгъан болмаса.

Ханафий бла аны негерлери Байрамкъулланы Рамазан, Хабланы Анзор, Шаманланы Сосланбек, Кальченко Пётр къарагъан сюрюу артыкъ да бек «битимли» болгъанды озгъан бешджыллыкъда. Аслам тёлю алыу, кёб джюм кьыркъыу, малны башын эсен сакълау джаны бла уллу джетишимлери ючюн, быйыл Ханафийни юч кърал саугъасына Ленини ордени кьошулгъанды. Тыныншы саугъа джигит кьойчугъа джапгы кюч, джапгы талпымакълыкъ бергенди.

— КПСС-ни XXIV съездини джылычы ал айлары бизни бригадагъа огъурлу айла болгъандыла, хар джюз кьойдан 130 кьозу алгъанбыз, неда пландан тышында— 400 кьозу. Бир кьойдан да тёрт килограммдан аслам джюм алгъанбыз, — деб хапар айтады Ханафий.

КПСС-ни XXIV съездини делегаты, Социалист Урунуу Джигити, «Ипатовский» племовцезаводну тамада кьойчусу В. С. Руденкону Ставропольени бютеу кьойчуларына бешджыллыкъны тёрт джылгъа толтурургъа чакъырыуна бизни областда биринчи болуб джууаб этген кьойчу Ханафийди. Бюгюн Ханафий тёлю алыу, джюм кьыркъыу бла да беш джылны планын тёрт джылгъа сёзсюз толтурлугъуна ышаныб урунады. Быйылгы хорламын бешджыллыкъны хар джылында кьатларгъа таукелди ол.

Ханафий бу мюлкде тамада кьойчу болуб ишлегенли аны джылы кьолу джетгеи кьойладан ара байлыкьгъа пенча кьозу бла кьаллай бир алтын джибекли джюнкьошулгъанын тергемеклик кьыйынды. Алай а бу иште неден да алгъа Ханафийни уллу адамлыгъын танымакьлыкь кьыйын тюлдю.

Ол КПСС-ни Къарачай-Черкес обкомуну члениди, мюлкде, бѐлюмде партия организацияланы ишлерине таукел кьошулады, элчилени коммунистлени арасында аны сыйы уллуду. Ол сый анга мангылай кьыйыны бла табылгъанды. Ханафий анга джамагъат берген сыйны, къралыбыз берген уллу саугъаны мийикде тутарыкь, мелхумлукъну джолунда кесини хорламларын алтын харифле бла джазарыкь кьойчуларыбызны бириди, Джолунг болсун, Ханафий!

КЪЫЗЫЛПОКУНЧУ ПЕЛИУАН

Мухтар кьаты джукълаб тургъанлай, тюшюнде кѐргенча: «Туругъуз марджа, туругъуз! Ийнеклени бир джерге джыяргъа чырта кьолубуздан келмейди, чачылыб барадыла, болушугъуз!» деген гузаба тауушну эштди. Башха зат болса, Мухтар алай дженгил аякьлы болмазгъа болур эди, ѓзге ийнекле сагъынылгъанларында, къараб къарагъынчы кийиниб, аякь юсюне сюелди. Кѐзлерин ууб, иги эслеб къараса, ол кече ийнеклени кютген тууарчыланы бири — Хотланы Борис.

— Не болгъанды, Борис?!

— Тобукьгъа джете къар джаугъанды, боран уллуду.

— Ай, юйюнге хычинла джауарыкь, ингирде джукь да джокь эди да!..

Кѐб сѐлеше тууругъа заман джокь эди, боранлы ке-

че ышыкъ джер излеб, Покун Сыртыны дангыл тюзюне сыйынмай тебреген эдиле ийнекле. Аланы кеси алларына бошлаб кьойсанг а, аз малмы чарпырыкъды!

Фермада эркишиле барысы, ат табхан атха миниб, табмагъан да джаяулай, Борисни ызындан ийнекле таба мыллык атдыла.

Ферма джай тургъан джер бла кыш турлукъ стауатыны арасы алай узакъ тюл эди. Ол себебден джашла ийнеклени кышлыкълагъа эндирдиле, бир ышыкъ къулакъны ичинде юч, тёрт капна биченни къоллары бла къарны юсюне чачыб, ийнеклени тегереклеринден алдыла...

— Ол къар октябрны ал кюнлерини биринде джаугъан эди, алайсыз да кышлыкъгъа кечерге тебреб тура эдик. «Акъмыйыкъ», билмей тургъанлай джетиб, бир кесек джунчутхан эди,—деб хапар айтады «Красновосток» совхозну Къызылпокундагъы бёлюмюню ийнек фермасыны тамадасы Эриккенланы Билял.

— Къалай саудугъуз да ол кюн ийнеклени?

— Адетдеча, ийнек саууучу кызла, эртденбла эртде туруб, стауатха чыкъсала, кёзюнг джетген сыртны, къолну къар басыб тура, тюнене ингирде былайда сауулгъан 450 ийнекни, кеслери огъай, ызлары да джокъ! Къуугъуннга адамлары бла тракторла, машинала да джетген эдиле элден. Эртденниги саууу бир кесек кечикген эди ансы, ингирги, адетдеча, рахат баргъан эди..

Ол кюн Мухтарны эсинде ариу сакъланады: аны кесине 43, фермада ишлеб тебрегенине 13 джыл толгъан кюн эди ол кюн. Биз былайда Мухтарны атын бошуна сагъыныб башламагъанбыз. Биджиланы Мухтар сют саууудан кесини энчи бешджыллыгъын былтыр августну бешисинде толтургъанды. Кеслерини бешджыллыкъ борчларын болджалдан алгъа толтургъан саууучула областда дагъыда кёбдюле, алай а ким билсин, былтыр

Мухтарча 78,5 тонна сют саугъан адам болурму бизни областда?!

78,5 тонна сют! Айтыргъа, джазаргъа да тынчды ол сан, ёзге ийнекни эмчегинден аллай бир сютню саууб алыу, къайдам, алай тынч иш болурму бир адамгъа?!

Мухтар Къызылпокунда тууб ёсгенди. Адурхайны юйдегисинде эм артда туугъан «кичи батырды». Орта бойлу, токъ санлы, саулукълу джаш кесини насыбын халал урунууда таныйды. Аны джигерлиги бла этимлилик гине багъа бериб тебреселе, бёлюмню, ферманы тамадалары ауузларына суу уртламайдыла.

— 1967 джыл Мухтар джелин эте тургъан 25 къунаджинни ариу юретиб ийнекле этгенди. Былтыр сау джылны ичинде джангыз бир кере башха адам саугъанды Мухтарны ийнеклерин ансы, не кечеси, не кюню фермадан ары тебмей урунады ол,—дейди ферманы тамадасы.

— Мухтарны юйдегиси бла бирге 70—80 джыл болгъан атасы бла анасы джашайдыла. Алагъа да, школгъа джюрюген 4 сабийге да Мухтарны юй бийчеси Рифа къарайды. Юйдегиси ючюн тамам бек къайгъыргъан, адамлыгъын мийикде сакълагъан джашды ол,—деб багъала тады Мухтарны бёлюмню тамадасы Биджиланы Назир.

— Бизге Мухтар болушмаса, сауаргъа юретмесе, биз фермадан къачарыкъ эдик. Сау болсун, тамада къарнашыбыз, урунуу джарыкъ джолуна салды бизни. Энди бизни фермадан кишини «четезе» бла суйретиб да кетералмаз,—дейдиле орта школну бошагъандан сора фермада саууучу болуб ишлеген Къобанланы Хамит, Аджиланы Мусса, Гочияланы Борис.

Мухтар кёб сют ючюн кюрешиуню халкъны игилиги, къралны байлыгъы ючюн бардыра эсе, кърал да аны къыйынындан къууандырыр керекли къоймайды.

— Айда экиджюз сомдан аз хакъ бир джангыз джол-

да да алмагъанма. Былтыр май айда саугъан сютюм ючюн 345 сом алгъан эдим,—деб ышарады Мухтар бизни бла ушагъында.

Къызылпокунчу пелиуанны мындан ары да кёб сют ючюн кюреширге хазыр тургъан ючюн бла талпымакълыгъына ёлчем бериу къыйынды. Ол энтда кесини адамлыгъы бла элин, джуртун къууандырлыгъына ышаныб урунады.

— Бара тургъан джылны биринчи кварталында 8,5 тонна сют сауаргъа керекме да, аны мартны бирине толтурлукъма, март айда саугъан 4 тонна сютюмю КПСС-ни XXIV съездини сыйына атарыкъма,— дейди Мухтар.

Къызыл Покун тау бауурунда орналгъан бир гитче элчикди. Алай а Москва ол элде урунган пелиуанны сегизинчи бешджыллыкъда керти джигерлигин кёргенди. Мухтар Урунууну Къызыл Байрагъы орден бла саугъаланганды.

Къралыбызны сыйлы саугъасы таулу джашны кёлюн кёлтюргенди, аны къыйын, алай а сыйлы иште джангы хорламлагъа учундургъанды.

БЫЛЛАЙ КЪЫЗДЫ АПАЛИСТАН

1960 джылны май айы. Къалай ариу кёрюннген эди Мусос Къош ёзенни джазы ол кюн Апалистаннга. Ёзенни эки къабыргъасында чегетле кём-кёк кёк кийиниб, чокъракъ сууну джагъалары тюзчюкледде гокка хансла. Эм ариу кёрюннгенле уа фермада ишлеген акъ халатлы къызла.

— Тамада эгечим Байдымат фермада ишлей эди. Анга тапсыкъ болуб, фермагъа келген эдим. Къызла менге бир сыйлы къонакъгъача тюбеген эдиле,— деб эсине

тюшюреди бюгюн Апалистан — ферманы стауатына биринчи келген кюнюн.

Байдымат ийнек саууб тебресе, Апалистан аны кьатына барыб сюеле эди, ийнеклени эмчеклеринден чыкьгьан сют таякъланы челекни ичине кёмюлюб, кьалай тас болгьанларына сукъланыб кьарай эди.

Бир кюн а Байдымат Апалистаннга:

— Къайда, кьызчыкь, бу тынч ийнекчикни бир саууб кёрчю,—деб челекни кьолуна берди. Апалистан ийнекни тюбюне олтуруб, аны эмчеклерине бармакъларын джетдиргенлей, ийнек чочуб тебреди.

Экинчи кюн Апалистан Байдыматны кьатына барыб, аны ийнек сауа тургьан эки кьолуна кёз кьакьмай кьарай эди.

— Байдымат, энтда бир ийнегинги саууб кёрейим. Чочуса, ёмюрде ийнеклени кьатына басарыкь тюлме,—деди Апалистан.

— Ма, бу кьонгур ийнекчикни саууб кёр.

Апалистан ийнекни тюбюне таукел олтурду да, кеси джашауунда ийнекни эмчеклеринден сютню биринчи тамчылары агьыза башлады. Насыбха, ийнек чочумады. Билеклери талса да, аны Байдыматха эслетмей, челекни белинден ёрге озгьан сютню саууб алды Апалистан.

Арадан беш-алты кюн кетерге, Байдымат Апалистаннга:

— Тёрт эгечимде сенден суйгеним джокьду, тау джайлыкьлагьа кёче айланабыз, биргеме алайым да кетейим,—деди.

Апалистанны Байдымат кьатыш джайлыкьгьа барыргьа суйгенин сезген, ол сагьатда ферманы тамадасы Сулемен:

— Байдымат, Умарны бу кьызы барыгьыздан да аламат кьыз болурча кёрюнеди. Кеси да бир «залим»

сауа болур дейме. Бу иги кыызгъа мен бир иги ийнекле берейим, аллыкъ эсе — деди.

Ючюнчю кюн эртденбла ферманы коллективи таугъа атланды. Машинаны юсюнде баргъан кыызла къобуз согъа эдиле, харс ура эдиле, ийнар айта эдиле. Апалистанны кёз туурасындан тюнене Сулемен кёргюзген 9 ийнекни тюрсюнлери кетерге унамай эди. Ма ол кюн атланды Апалистан урунууу джарыкъ джолуна.

Ол кёзюуде фермада саууучула Гочияланы Айшат бла Батчаланы Муслимат Апалистанны Байдыматдан аз суймей эдиле, кеслерини иш сынамларындан, адамлыкъ шартларындан Апалистанны юлюшсюз кьоймай эдиле.

Джаш болса да, урунургъа талпыгъан джюреги тынчлыкъ бермеген Апалистан кысха заманны ичинде саууучуну сыйлы ишине юренеди, кесини керти да джигер кыыз болурун таныта тебрейди. Фермада ишлеген он джылында Апалистан пландан артыкъ 170 тонна сют кьошханды колхозну байлыгына. Озгъан бешджыллыкъны ахыргъы джылында 17 ийнекни хар биринден 3300 кг сют саугъанды, неда пландан артыкъ 22 тонна!

Таулу кызыны керти джигерлигин, халал кыйынын сыйлай, СССР-ни Баш Советини Президиуму 1971 джыл сегизинчи апрелден Указы бла «Октябрь» колхозну ийнек саууучусу Абайханланы Умарны кызы Апалистанны къралны эм сыйлы саугъасы — Ленинни ордени бла саугъалагъанды. Ол урунууда табылгъан уллу насыбды Апалистаннга.

Айхай да ол сыйлы саугъа Апалистанны уллу кёллю этмейди. Мындан алда биз, Апалистан ишлеген фермагъа барыб, аны алгышладыкъ, джашауу, иши бла дагъыда шагърей болдукъ.

— Мени аз кыйыныма уллу багъа, сый берген къралыма минг кере бюсюреу этеме, разылыкъ билдире-ме!— дейди таулу кыыз.

— Апалистан, джангы бешд жыллыкъны не ашхы мурат бла башлагъанса?

— Бешд жыллыкъны хар джылында ийпек сайын 3500 килограмм сют саууб турургъа социалист борч алгъанма, план а 2000 килограммды. Ол борчну толтурургъа къолумдан келликди.

— «Ючкекеш» совхозну ийпек сауучусу, Социалист Урунууну Джигери Байрамкъулланы Зухраны бешд жыллыкъны тёрт джылгъа толтурургъа деген башламын джаратханмыса?

— Игитда дейсе, Зухраны башламы бек алапат башламды, кесими энчи бешд жыллыкъымы тёрт джылгъа толтурлугъума не сёз барды, алай а андан алгъа толтур муратдама ансы...

— Бизни Апалистан бешд жыллыкъны юч джылда толтурлукъду!—деб таукел къошулду сёзге ферманы тамадасы, коммунист Каппушланы Магомет.

Бу джылны озгъан тёрт айында саугъан сютюне къарасанг да, Апалистанны бешд жыллыкъ планы юч джылгъа толтурлугъуна ийнанмай къаллыкъ тюлсе, Къысхасы бла айтсакъ, хар джылны беш айында келир джылны эсебине саууб барлыкъды Апалистан сютню. Ма былайды джигерни иши, ашхы мураты джангы бешд жыллыкъда.

Алма терегинден узакъ кетмез, деген сёзню биз керти болгъанын Умарны юйдегисинде дагъыда бир кере чертерге сюебиз. Умар бла Мариям беш къыз бла эки джашны ёсдюргендиле. Къызыл Октябрь элде урунууну эм бек суйген юйдеги къайсыды, деб сорсанг, Умарны юйдегисин айтырыкъдыла. Ол кертиди, тамада джашы Сосланбек айтылыб тургъан колхозчуду, аны гитчеси Магомет айырма механизаторду, уллу джетишимлери ючюн 1957 джыл Ленинни ордени бла саугъаланганды, эгечледен тамадала Халимат бла Сафият бирер толу

юйдеги болуб джашайдыла. Айтханыбызча, Байдымат 1958 джылдан бери ийнек саууучу болуб ишлейди, Кулистан сабанчы звенода урунады. Аны джигерлигини белгиси Ленинчи юбилей медалыды.

...Ариуду Мусос Къош ёзенни джазы. Къууанчлыдыла мында урунган адамла. Апалистан бла аны джандан джаннга тенглери—Семенланы Сафият, Шидакъланы Разият, Акъбайланы Бисминат, Текеланы Маруа, Орусланы Ляля джашауларындан, тутхан ишлеринден къууанган насыблы адамладыла.

КПСС-ни XXIV съездини оноулары бла кёлленген коллектив тогъузунчу бешджыллыкъны биринчи джылыны планын болджалдан алгъа толтурур ючюн баргъан кюрешиуню кенг джолуна чыкъгъанды. Коллективде Апалистанны джигерлигини, джангы хорламлагъа джетерге таукеллигини джилтинлери кюнден кюннге джарыкъ джанадыла. Кёб сют сауууда джетишимлери ючюн коллективге мындан алда колхозну правлениеси бла парткомну кёчюучю Къызыл байрагъы берилгенди.

ДЖИГЕРЛИКНИ СЫЙЫ

Сыртха, къолгъа гяхиник джангы ургъанды, аны ючюн болур, кёзюнг джетген джер барысы джашил тенгизге ушайды. Бюгече тангига дери джаудуруб тургъан булутла ёрге, тау джитилеге къонуб, Уллу Бийчесынны туурасындан къарайдыла. Къыйыр сакълаб, кирпич къысмай танг атдыргъан къойчула, нарат дюккючледеп этилген шынкъартны кёсеу башларын ышырыб, аны мыдыхыны тегерегинде олтурадыла, юслерин-башларын кебдире, ушакъны къызыу бардырадыла.

— Гюрбеджи Дорбунда джети джайны ашыргъанма, бюгече болмаса, джанлы чабыб билмейме,—дейди Хуссей.

— Бюгечеги джанлыгъа айыб этмегиз.

— Нек?

— Саулай Бийчесында бизни сюрюу болмаса, алкъын къой джокъду, ала бизни бла эм алгъа саламлашыргъа келген болур эдиле, къозу этге тансыкъ болуб...

Къозу сагъынылгъанлай, бюгече стауатха чабхан джанлыдан къозуну къалай сыйырыб алгъанларыны сураты кёзюне кёрюндю тамада къойчуну.

«Къумуш» совхозну Къумуш элиндеги бёлюмню тамада къойчусу Лайпанланы Хусей, районда биринчи болуб, къою, къозусу да 1377 мал болгъан сюрюуню къыш тургъан стауатларындан чыгъарыб, джер-джерде кече къала, кюн тура, Бийчесыннга бир джангыз къагъанакъ къозуну да чарпытмай джыяды.

Джолоучу къойчуланы джигитликлерин сынагъанча, биринчи кюнню ингиринде огъуна тегерекни къара булутла басдыла, бир кесекден кёк кюкюреб, элия джилтинле ойнайдыла, къаты джангур къуюб башлайды. Кечени ауурлугъу кетген болур деген кёзюуде итле юрүб, сырт таба мыллыкларын атадыла, ёзге узакъгъа кеталмай къайтадыла. Бир заманда къойла, гюрюлдеб юркедиле, кау-куу боладыла, къарангыдан кёзге кёрюнмейди. Стауат ит чабхан, шок атылгъан, тууайлагъан тауушладан толады. Бир кесекден фатеген къуюлгъан шынкъарт тегерекни ариу жарытды, атлагъа минген къойчуланы тауушлары ёзенни зангырдатды, юркюб ары-бери бёлюннген малла стауатха джыйыладыла. Ёзге, джашланы башларын сагъыш басады, ала тангны жарырын ашыгъыб сакълайдыла.

Танг жарыгъанлай, сюрюуню къойчула юч кере санайдыла, алай а джангыз бир къозу кем болгъанына ийнанмайдыла. «Тюзню ётмеги тюзде къалса да, бёрю ашамаз», — дегенлей, ол джангыз къозуну да эртденбла стауатдан узакъ бармай, джаны саулай табадыла.

Бийчесында кьуру да джангур джаууб, тубан басыб турмайды. Джазгы кюн кесини нюрюн кьызгъанмай тегеди, чууакъ кечеледе уа кекню джасагъан джулдузла Минги Тауну тѣппесине кьонуб тургъанча джууукъда кѣрюнедиле.

Гелеу ханслы кенг чатда джайылыб отлагъан сюрююню туурасындан хыджисине таяныб къарагъан Хусейни кѣлю джарыкъды, кьууанчлыды. Игитда дейсе, джыл сайын 100 кьойдан совхозну байлыгына 100 кьозу кьошуб тургъанды ол. Быйыл а биринчи кере кьойладан кьыш тѣлю алгъанды. Ол затдан сынамы аз болса да, бюгюн аны аллындагы сюрюуде кьойла бла кьозулану саны тенгди.

— Кьыш туугъан кьозула уа алапат бола кѣреме, майны алтысында чалмандан чыгыб, онекисинде Бийчесыннга келген эдик. Аны бир хайыры — кьышлыкъдан эртде кетиб, биченликни ѳсерге кьойгъаныбызды, джаз тѣлю берген сюрююню уа джайлыкъга алай эртде чыгъарыргъа не амал барды,—дейди Хусей.

...Карачаевскеде Советлени ююню кенг залы. Бюгюн бери районну эл мюлкюнде урунган, озгъан бешджыллыкъда керти джигерлик танытхан огъурлу адамлары джыйылгъандыла. Алагъа СССР-ни орденлери бла медалларын бериу болады. Облисполкомну председатели РСФСР-ни Баш Советини депутаты М. А. Боташ улу СССР-ни Баш Советини Президиумуну атындан Лайпанланы Хусейни кѣкюрегине къралны эм сыйлы саугъасын — Ленинни орденин тагъыб, аны исси алгъышлайды, тогъузунчу бешджыллыкъда андан да уллу дже-тишимле теджейди.

— Мени кьыйыныма уллу багъа бергенлери ючюн Коммунист партия бла совет правительствога минг кере бюсюреу этеме, терен разылыгъымы билдиреме, сыйлы

саугъагъа джууабха — бу бешджыллыкъны тёрт джылда артыгъы бла толтурургъа сёз береме!—дейди Хусей. Арабин, толтуралырма берген сёзюн?

— Озгъан кыш биринчи кере ишек кёйланы джюзюнден джюз кёзу алгъанма, келир джыллада уа джюз кёйдан эм кеминде 110 кёзу алыб ёсдюрлюгюме чырта сёз джокъду — дейди Хусей.

Быллай ашхы муратны ахыргъы болуму неге джетерин тергеу кыйын тюлдю. Планнга кёре бригада джыл сайын 700 кёйну хар джюзюнден 83 кёзу, неда джылда бютеулей да сюрюуден 581 кёзу алыб барсала кёйчула, джылда пландан тышында 189 кёзу кёшулуб барлыкъды. Алай демеклик, бешджыллыкъны аягъында совхоз байлыкъгъа пландан тышында ёсген кёзуладан 940 ууакъ аякълы кёшулукъду!

— Хусей,—дейди районда эм мюлк управлениени тамадасы Текеланы Энвер,—тёлю алыудан беш джылны планын тёрт джылда толтурлукъду, дагъыда 350 кёзу-су артыкъ боллукъду.

Биз былайда кёзуланы юсюнден сагъындыкъ. Джыл сайын алтын джибекли джюнден да кёб байлыкъ аладыла, беш джыллыкъ планны тёрт джылда ажымсыз толлугъун эртде тергегендиле кёйчула. Ма аны шагъаты—джыл сайын хар кёй пландан тышында 500 грамм джюн бериб тургъанды озгъан бешджыллыкъны хар биринде.

Урунууну Джигити «Ипатовский» племовцезаводну тамада кёйчусу В. С. Руденкону бютеу крайны кёйчуларын бешджыллыкъны тёрт джылгъа толтурургъа деб чакътыргъанын бек сюйюб къабыл кёргенди. Ол чакъырыуну джашауда толтурлугъубузгъа ышаныб урунабыз,—дейди алаамат башламгъа кёшулгъан тамада кёйчу.

КЕРЕК КЮННЮ АДАМЫ

Дотдуланы Даулетгерийни джашы Магомет Къартджуртда туугъанды, алай а Къызыл Покунда ёсюб, акъыл-балыкъ болгъанды. 1934 джыл эл школну бошайды, андан сора Орджоникидзе шахарда джау-бышлакъ этиучю мастерле хазырлаучу курсну битдириб, Покун Сыртындагы заводда ишлейди. 1938 джылны май айында Магомет Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этерге чакъырылады. Ол 15-чи пулемет батальонда полковой школну тугел бошагъынчы акъ финле бла къазауат башланады. Тири, саулукълу джаш къысха заманны ичинде алгъан аскер билимин хайырландыра, фин къазауатны аллындан ахырына дери пулеметлу взводну командирини болушчусу болуб сермешеди душман бла.

Фин къазауатдан сора Магомет Север Тенгиз флотда къуллукъ этеди, онглу калиберли зенит пулеметну наводчиги болады «Охотник» деген аскер кемеде. Уллу Ата джурт къазауат башланган хапарны Магомет аскер къуллугъун бошаб, юйге келе тургъанлай, тенгиз джагъада эштеди. Къралыбызны Север Тенгиз флотунда душман бла сермеширге аны киби джашла керек боллугъун ангылаб, Магомет ызына. «Охотникге» къайтады, экинчи кюнюнде жангыдан къуралгъан тенгизджаяу аскер бёлекге къошулады. Ол бёлекде Магомет къарачай джашла Къызыл Покундан Орусланы Азрет-Алий, Ючкекенден Сылпагъарланы Хусей, Кичи-Балыкъдан Хапаланы Исса, Тёбен Марадан Хачирланы Хызыр бла танышады. 28 июнда уа Рыбачий деген джарым айрымканда къаты сермешюге къошулдула джашла. Магомет а пулеметдан джаулагъа ёлюр от джаудуруу бла башлады къазауатны...

— 1942 джылны джазы эди, алгъын бизники болуб тургъан, артда финле алгъан Муста-Тунтури мийикликни ызына сыйырыб алыргъа буйрукъ болду. Ол буйрукъну толтурургъа атланган джашланы барабыз да бир аууздан: «Ата джуртубуз ючюн джан берсек, бизни коммунистле болуб ёлгенге санагъыз!»—деб тилеген эдик. Кёб джаш ёлген эди, мен кесим да ауур джаралы болгъан эдим, ёзге буйрукъну толтургъан эдик, Муста-Тунтурини ызына алгъан эдик,—деб эсине тюшюреди, ол кюнден бери коммунист, ол кюн этген джигитлиги ючюн «За отвагу» медаль бла саугаланган Магомет.

Джуртубузну Северде тенгиз чеклерин сакълай, къанлы фашистле бла сермеше, таулу джаш сегиз кере ауур джаралы болады, алай а кесини къолунда сауутун тюшюрмей 1945 джыл март айгъа дери къазауат этеди. Эм ахырында ууадых болгъан джау аскерле бизни север чекледен аякълары басханны кёзлери кёрмей къачадыла. Магомет къуллукъ этген бёлек Узакъ Востокга силденеди. Шош океандагъы аскер флотну 348 батальнуна къошулады Магомет. Ол кёзюуде эштеди Дотду улу фашист Германияны хорланганыны къууанч хапарын.

Алай а Магометни уруш этген джоллары алкъын тауусулмайдыла. Ол империалист Японияны ууатыр ючюн баргъан урушлада да кесини джигитлигин танытады. Къыйын, алай а хорламлы болгъанды Магометни Ата джурт ючюн къуллукъ этген джолу. Бююн аны кёкюрегин сегиз кърал саугъа джасайды, айхай ол аскер саугъала Магометге бошуна берилмегендиле.

— 1947 джыл элге къайтханымда, джууугъума, тенгиме станцияда аллыма тюбегиз деб телеграмма салгъан эдим. Келгендиле эгечлерим Асият бла Супият, тамада къарнашым Халит, келиним Гытда. Бир джапгызы да мени таныялмадыла,— дейди Магомет. Ол сейир тюлдю. Магомет ючюнчю кере джаралы болгъа-

нында аны санларында 39 джерден кѳан тамганды, бетиңде он джыл чакълы бирни аны кѳрмей тургъан джууугъу, тенги таныр бурунгу тюрсюню кѳалмагъан эди, окъ джараладан кѳалгъан табла Магометни бетин «джасар» ючюн кѳоймагъанлары бюгюн да танылады.

Магометни Ата джурт кѳазауатда душманны хорлар ючюн джанын артха салмай сермешиб джюрюгенине шагъатлыкъ этген талай документни экисинден бирер кесек зат кѳргюзтсек, артыкъ болмаз. Аланы биринде былай джазылыбды: «Дотдуланы Даулетгерийни джашы Магомет, Сизге Баш Главнокомандующисини Приказы бла 1944 джыл октябрны 15-ден ноябрны 1-не дери Печенга шахарны, аны тѳгерегинде джерлени немец фашистледен азатлар ючюн баргъан урушлада айырылыб джигитлик танытханынг ючюн эки благодарность берилгенди...». Экинчисинде былай джазылгъанды: Шошоекан Тенгиз флотда кѳб джылдан бери кѳаджыкъмай кѳуллукъ этгенинг ючюн, Дотдуланы Магомет, Сизге флотну Аскер Совети благодарность береди, Хурмет грамота бла саугъалайды.

Шошоекан флотну командующиси,

Шошоекан флотну Аскер Советини члени.
26 июль 1946 дж.

...1958 джыл. Магомет Къызыл партизанла атлы колхозну Привольное элиндеги экинчи бригадасында тамада кѳойчу болады. Аны Ата джурт кѳазауатда джаугъа кѳоргъашын джангур джаудуруучу пулеметну тутхан кѳоллары хиджиге да ариу джарашадыла. Ма

14 джыл болду Дотту улу юзмей колхозну кьой байлыгын ёсдюргенли, хар джыл сайын тёлю алыу, джюн кьыркыуу бла онглу джетишимлеге не болуб тургъанлы.

Колхозда халал урунгану ючюн Магометни атын район, область, край партия, совет, мюлк организацияла иги бла айтыр керекли кьалмагъандыла, аны 20-дан артыкь хурмет грамотасы барды. Аланы биринде былай джазылыбды: «Доттуланы Магомет Октябрьны 50 джыллыгыны сыйына мюлк эмда культура ишледе джетишимлери ючюн КПСС-ни крайкомуну, крайисполкомну, крайсовпрофну президиумуну хурмет грамотасы бла саугъаланады».

— Колхозну айырма кьойчусуду Магомет. Быйыл хар ишек кьойдан ара байлыкьгъа 5,2 килограмм джюн кьошханды, аны сюрюююнден кьыркьылгъан джюнден колхозну кассасына 26 минг сом хайыр тюшгенди, — дейди колхозну баш ветеринар врачы Ахтаулары Алий.

...Тюнене силосха орулгъан нартюх бачхагъа 947 кьойдан кьуралгъан сюрюю, таш салгъанча, джайылыб отлайды. Магомет хиджисине таяныб кьойланы туура сындан кьарайды, аны кёлю джарыкьды, джашауунда салгъан сокьмагъы, кьалдыргъан ызы аны бююннюгю насыб джашаугъа келтиргенди. Ол Ага джуртубузну джаудан кьоруулай тькген кьаны ючюн сокьуранмайды, элини, колхозну, бютеу кьралыбызны уллу ёсююне кьууанады, урунууда джангы джетишим этерге талпыйды.

Магометни юсюнде адамлыкьны эм иги шартлары бардыла. Ол адам бла ышармай сёлешмейди, биргесине ишлеген джаш кьойчуланы джашауну, урунууну, Ата джуртубузну терен сюерге юретеди, кесини джашауда, ише кьрген, алгъан адамлыкь белгилерин алагъа юретеди, сингдиреди.

Къзауатда чышыкъгъан, Коммунист партияны тизгинлеринде сыналгъан, рахат урунууда къатхан Магомет огъурлу аталаны бириди. Ол беш сабийни ёсдюреди. Юйдегини тамадалары Салых, Сосланбек, Уркъуят орта билим алгъандыла, Сосланбек Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этеди, Салых зооветтехникумда окъуйду. Сабийлени анасы Супият юй джумушну тындыргъан къыллы къалмай, бригаданы сабан тюзлеринде баргъан ишлеге таукел къошулады, белгили чюгюндюрчюлени бириди.

— Нёгерлерим Къоркъмазланы Сапарбий бла Хатыуайланы Шамсудин кёбден бери малчылыкъда урунган этимли адамладыла, малыбыз, кесибиз турлукъ межамла къышха хазырдыла, мал аш стауатдады, бизни сыйлы борчубуз джангыз бир малны чарпытмай къышдан джазгъа чыгъарыуду, 1973 джыл хар ишекден бир къозу айырыуду, хар къойдан да 6 килограмм джюналыуду, — дейди Магомет бизни бла ушагъында, мындан ары да тутхан ишинде джангы джетишимлеге этерик атламларын белгилей.

Джолунг болсун, Магомет, кёлюнгде ашхы муратынга энгда джет!

ТАУЛУ КЪЫЗНЫ ДЖИГЕРЛИГИ

Герюкланы Алий-Солтанны къызы Люба урунууда джетишимлери ючюн Бютеусоюз эл мюлк Выставканы алтын медалы бла саугъаланнганында, анга тюгел 17 джыл да толмагъан эди. Любаны кемсиз джигер къыз болгъанын эслеб, алгъынныгы «Къарачай», бусагъатдагы «Къумуш» совхозну бириичи бёлюмюню тамадалары аны сабанчы звеногъа башчыгъа саладыла. Салсала

салсынла, кесини ариу халиси, уллу адамлыгы, джигерлиги бла Люба звеногъа талай тенгин тартады, нартюхден, гардошдан уллу битим ёсдюрюб джыйыуну кенг джолуна чыгъады.

196... джылны къачыды. Къумуш-Башында мийик сыртны ары джанындан чыкъгъан эртденги кюнню алтын таякълары биринчи бёлюмню бачхаларына кеслерини нюрлерин текдюле, къарлы тауланы кёкюреклеринден ургъан салкъын аяз чегет кибик ёсген нартюх бачхаланы саргъала башлагъан узун чапракъларын бир бирлери бла шыбырдашдырады.

— Башха звенолада да аман тюлдю нартюхню битими, ёзге Любаны звеносу ёсдюрген бачхаланы хар гектары 800 центнер силослукъ нартюх бере турады,— деб къууана, хапар айтхан эди ол заманда бёлюмню тамадасы Гербекланы Солтан.

— О-о, ол джыл нартюхден аллай уллу битим ёсдюрюр ючюн звенону къалай кюрешгенин айтыб къолумдан келлик тюлдю,— деб эсине тюшюре кёзюне кёрюзтеди бусагъатда Люба..

Таулада табигъатны усу дженгил тутады. 1965 джылны джазгы кюнлерини бири эди. Любаны звеносу джангы чакъгъан нартюх бачханы биринчи чагасын этиб башлагъан эди. Кюнорта оза, тауладан салынган къоргъашын бетли ауур булутла, бир бирлерине ёшюн уруш эте, Буруш Сыртын джабдыла. Дагъыда бир кесекден ёзенле бла къулакъланы зынгырдата, джер бла кёкню арасында элия тогъайла сызыла, таякъ болуб келген мазаллы бузланы биринчилери Къумуш башында бачхалагъа чанчыла тебретиле. Насыбха, джууукъ джерде балаган бар эди да, къызла къачыб аны тюбюне кирдиле.

Бачхаланы буз тамам «токъмакълагъандан» сора,

къаты джангур джауду, къара топракны талаб баргъан суу шоркъала саркъдыла. Джангурну ахыргы тамчылары джерге тамыб бошамагъан эдиле, Люба бир тенг къызы Айшат бла чабыб барыб нартюх бачхагъа къаргъанында.

— Акъыз, не халеклик салыу этди бачхабызгъа.

— Тоба кишини бачхасына да аяу салгъанча кёрюнмейди...

— Буз нартюхчюкледен ёре тургъан къоймай къаушатхан эди, алкъын иги тамырланыб кеслерин бегитмеген ёсюмледен кёбню суу талаб кетгенди. Алай а къадалдыкъ, джер кебе тебрегенлей ёсюмлени тегереклерин джумушатдыкъ, суу алыб кетгенлени орунларына къолубуз бла урукъ салдыкъ. Тизгин ортала бла юч кере культиватор джюрюдю, эки кере минерал ашау бердик, юч кере чага этдик, джайы джауумлу болду, нартюх бачхаларыбыз таурухда айтылгъанча ёсдюле.— дейди ол джыл нартюхню уллу битими ючюн къызланы къалай кюрешгенлерин эсине тюшюре.

Биз былайда Люба бла аны тенглерини бир джигерликлерини юсюнден хапар айтдыкъ. Люба сабанчы звенону башчысы болуб ишлегенли, аны джигерлигини, уллу адамлыгъыны юсюнден кёб иги затны джазаргъа боллукъду.

...1964 джылны къачы. Октябрны ахыргы кюнлерини бириди. Тюнене кече джаугъан къар, бюгюн эриб тауусулмаса да, алаша джерле бла кюнбетледен ыхтырылыб, мийик сыртладан, тау этекледен къарайды. Былайда, бёлюмню чюгюндюр бачхаларында уа иш къайнайды. Башха битимле джыйылыб бошалгъандыла. Чюгюндюрню къазыб, ариулаб, шекер завода ашырыу бюгюн бёлюмде баш ишди. Джыл сайын

совхозну дирекциясы, парткому, ишчи комитети былайда, бѐлюмню сабанчы кѳошуну кѳатында «штаб» кѳурайдыла, агрономла, бѐлюмлени тамадалары, бригадирле кече, кюн деб кѳарамай, чюгюндюрню машиналагѳа джюклетиб заводха ашырыр кѳайгѳыдадыла.

Тюнене кече заводха джюк элтиб кѳайтхан машинала бошуна тургѳандыла, алагѳа чюгюндюрню джюклерге киши табылмагѳанды, бюгече алай этерге джарарыкѳ тюлдю, чюгюндюр кѳбдю, аны ташыргѳа уа машина джетишмейди.

Ашхам бола, Любаны звеносунда кѳызла, накѳырда, чам эте, Ильични лампачыкѳлары джарыкѳ джанган джылы юйге келдиле. Кюндюз бел тюзетмей ишлеген джигерле бет, кѳол джуудула, кийимлерин ауушдурдула, сора аланы кими китабха, ким газетге кѳарай башлады, бирсилери канва тигиуню алдыла кѳолгѳа. Туура ма ол кѳзюуде совхозну директору Сылпагѳарланы Джаппар бла баш агроному Гаджаланы Магомет «Кече ашхы болсун, кѳызла!» — деб эшикден кирдиле. «Ашхылыкѳ кѳрюгюз!» — деб кѳызла ёрге турдула. Сора хар ким олтуруб джарашхандан сора, директор:

— Кѳызла, чюгюндюрню кѳар тюбюнде кѳоймай джыйыб алаллыкѳбызмы? — деб сорду.

— Сора, кѳар тюбюнде нек кѳоя эдик, он бармагѳыбыз бла ёсдюрюб, кѳазыб, ариулаб хазыр этген байлыгѳыбызны? — деб Люба сѳзюн бошаргѳа, кѳызланы бири:

— Машинала джетишмейдиле, бюгюн биз кѳуру 6 машинаны джюклеб ашыргѳанбыз заводха, бачхалада уа кѳаллай бир чюгюндюр джатады кѳалау-кѳалау болуб, машиналаны аслам этнуню кѳайгѳысын кѳрюгюз, — деди.

Алай айтылырын билгенча, агроном:

— Эгечлерим, совхозда чюгюндюр ташыгъан машина кёбдю, чюгюндюр а андан да кёбдю, машиналары кече да джюклеб ашыра турмасакъ, къалгъан ише къар джауб къалмасын,— деди...

Огъай Люба бла аны тенглери аллай хомух кызыла тюлдюле хар гектарда ёсдюрген 400 центнерден аслам чюгюндюрге, бир кесек артыкъ кыйналыр амалтын, зырафлыкъ джетдирирча. Ма талай кече арадан озду кызыла джукъуларын бёлуб, чюгюндюрню завода ашырыб тургъанлы. Ахырында уа джигерледен къуралгъан звено совхозда биринчи болуб чюгюндюрден къол айырды, хоншу звенолагъа да адам бюсюреу этерча болушду.

Джазны бурну къарагъанлай Люба кесини звеносу бла бригадада гардош урлукъ ариулаб тебрейди, урлукъ салыу бошалыргъа кызыла къолларына джити чагаланы аладыла, джайны джай узуну ала бачхалада аман хансла бла кюрешиуню бардырадыла, аман хансланы къурутуб, ёсюмлеге къоркъуу салынмазча этселе, кызыла чагаларын сенеклеге ауушдуруб, кышлыкълада дырын джыяргъа, капна этерге болушадыла, ол ишле бошалыргъа, бачхалада битим джыйыу башланады.

Къачан, къайсы иште кёрсенг да, Любаны тюрсюню джарыкъды. Биргесине ишлеген тенглерини къайсысы бла да ышармай, анга бир татлы сёз айтмай сёлешиб эштирик тюлсе. Аны ючюндю Любаны, биргесине ишлеген кызыла огъай эсенг, бёлюмню бютеу джерчиликде урунганларыны сыйлагъанлары, аны уллу адамлыгъыны джигерлигине мийик багъа бергенлери.

...1973 джыл мюргеуден эмда башха эл мюлк культураладан аслам битим ёсдюрюб джыяр ючюн бар-

гъан Бютеусоюз социалист эришнуге къошулуб уруна, Люба бла аны теиглери белгили джетишимлеге не болгъандыла. Айтыргъа, звено 89 орнуна 110, 239 орнуна 400 центнер шекер чюгюндюр ёсдюрюб джыйгъанды.

— Озгъан джылны джайы бек джауумлу джай эди. Чюгюндюр, гардош бачханы бир кыйырларындан чага этиб экинчи кыйырына чыкыгъынчы аман хасла басыб къоя эдиле, алай болгъанлыкъгъа биз ишни кыйынындан къоркъмадыкъ, табигъатны джунчутханына къарамай, бачхаланы аман хаансладан таза сакъладыкъ, ёсдюрген битимибизни зырафсыз джыйыб алдыкъ, — деб хапар айтады Люба.

Любаны звеносунда ишлеген къызланы хар бири да бирер таджалды деб къойгъан ётюрюкчю боллукъ тюлдю. Звенода Сылпагъарланы Ляланы, Токъланы Фаризатны, Хыбыртланы Маруаны, Токъланы Даутаны, дагъыда башхаланы къолларында чагаланы къалай ойнагъанлары, гардош, чюгюндюр джыйгъан сакъатда аланы санларыны къалай кымылдагъанлары кёзю бла кёрмеген адам ийнанмазчады. Солугъан сакъатларында уа? Къызла накъырдамы, чамны кишиден сатыб аллыкъ тюлдюле. Люба кеси къобузну джюз тюрюлю макъам бла сёлешдириб, Даутаны ийнарлары кёблени джюреклерини къабындырады.

1973 джыл Бютеусоюз социалист эришиуде уллу джетишимлери ючюн Люба Уруунуну Къызыл Байрагъыны ордени бла саугъаланганды. Джигер къызны кёкюрегини энди къралыбызны юч саугъасы джасайды.

КПСС-ин Ара Комитетини партнягъа, совет халкъгъа Чакъырыуун Люба бла аны теиглери исси алгъышлагъандыла.

— Тогузунчу бешджыллыкъны хорламын белгилерик тёртюнчю джылында бизни звено хар гектардан 120 центнер гардош ,450 центнер шекер чюгюндюр ёсдюрюб джыяргъа социалист борч алгъанды. Ол борчну толтургъан да этерикбиз,— дейди Люба.

Бизни айтырыбыз: кёлюгюзде ашхы муратларыгъызгъа джетигиз!

ТЕРЕЗЕЧИ КЪЫЗ АСКЕРХАН

Аскерханны атасы Ибрагим Ата джурт къазауатха кетгеннде, от джагъада сегиз сабий къалгъан эди. Аскерхан юйдегиге алтынчы болуб къошулгъанды. Къазауатны къыйын джылларында юйдегини анасы Наугъа кесиини он бармагъыны къыйыны, ана бауурну джылыуу бла сабийлени инджитмей ёсдюргенди. Къазауат бошалгъанында Наугъа да, сабийлери да Ибрагимни аллына кёб къарагъандыла, алай а джазыуу алай болур эди, ол къайтыб юйдегисини къууандырмады.

Алма терегинден узакъ кетмейди дегенлей, Ибрагимни сабийлери, Наугъача, урунууу суйген, гитчеликден урунуб чыныкъгъан адамла болуб ёседиле.

— Он джылны мындан алгъа, мен анам бла совхозну тюзлериинде ишлей эдим. Мени эки тенгим Каппушланы Айшат бла Соня уа фермада ийнек саууучула эдиле. Ол эки эгеч хар тюбегенлери сайын: «Кел, бизни бла фермада ишле» — деб тилегенлей тура эдиле.

Анама фермагъа бараманы сагъынсам:

— Къой, къой, къызчыкъ, сен алкъын саууучуну ишин тындыраллыкъ тюлсе,— деб къойгъан болмаса,

таукел болмай эди. Алай болса да, кюнлени бириңде анамы «хо» этдирдим да, фермагъа келдим,— деб эси-не тюшюреди Аскерхан.

Ол кёзюуде ферманы тамадасы Багъатырланы Магомет:

— Иги эгечим, узаймай кёзларыкъ 27 кьунаджин барды, аланы кьолунга ал да къара, кьозлагъанланы сауа, кесинг да юрене барырса,— деди.

Аскерхан кьунаджинлени асыры огъурамады, алай, болса да, ары дери фермада ишлеген кьызла, къарт, чункьул ийнеклени алыб не этесе, кьунаджинле игидиле, деб таукеллик бердиле.

— Озгъан он джылны ичинде кесим юретген кьунаджинледен бусагъатда сауула тургъан 17 ийнегим кьалгъанды,— дейди Аскерхан.

Джигер урунланды «Терезе» совхозну Эриккенланы Рамазан тамадалыкъ этген ийнек фермасыны коллективи озгъан бешджыллыкьда. Анга шагъат — коллектив кьралгъа бешджыллыкь планны тышында сатхан 165 тонна сютдю. Ол санны ичинде Доюнланы Аскерхан саугъан 70 тонна сютню чертсек, таулу кьызны джигерлигине киши сёз табарыкъ болмаз!

— Аскерхан бизни джарыкъ джулдузубузду, былтыр ол хар ийнекден 2100 орнуна 3300 килограмм сют саугъанды, ийнек башындан кёб сют сауу бла бютеу районда, биринчи орунну алгъанды,— деб кьууанады совхозну ишчи комитетини председатели Акъбайланы Къазий-Магомет джигер кьызны ишинден.

Урунууну тюрлю-тюрлю джолун сайлагъандыла Ибрагимни юйдегисинде ёсген кьызла бла джашла. Айтыргъа, София устазды, Халимат кийим тигиучю чемерди. Ахмат устазды, Азрет инженерди. Аскерхан аладан кемге санамайды кесини усталыгъын.

— Орта тергеу бла джылны хар айында 178 сом хакъ алыб тургъанма былтыр, бир-бир айлада алгъаным 300 сомдан озуб да кетеди,— дейди ол.

Бююн Аскерхан фермада тамада саууучуду, кесини ишин, ийнеклени халисин тамам ажымсыз биледи, джигерликге, фермагъа келген джаш кызычыкъланы ишни сюерге юретеди. Бююн фермада ишлеген саууучула Чомаланы Фатима, Сылпагъарланы Айшат, дагъыда башхала Аскерханны кѣб ариу сѣзюн эштгендиле, кѣб болушлугъун кѣргендиле. Сынамлы саууучуну ол кыйыны бошуна кетмейди, джаш болсала да, кызла саууучуну ишин суйгенлерин танытадыла. Чомаланы Фатима уа былтыр пландан артыкъ 32 центнер сют саууб, аллыбыздагъы джыллада андан да онглу джетишимлеге не боллугъун танытханды.

Адетдеча, кызланы накъырдалары, чамлары хар къайда да биргелерине джюрюйдю. Фермада иш хаман таурухда айтылгъанча барыб да турмайды. Алай а эм кыйыны кюн, кызла ингирде ишни бошаб юйге джыйылсала Аскерхан кесини «къанатлы» сѣзлери бла аланы кѣллерин кѣлтюрюр, аны ариу макъам бла таралыб айтхан ийнары кызланы джюреклерин сакъайтыр, къобуз согъуб тебресе уа, аны къатында харсурмай киши да чыдаямлаз!..

Доюнланы кызны дагъыда бир иги адети бююнден эсе тамбла, тамбладан эсе бирсикюн онглу джетишим кѣргюзтюрге талпыб урунганыды. Озгъан беш-джыллыкъда ол, бютеулей да 247 тонна сют саугъан эсе, аны хар килограммы чакълы бир кюч, джангы хорламгъа, джетишимлеге таукеллик къошулгъанды Аскерханига деген адам джангыллыкъ тюлдю.

— Биринчи кварталда планнга кѣре 60 центнер сют сауаргъа керекме да, Коммунист партиябызны

XXIV съездини сыйына бир тонна сютню артыкъ сауаргъа сёз бергенме, сёзюмю иште толтургъан да этерикме,— дейди Аскерхан.

Биз былайда Аскерханны джашауу бла ишини бир кесекчигин кёргюздюк, аны керти джигерлиги бла уллу адамлыгъы ма бу бара тургъан бешджыллыкъда андан да ариу танылыр. Не ючюн десенг, джигер къызыны ишине къралыбыз уллу багъа бергенди, ол Урунууну Къызыл Байрагъыны ордени бла саугъаланнганды.

ИЛМУ ИШЛЕ

Акачыланы София

БАЙРАМУҚЪЛЛАНЫ ХАЛИМАТНЫ «ЧОЛПАН» РОМАНЫ

«60-чы джылла таулуланы джашауларына, адетлери-не история джанындан башха тюрлю къарауну заманы болгъандыла. Джазуучуну джашаугъа тюз багъа бере билгени прозаны магъана джаны бла джангы тюрлюсюн, жанрла джаны бла джангы повестле, романла чыгъарыргъа болушханды». («Вопросы литературы». 1971 дж., 9-чу номери). Р. Г. Бикмухаметовну бу оюмун къарачай прозаны юсюнден да айтыргъа боллукъду. Север Кавказны башха халкъларыны литератураларындача, къарачай литературада да историко-революцион романы жанры ол джыллада чыгъады.

Халкъны миллет эмда революцион ангысыны туугъаны Север Кавказны бютеу литератураларыны баш темасы болады. Ол затха шагъатлыкъ этерик чыгъармала кёбдюле, сёз ючюн, Къабартыда А. Кешоковну «Вершины не спят», Малкъарда Ж. Залихановну «Горные орлы», Дагъыстанда И. Керимовну «Махач», Тегейде Мамсуровну «Поэма о героях», Чеченде С. Арсановну «Когда познается дружба», Къарачайда Д. Къобан улуну «Таулада таууш» деген китаблары, дагъыда башхала.

Къарачай литературада ол проблема 1935 джыл чыкъгъан биринчи миллет романда — Х. Аппа улуну «Къара кюбюрюнде» огъуна — бар эди. 50—60-чы джыллада уа ол темагъа уллу эс бёлюнеди. Къобанланы Дахир кесини «Таулада таууш» деген романында «Къара кюбюрню»

андан арысын джазады. Белгили къарачай поэтесса Байрамукъланы Халимат да проза джазыб башлайды, аны талай чыгъармасы басмаланады: «Айран», «Гырджын», «Къара чебген», деген хапарлары, «Къарчаны юйдегиси» деген повести, эки романы, дагъыда башха затлары. Халиматны биринчи романы («Таула бла джылла») интеллигент адамны — таулуну, джашауда бола тургъан ишлеге кшошулгъан, ол затланы кёзю бла кёрген адамны — тин байлыгъыны ёсгенини, бегигенини юсюнденди.

Джазыучу «Чолпан» деген романын да ол темагъа атайды. Бу роман къарачай литературада белгили чыгъармагъа саналады. Заманны излемина келинген роман джазгъаны бла биргелей, Халимат анда кесини суратлау чемерлигини, фахмусуну ёсгенин да ганытханды. Ол къарачай халкъны историясыны эм магъаналы кёзюулерини бирин суратлау халда ачыкълагъанды.

Романны аты да Къарачайда джангы джашауну эртденни джулдузча джарыгъанын символика халда кёргюзеди. «Чолпан» историко-революцион романды, ол къарачай халкъны джашауунда уллу тюрлениуно ачыкълайды — аны феодализмден социализмге кёчген кёзююн. Бу чыгъармада кёб тюрлю проблема кёлтюрюледи. орус ишчилени себеби бла таулуланы джангы джашау ююн кюрешгенлери. Север Кавказын халкъларыны Россияны пролетариаты бла шохлукълары, миллет интеллигенцияны къралыуу, таулу тиширыуланы джазыулары, дагъыда аны кибик затла.

Бютеу бу проблемаланы джазыучу къарачайлыланы XX ёмюрню аллында джашауларын суратлауну юсю бла кёлтюреди.

Романны сюжети сейир, таб къралгъанды — чыгъарманы геройларыны джашауларын эки тюрлю джол бла кёргюзеди. Биринчиси Къарачайда эки бай юйдегини — Бийсолтан бла Чомайны — байлыкъгъа талпыуда

биригирге кюрешгенлерин ачыкълайды, экинчиси да фахмулу джашчыкъны — Солтанны эмда аны тенглери-ни, аны бла бир муратлыланы джашау джолларын су-ратлайды. Солтан джалчыдан джууаблы политика къул-дукъчугъа дери ёседи, джангы джашауну орнатыр ючюн кюрешеди. Сюжетни бу эки джолу да, бир-бири бла къысха байламлы болуб, къарачай халкъны ол заманда джашауун керти кёргюзедиле. Романда бир-бирине къаршы баргъан эки къауумну — байланы — бийлени, динчилени эмда урунган халкъны — кёргюзеди автор.

Байрамукъланы Халиматны бу романында Къарачай-да орус революцион къозгъалыуну себеби бла баргъан кючлю, хатерсиз класс кюрешни юсюнден хапар айты-лады. Джазыучу ол джашауну, кюрешни 1905 джылдан 1918 джылгъа дери кёргюзеди. Романны географиясы да бек кенгди: Адыгеяда, Малкъарда, Дагъыстанда, Тау Артында, Къарачайда, Петербургда болгъан ишлени юсюнден барады сёз анда.

Джазыучу бир элде болумну суратлай, таулуланы джашауларын, болгъаныча, къошмай-къоратмай кёр-гюзеди. Ол элде да, башхаладача, джарлыла бир уууч ун ючюн байлагъа-бийлеге бел бюгюб джашай эдиле, байла бла бийле уа, аланы къыйынларын ашаб, бай-лыкъларын ёсдюре эдиле. Алай а урунган халкъ кесини ёмюрлюк джукъусундан уяна башлайды. Ол затда ала-гъа «Эльбрус» рудникни ишчилери болушадыла, таула-гъа Россиядан да хапар келе тебрейди. 1917 джылда уа Уллу Октябрь революцияны тюзлюк джели Къарачай-гъа да джетеди.

«Чолпанны» геройлары кёбдюле, алай а аланы хар бири адамланы эсинде къалырча суратланганды, бу зат-да Халиматны уллу фахмусу, усталыгъы танылады. Ма, сёз ючюн, къарт сюрюучюню — Джансохну да алай таб суратлагъанды автор. Ол мубарек адам окъуучуланы

эсинде кьалады. Джансохну юйдегиси, сабийи джокъду, джашауун Добайны джалчысы болуб ашыргъанды. Романны баш геройларыны бирини — Сосланны — джашауунда сюрюучю кьартны уллу магъанасы болгъанды. Тюрлю-тюрлю эпизодлада тюбеген геройланы сыфатлары, халилери да кёзге кёрюнуб турадыла. Чораны, Зулкьарнайны, Юсуфну, Мариямны, дагъыда башхаланы юсюнден китабда аз айтылса да, эсде кьаллыкь адамладыла.

Баш геройланы сыфатларын, халилерин а автор кертти да алапат кёргюзе билгенди. Патчах аскерни полковниги Бийсолтан, аны юй бийчеси Зайнеб, элли эм бай адамы Чомай, аны джашы Салимгерий, старшина Добай, динчиле Къады, Хаджи, Шогъай — бла эсибизде урунган халкъны джауларыча, адам джегиучюлеча кьаладыла. Джазыучу артыкь да бек Бийсолтанны малкёзлюгюн, кир иннети, бийликге талпыуун уста ачыкьлагъанды. Кесини муратына джетер ючюн, Бийсолтан не аманлыкьдан да артына турмайды. Джарлы таулуланы джерлерин алыр ючюн, ол алашы Турциягъа ашыртыр кьайгыны джюрютеди, кесине байлыкь тюшюрюр ючюн, кызын байны тели джашына берирге излейди... Кысхача айтыргъа, Бийсолтан этмеген аманлыкь джокъду, аны иннети кирди, кьоллары кьап джугъудула. Къарачайгъа Совет власть киргенинде, ол акъ банда кьурайды. Алай а аны джашауу аман бла бошалады. Юй бийчеси кесини тосу бла андан кьачыб кетеди, кызы да атасын харам этеди, эм ахырында Бийсолтан кеси да Къарачайны ёмюрлюкге кьоюб кетерге керек болады.

Бийсолтан кьоркьуулу, джийиргеншли адам эди, аны джашаууну аман бла бошаллыкьтын эмда бошалгъанын джазыучу тюз кёргюзгенди.

Бийсолтанны юйдегисини юсюнден хапар айта, Байрамукъланы Халимат адам джегиучю обществада юйде-

гини адамларыны тин, иннет джаны бла амандан аманнга кете баргъанларын айгъакълайды. Адамлыкъ магъанасын тас эте, Зайнеб эрини къолунда джансыз оюнчакъгъа, гинджиге ушайды. Зайнебни сыфаты-халиси бек таб, бек толу кѣргюзюлгенди романда. Зайнеб алгъы бурун (гитчелигинден) аман тиширыу тюл эди, аны къатыджюрек этген, терс джолгъа салгъан эри эди. Артда уа залимликге, къатылыкъгъа, аманлыкъгъа эрин да озады. Зайнеб, адамлыкъ сыфатын, тиширыу сыйын толусу бла тас этеди. Алай аманнга кетиб, Зайнеб кесини эрине, къызына да ол кѣзден къарайды. Бу зат Зайнебни монологунда да ачыкъ танылады: эрине джюреги къайнаб тургъанын билдире, сенсе мени бу джолгъа салгъан деб, аны кѣб зат ючюн терслейди ол. Санынг-сюегинг эрши боллукъду сабийинги кесинг асырасанг деб, джаныгы туугъан къызчыгъын къул тиширыугъа асыратханы ючюн да, артда къызы бла аны арасын бузгъаны ючюн да, башха эркишилеге ышартырча этгени эмда аманлыкъгъа, хыйлалыкъгъа, малкѣзлюкге юретгени ючюн да — бютеу терсейген джашауу ючюн да Зайнеб терсликни Бийсолтаннга салады. Эм ахырында уа, сен, мени кесинг суйгенча, кесинг ушатханча адам этген эсенг, джашаугъа сенича къарауда мен сенден артха къалмазма, мен кесими ким болгъаными танытырма сеннге деб, темирчилейди къатыджюрек тиширыу.

Адамны джюрегин титиретген, уллу айгъакълау кючу болгъан бу бедеш къуру Бийсолтаннга айтылыб къалмайды, ол Зайнеб джашагъан бютеу обществону да къаты терслейди.

Урунган тиширыуу уа Халимат уллу джылыу бла, къайгъырыу бла суратлайды. Аллай тиширыу тазалыкъны, иннетге кертиликни, урунуугъа суймекликни юлгюсюдю. Автор аны адамлыгъын не джаны бла да терен ачыкълайды. Байрамукъланы Халимат тиширыуланы

джазыуларына уллу эс бёледи кесини чыгъармаларында. Ол заманлада, революциягъа дери, Къарачайда, бютеу Север Кавказда да тиширыула, не артыкълыкъны да сынаб, унугъуб, инджилиб, зорлукъда джашагъандыла.

Бийсолтанны къызыны — Фатиманы — джашауун суратлай, джазыучу таулу тиширыуну ол замандагъы къыйын болумун керти ачыкълайды. Фатима, атасы бла анасына ушамай, ашхылыкъгъа, тюзлюкге тырмашыб тургъанды. Аллай шартланы уа ол урунган адамлада кёре эди. Аны асырагъан Сапра да, джумушчусу Муслимат да Фатиманы кёб затха юретгендиге, эм алгъы бурун, ашхылыкъ бла аманлыкъны, тюзлюк бла терсликни айыра билиуге. Фатима Сапрагъа Муслиматха да, башха джалчылагъа да илешеди, ала бла кенгешгенлей, кёлюне келгенни айтханлай турады. Кесине джашау нёгер сайлагъан заманында да, байны джашын унамай, джарлы джашха — Къасымгъа — тартады джюреги, не ючюн десенг, Къасым тюзлюкню суйген, артыкълыкъгъа тездемеучю, къызбайлыкъны кёрюб болмаучу джашды, байны джашы Салимгерий а уллу кёллю. чёрчек эмда актылсыз адамды.

Фатима анасындан бек къоркъады, аны кёргенлей джюреги огъурамай, къымсыз болуб къалады. Атасы аны Салимгерийге берирге келишгенин билгенинде — джюреги андан да суууйду. Алай бла ол кесини насыбы, суймеклиги ючюн кеси кюреширге керек болгъанын ангылайды. Ол зат анга таукеллик, джигитлик береди. Биркюн джашла ат чабдырыб эришген заманда ашы суйгени Къасым барысын да озады, алай а, белгиден озгъанлай, джыгъылады. Фатима, аны джыгъылгъанын кёргенлей, джамагъат айыб этер деб да къарамай, Къасымгъа мыллык атады... Алай бла Фатиманы кючлю характери, адамлыкъ шартлары ачыкъ таныладыла. Ол, аны Салимгерийге берлик кюнлерин билгенлей огъуна, юй-

юнден къачыб, Къасымгъа барады. Эки суйген бир-бирине тюбеб, кеслерин насыблыгъа санайдыла. Алай а Бийсолтан аланы ол джарыкъ кюнлерин дагъыда мутхуз этеди: ол, Фатиманы, Нарсанагъа алыб кетиб, юйюнден чыгъармай турады, Къасымны уа тюрге ашырады.

Къаллай бир кыйынлыкъны сынагъанды бу тиширыу атасыны, апасыны терсликлери бла! Фатима джаш табханында, аны кёкюрегинден сыйырыб алыб, ала башха адамгъа бередила, ол артыкълыкъны юсюне да, эринг ёлгенди деб, джюрегин бек кыйнайдыла. Бу затла аны, алайсыз да саулукъсуз тиширыуну, аманга джетдиредила, кыйын аурутадыла. Ма алай къарыусуз болуб тургъанлай табады аны эри. Фатиманы джаханим юйюрден алыб кетиб, кыйынлыкъдан ёмюрлюкге къутхарады Къасым — кызыл командир. Андан сора да кёб сынаудан ётеди Фатима, анга эри уллу болушлукъ этеди, алчы адамланы — джангы джашау ишлегенлени — тизгинине чыгъарады.

Байрамукъланы Халимат къарачай халкъны ёмюрлени узагъына джыйылыб тургъан фольклор байлыгъы бла таб хайырлана биледи. Кёб миллетли совет романы, эм алгъы бурун а орус романы адетлерине таяна джазады. Ол миллетни кесинде джюрюген суратлау мадарла бла, нарт сёзле бла, тенгешдириуле бла адамны сыфатын, халисин уста кёргюзеди автор. Нартланы юсюнден хапарладача, Халимат да бир-бир геройларын, артыкъ да бек осал халили геройларын, бир бояу бла суратлайды. Сёз ючюн, Бийсолтанны хамаи да малкёзлюгю чертиледи; Зайнебни — кысха акъыллыгъы, кукалыгъы; Чомайны — харамлыгъы бла кызыгъанчлыгъы; Добайны — джоюлгъанлыгъы, улхучулугъу, хынылыгъы, Салимгерийни — джелбашлыгъы бла болумсузлугъу.

Къарачай фольклора, Север Кавказы башха халкъ-

ларыны фольклорларындача, диннге къраршы айтыула кѣб тубейдиле. Таурухлада, чам хапарлада динчилени кыызгъанчылыкълары, бетсизликлери, кир иннетлери селеке этиледи. Халимат кесини романында ол адетле бла да хайырланады. Къадыны хыйлачы, фитначы болгъанын, Хаджини джерин кѣб этерге джугланганын, Шогъайны оруслаула къраршылыгъын, ичгичилигин Халимат селеке этиуню кючлю мадарлары бла ачыкълайды. Къады да, Бийсолтанча, аманлыкъдан артха турмагъан адамды. Экисини татахла болгъанлары да аны ючюндю. Алай а Къады кесини татахына да эталгъанын аярыкъ тюлдю. Таб тюшгенлей, ол Бийсолтанны юй бийчесини досу болады... Къалай улу Аппаны — халкъ сатирикни — аллахны аты бла терслеген, тутдургъан да Къады эди. Динни сауут этиб, ол урунган халкъны унугъууда, джахилликде тутаргъа кюрешеди. Патчахны тахтасында тюшюргенлеринде, Керенскийни властын джакълайды. Джангы власть кърар ючюн кюрешгенлеге къраршы барады эмда, Сосланны урунган халкъгъа бащчылыкъ этгенин сезиб, аны атасын — Джамайны — тутдурады Къады.

Алчы адамланы, тюзлюк ючюн кюрешген геройланы, сифатларын-халилерин кѣргюзюуде Байрамукъланы Халимат кѣб тюрлю бояулу, кѣб тюрлю суратлау мадарны хайырландырады. Ол зат джангы джашау ючюн кюрешген адамланы не джаны бла да тюз суратларгъа болушады. Орус совет эмда классика литератураны адетлерине таяна, Халимат бу затда уллу джетишим этгенди.

Романда унукъдуруучу къауумгъа къраршы тургъан адамла урунган халкъны эм ашхыларыдыла: рудникни ищчилери Къасым, Мусос, Нанаш, Хусей, темирчи Алауган, почтаны тамадасы Исхакъ, школну устазы Харун, Петербургдагъы университетни студентлери Зулкъарнай, Тембот, профессионал революционер Сослан, миллет

интеллигенцияны проблемасын автор эки геройну — Тембот бла Сосланны — джашаулары кёргюзюу бла ачыклайды. Тембот урунган халкыны арасында ангылатыу ишни тохтаусуз бардырады. Къуру окъуу бла жарыкчылык иш джукъ берлик тюлдюле, къаджыкмай, таймаздан кюреширге керекбиз, — дейди ол.

Ишлерини бютеусоюз магъанасы болган алчы адамланы юсюнден къарачай литературада биринчи джазган Байрамукъланы Халимаг болады. Романда кёргюзюлген ол адамланы прототиплери быладыла: художник Николай Ярошенко, Алийланы Умар, Кърымшаухалланы Ислам, Халилланы Саид. Халимат бу адамланы джашауларыны, ишлерини, аны кибик Север Кавказы алчы адамларыны джашауларыны юсюнден материалла гъа таяна суратлайды романда геройларын. Тюсю, къарачай интеллигенцияны проблемасын ачыклар мурат романдан эсе да къарачай очеркде алгъа тюбегенди. Сёз ючюн, Алийланы Умар бла Кърымшаухалланы Исламны юсюнден очеркде. Алада ленинчи миллет политиканы джашауда тола баргъаны, аны болушлугъу бла, Алийланы Умарча, алчы адамланы чыкыгъаны, орус халкы бла къарачай халкыны арасында культура байламлылыкъланы къуралгъанлары кёргюзюледди.

«Чолпанда» эм баш геройланы бири Сосланды. Джазычу, аны сабийлигинден башлаб, уллу полигика къуллукъчу болган кёзююне дери суратлайды. Сосланны джашау джолу кыйын эди. Ол Добайны джалчысы болуб тургъанлай, Зулкъарнай аны Петербурга алыб кетеди. Анда Сослан, орус ишчилени кюрешлерин кёрюб, терен оюм этеди. Артда ол Малкъарда, Дагъыстанда окъуйду. Уллу арабистни, революционерни — Юсуфну — айырма сохталарыны бирине саналады.

Сосланны дагъыстан эллени биринде ташатын бардырылган революцион ишге къошулгъаныны уллу магъа-

насы болады. Элде устазлыкъ эте, ташатын ишни да бардырады джаш кюрешчи. Алай а патчахны эгетлери ызындан тюшгенлеринде, алайдан Тифлисте кетиб, революцион ишге толусу бла бериледи ол.

Джарлы юдегиден чыкъгъан фахмулу таулу джангы джашаугъа билим алыргъа талпыуун, аны марксизм бла танышханын, ол ленинчи партияны алчы кюрешчилерини бири болгъанын толу кѣргюзеди Халимат «Чолпанда». Сослан революцион ишин да тохтатмай, ана тилинде биринчи окъуу китабны джазаргъа, илму ишле бардырыргъа заман табады.

Таулулагъа джангы джашау ючюн кюрешюде джол усталыкъ этиб, болушуб тургъан орус ишчилени сыфатларын — халилерин суратлауда артыкъ да бек танылады Халиматны творчество кючю, фахмусу. Ал башланган орус школну директору Иван Иванович Матвеев, рудникни ишчилери Аркадий, Иван, Сергей элчилени арасында ангылатыу иш бардырыб турадыла. Динчиле бла бийле, оруслаугъа «гяурла», аллахсызла» деб, элчилени алагъа къаршчы къобарыр дыгалас этедиле. Алай а урунган халкъ, орус ишчилени тюз иннетлерин ангылаб, кесине кюрешни джолун сайлайды. Рудникни ишчилери Аркадийге толу ийнанадыла: ол алагъа патчахны кир ишлеринден хапар айтады, тюзлюк, эркинлик ючюн кюреширге кереклисин ангылатады. Аны башчылыгъы бла бир акъылгъа келиб, ишчиле забастовка этедиле. Алай бла Аркадий, бирем-бирем кюрешмей, биригиб кюреширге юретеди таулуланы. Добай бир къауум элчини тутханында да, орус ишчиле келиб азатлайдыла аланы.

Бийсолтан орус ишчилеге къаршчы турургъа умут этеди, алай а аланы тюзлюк ишлерини аллын тыяр кюч табылмайды, тюзлюк, нени да хорлаб, кесине джол ачыб барады.

Устаз Иван Иванович Матвеев да, Василь да аллай уллу къайгырадыла, болушадыла таулулагъа.

Байрамукъланы Халимат кесини романында этнография материалла бла да уста хайырлана биледи. Халкъны джашауун, адетлерин бек таб суратлайды ол. Юлгюге маматлыкъны, тойну, ат чабдырууну, бурунгу оюнланы юсюнден джазгъанын келтирирге боллукъду. Кысхача айтыргъа, автор къарачай халкъны джашауун терен биледи, аны къууанчын, бушууун, талпыуун да тюз кёргюзеди.

Романны тили байды, суратлау кючу уллуду. Мында алаMAT айтыуланы, нарт сёзлени, алгъышланы окъуйса, ала керекли джерледе оюмлу хайырландырылгъандыла.

Байрамукъланы Халимат «Чолпан» деген романында къарачай халкъны историясында бир магъапалы кёзюую — халкъны жангы джашау ючюн кюрешиуге къобхан кёзюуюн — тюз суратлайды, Къарачайны ол замандагы джашауун кёзююзге ачыкъ кёргюзеди.

Биджиланы Солтан

ХАЛҚЪНЫ БАШЛАМЧЫЛЫГЪЫН ЁСДЮРЮУ

(Социалист эришиуню историясындан)

Джетиджыллыкъны, сегизинчи бешджыллыкъны кёзююнде ашхы адет тууады — Къарачай-Черкесияны заводларыны, районлары бла шахарларыны арасында хоншу областланы, Шимал Кавказны бирча санагъатлы заводларыны арасында социалист эришиу башланады.

Алай бла Краснодар крайда Тимошевск шекер завод бла Эркин-Шахардагъы шекер заводланы арасында ашхы байлам болады. Заводланы келечилери бир-бирине джюрюйдюле. Заводла алгъан социалист борчланы къалай толгъанларына, джангы оборудование къалай хайырландыргъанларына къарайдыла ала, социалист эришиуню къурауда табылгъан сынам бла аны формалары, джорукълары бла танышдырадыла, тыйгъычланы къоратырча мадарланы бирге этедиле.

Черкескеде бузлатыучу машинала завод бла Одессада аллай санагъатлы заводну арасында магъаналы иш байламлылыкъ эртдеден бери келеди. Ол байламлылыкъны баш магъанасы— социалист эришиу алчы сынам бла танышдыруу, техника информация, лагъымчыла бла рационализаторланы тубешнулери, ахырында, социалист эришиуню болумуна биргелей къарау. Бизни машина къурулушчуларыбыз, аллында артха къалгъан эселе да, артда джюрюшлю болгъандыла.

Узаймай одессачыла бизни заводха къонакъгъа келедиле. Къонакъла заводну цехлерине, бёлюмлерине айла-

надыла. Андан сора кьонакъбайла, кьонакъла да Культураны кьаласына джыйылыб, коллективни иш кьргюзюмлерин сюзедиле.

Кварталны планын черкескечиле былай толтурган-дыла — товар продукцияны чыгъарыудан — 101,2 процентге, продукцияны сатыудан — 101,4 процентге, джангы техниканы сингдириуню — 107 процентге. Одессачы заводну кьргюзюмлери уа андан тебен бсладыла. Алай бла биринчи орун бизни заводну коллективине бериледи.

Одессачы заводну баш технологу бу заводда кьб затны джаратады: юретиу ишни кьуралгъанын, производствону культурасын, дагъыда башха затны. Аны бла бирге темир эритиуде кемликле болгъанын, бракны аслам чыкыгъанын айтады. Андан сора кьб турмай, одессачы усталаны болушлугъу бла эритиучю цехде иш джарашханды, аны себебинден 1970 джыл кьоранчла эки кьатха кысхарадыла.

Бирча санагъатлы предприятиелени арасында социалист эришиуню джетишимлери, алчы орунла кварталда джылда да алмашына барадыла. Эришиуню баш магъанасы уа олду — коллективни творчеству ишлетиу, социалист эришиуге саулай коллективни тири кьошуу, джууаблыкъны толу ангылатыу, бир-бирине болушуу.

Планла бла борчланы толтуруугъа урунган коллективлени кьобарыугъа, бирикдириуге уллу себеб болгъанды КПСС-ни край комитети крайда районда бла шахарланы арасында бардыргъан социалист эришиу. Эришиуде алчылыкъны алгъанлагъа кечюучю Къызыл байракъ бериледи, джетишимли предприятиеле Хурмет кьангагъа, производствону айырма алчыларыны атлары Урунуу махтауну китабына джазыладыла, ала-ны атлары бла ишлери край, область газетлеге джазыладыла. Алай бла, В. И. Ленинни 100-джыллыгъына аталгъан бютеухалкъ эришиуде Карачаевскени урун-

нганлары уллу хорламгъа ие боладыла. 1969 джылны биринчи кварталыны планы (продукция чыгъарыудан, аны сатыудан да) 108 процентге толады. Иш къоратыудан борчла, башха кѳргюзюмледен кибик, артыгъы бла тенг-лешдирсек, продудцияны чыгъарыу 13 процентге ёседи. Крайны шахарларыны ичинде ол эм иги кѳргюзюмге санылады.

Партияны край комитетини, край Советни, крайсовпрофну президиумуну бегими бла, Карачаевскеге биринчи орун бериледи, кѳчюучю Къызыл байракъ бла саугъаланады. Урунуу джетишимге атаб КПСС-ни шахар комитети партия-мюлк активни джыйылыуун бардырыб, анга предприятияле бла организацияланы тамадаларын, производствону алчыларын чакъыргъан эди. Табылгъан джетишимни джолларындан, социалист эришиуде алчылыкъны алгъапланы юсюнден хапар айтылгъанды. Производствону белгили адамларына къууанч халда грамотала, сыйлы саугъала берилгендиле.

Партия-мюлк активни джыйылыуу социалист эришиуню кючюн ёсдюрюрге, андан да уллу хорламланы болдурургъа бегим алады.

Бизни область Адыгей автоном область бла, Черкесск, Майкоп, Невинномыск шахарла бла, Карачаевск да Железноводск, Тырнауз шахарла бла кѳбден бери эришиб ишлейдиле. Ол эришиу адетге бурулуб, кенгере барады, анга къошулгъанланы саны да ёседи. Эришиуню формалары бла джорукълары да джараша барадыла.

Коммунизмге джууукълаша баргъаныбыз сайын урунууда иннет къызындырыуну, сый бериуню магъанасы бекден бек ёседи. Ол себебден областда урунуу сыйны ингирлери, производствону ачыларын алгъышлауну ингирлери кенг джайыладыла. Районлада, шахарлада, заводлада бла фабрикалада урунуу сыйны ингирлерин бардырыу адетге бурулады. Социалист эришиуню алчы-

ларын, лагъымчылары алгъышлау къууанчлы халда бардырылады: джарашхан реклама, радио бла хапар айтыу, джетишим бла алгъышлагъан телеграммала. Ингирге коллективледен, джаш тёлуден кёб адам келеди, сыйлы адамла чакъырыладыла. Қызыл ленталагъа социалист эришиуде хорламлы болгъан алчылары аты джазылады.

Производствону алчыларына сый бериуге аталгъан ингирде «Эм ашхы токаръ». «Эм ашхы слесаръ» дегенча атла бериледи. Таб къуралгъан аллай ингирчи уллу хайыры болгъанын джашау кёргюзгенди.

Производствону алчысыны атын сый бла табхан кёб коллективде адет болуб бошагъанды. Сёз ючюн, химия заводда эки стенд салыннганды. Заводда 15 джыл ишлеген алчы ишчилени, инженер-техник къуллукъчулары суратлары «кюмюш стендге», андан да кёб джылны ишлеб, кесин джамагъат джашауда, юйдегисинде да иги джаны бла кёргюзгенлени суратлары «алтын стендге» тагъылгъандыла. Заводну джыйылыуу, къууанч ингирле болуучу акт залда аланы «энчи» орунлары барды, санатор путевкала, фатар алгъан кёзюуде да унутулмайдыла, болушлукъ этиледи, ол адамлары шахар биледи.

Бу заводдан дагъыда бир юлгю: арбазгъа кирген джерде уллу транспарантда «Кюнюнг ашхы болсун, багъалы джолдаш, ашхы урунуу теджейбиз!» арбаздан чыкъгъан джерде «Сау бол, ашхы солуу теджейбиз. Иги джолгъа!»—деб джазылгъанды. Заводну партия организациясыны, администрациясыны ол джаны бла ашхы сынамы барды.

Химия заводну сыйлы саугъалары—заводну коллективини джигер иши ючюн берилген эсгертме эмда Қызыл байракъла бардыла. Коллективге джангы келген адамны урунуу джолу ол байракъла бла танышыудан башланады, аланы къатында болады сыйлы ишчилени пенсиягъа къууанчлы ашырыу да.

Джетиджыллыкъны, сегизипчи бешджыллыкъны кёзююнде, ишчиледен, инженер-техник къуллукъчуладан кёб адам Совет Союзну орденлери, медаллары бла сау-гъаланады. РТИ заводну машинисти И. Д. Брыков, Қара-чаевскеде агъач мюлкню директору А. Қ. Семен улу, агъач заводну устасы В. Т. Ягодка, дагъыда башхала Октябрь Революцияны ордени бла саугъаланнгандыла.

Партия организацияланы, предприятияелени тамадаларын, профсоюз комитетлени урунуу адамын иннет, материал-къызындырыу джаны бла атын табыуну не къадар оюмлу бардырыргъа джууаблы этгенди партияны область комитети.

Бузлатычу машинала заводда «Техника прогрессни башламчысы» дегенча атла бериледи. Ол сыйгъа тыйыншлы болгъанлагъа диплом бла ачха ёч бериледи. Техника прогрессни лауреатына саугъа халда, сёз ючюна аны айлыкъ джалы чакълы бир къошулуб бериледи. Ол атха юч кере тыйыншлы болгъанны аты Хурмет къангагъа джазылады. Сыйлы атла джылда бир кере бериледи.

ПАРТИЯ КЁРГЮЗГЕН ДЖОЛ БЛА

(Социалнет эришиуню историясындан)

КПСС-ни XXII съездини материаллары уллу политика, кърал магъанасы болгъан затла эдиле. Съезд совет халкъны джетиджыллыкъда болдургъан уллу урунуу ишини болумуна къарагъанды. Илму тамалда джарашхан совет экономиканы андан ары да ёсдюрюню, бизни къралны экономика кючюю андан ары да бегитиуню программалы джолун кёргюзгенди съезд.

Съезд 1966—1970 джыллагъа салгъан борчла керти да уллу эдиле. Аланы толтурур ючюю, эм алгъа социа-

лист эришиуню кенг джаяргъа, бютеу резервлени хайырландырыргъа керек эди. Ол зат КПСС-ни АК-ни съездге отчетунда былай чертилгенди. «Совет властны ал джылларына социалист эришиуню джигит ишчи класс келтюрген байрагъы СССР-ни халкъ мюлкюю ёсдюрюуде жангы бешджыллыкъ планы толтурур ючюн партия бла халкъны юрешини саулай джолунда ёхтем чайкъалады».

Партияны чакъырыу сёзюю бютеу халкъ джакълайды. Къралда социалист эришиуге москвачыла бла ленинградчыла башчылыкъ этедиле. Аланы башламларын саулай къралны урунганлары джакълайдыла.

«Черкескени урунганлары,—деб айтыла эди сахарны борчларында,—бешджыллыкъны биринчи джылыны борчларын толтурургъа тыйыншлы юлюш къошар ючюн юреше, къралны экономикасын келтюрюр, совет адамланы турмуш болумларын мындан ары да ёсдюрюр ючюн баргъан бютеухалкъ социалист эришиуге къошуладыла... Промышленность продукцияны чыгъарыуну джыллыкъ планын декабрны 25-не толтурургъа борч алабыз. Иш къоратыуну планын 1,5 процентге артыкъ толтурургъа, чыгъарылгъан продукцияны кеси багъасын 0,15 процентге учуз этерге, пландан тышында 120 минг сом багъасы хайыр алыргъа, 1,085 миллион сом багъасы продукция чыгъарыргъа».

Карачаевск сахарны, Уруп, Адыге-Хабль районланы урунганлары 1966 джылны планын декабрны 24-не толтурургъа оноулашадыла. Шахар бла районланы борчларыны тамалында область борчла алынадыла; промышленность продукция чыгъарыуну джыллыкъ планын болджалдан алгъа, декабрны 25-не толтурургъа. Джылны ахырына дери пландан тышында 3,5 миллион сом багъасы продукция чыгъарыргъа. Иш къоратыуну планын 2 процентге ёсдюрюрге.

Ишчилени, инженер-техник къуллукъчуланы къа-

джыкымай урунуулары алынган борчланы артыгы бла толтурургъа мадар бередит. Областда промышленность продукция чыгъарыуу планы 104 процентге толады. , Пландан тышында 5 миллион 412 минг сом багъасы продукция чыгъарылады. Иш къоратыу 8 процентге ёседит.

Социалист эришиуде уллу джетишимлеге джетедиле РТИ, бузлатыучу машинала, химия заводланы, Карачаевскеде тау-магъадан комбинатны, «Эльбрус» рудникни коллективлери.

Уллу Октябрь социалист революцияны 50-джыллыгыны сыйына аталган социалист эришиуню кенг джайыуда область партия организация кёб хайырлы иш этедит. КПСС-ни обкому, 1966 джыл сентябрь айда областны урунганларыны келечилерини джыйылыуун бардырыб, анда предприатилени, сахарла бла районланы, ахырында, саулай областны урунганларыны хорлам бетджанлары ачыкъланадыла.

Джыйылыугъа къошулганла областны ишчилерине, инженер-техник къуллукчуларына чакъырыу аладыла. Хар ишчи, хар инженер-техник къуллукчу СССР-ни 50-джыллыгына энчи юлюш къошаргъа кереклисид айтылады анда.

Социалист эришиуню къурауну ленинчи джорукъларын башчылыкыгъа тутуб ишлей, областны промышленность предприатилери сегизинчи бешджыллыкда уллу джетишимле болдургъандыла. Промышленность предприатилени арасында социалист эришиуню болумуна къараганлай, аны джарашдырыугъа джораланган ашхы мадарланы табаргъа джууаблы этгенлей тургъанды КПСС-ни обкому ал башланган партия организацияланы, горкомла бла райкомланы. Социалист эришиуню болуму газетлени бетлеринде басмаланыб, радио бла ай-

тылыб, кѣргюнчлю агитацияда кѣргюзюлюб тургъанды, аны юсюнден пленумлада, джыйылыулада айтылыб тургъанды.

Эришген районланы, промышленность предприятие-лени арасында борчланы къалай толгъанларына кѣзюу-кѣзюуу бла къаралгъанды. Эришген коллективле бир-бирине делегацияла джибериб, ишни къуралыуу бла, алчы сынам бла танышхандыла, ахырында кварталгъа, джылгъа алынган социалист борчланы къалай толгъанларына кенгешледе, джыйылыулада къаралгъанды, алчылыкъны алгъан коллективлеге кѣчюучю байракъла, выпелле, саугъала берилгендиле. Ол зат эришген коллективлеге уллу хайыр келтиргенди.

РТИ, бузлатыучу машинала заводлада уа цехле бла участокла, сменала, бир-бирини ишин тинтиб, энчи борчланы къалай толгъанларына къарайдыла.

Бир къауум уллу предприятиеде социалист эришиую болуму кюн сайын чыгъарылады. Сѣз ючюн, химия заводда иш кюнню ахырында эришиую хыйсабы къалай болгъанына къаралыб, алчы цехни, сменаны, участокну сыйына Қызыл байракъ тагъылады, аны тубюнде ким алчы болгъаны, иш кѣргюзюмлери джазылады.

Социалист эришиую джайыуда, башламчылыкъны ѳсдюрюуде кѣргюнчлю агитацияны уллу магъанасы барды. Областы партия организациясы ол хайырлы ма-дарны не къадар магъаналы этер джанындан кюреш генлей тургъанды.

Шахарланы, элени орамларында ариу джарашхан паннола, агитацион щитле, Хурмет къангала салыныб, алада партия бла къралны директиваларыны баш сан-лары, шахарла бла районланы коллективлени борчлары джазылгъандыла.

Кѣргюнчлю агитацияла алчы сынамны кенг джаяр ючюн, коллективлени, шахарла бла районланы келечи-

лери бир-бирине баргъандыла. Сёз ючюн, партияны об-
кому район, шахар комитетлени, парткомланы секретар-
ларыны семинарын Карачаевск, Теберди шахарланы
предприятиелери бла учреждениелерини базасында бар-
дыргъан эди. Семинаргъа къошулгъанла, шахарланы
орамлары, заводланы арбазлары бла цехлери кёргюнч-
лю агитация бла джасалгъанларында, ашхы сынамны
чертген бла бирге, джараулу мадарла да айтхан эдиле.

Карачаевскеде инструмент заводну арбазы, цехлери
оюмлу, айбат джарашдырылгъандыла: кёргюнчлю аги-
тацияда коллективни борчлары, иш заманны аяулу этиу-
ню юсюнден чакъырыула, кёргюзюмлени къангасы.
Заводну аллеясында производствону алчылары бла
лагъмчылары суратлары тагъылгъандыла.

Областда кёргюнчлю агитация кёзюу кёзюую бла джа-
нгыргъанлай, аны тематикасы излеингенлей, КПСС-ни
съездлерине, областны юбилейине аталгъан лозунгла
тагъылгъанлай тургъандыла. Коллективни джашауунда
кёргюнчлю агитацияны мадарларын оюмлу хайырлан-
дырыуда партия организацияла иги сынам болдургъан-
дыла.

Резин-техника керекле заводну партия комитети, ал
башланган партия организацияла коллективни аллын-
да тургъан борчланы толтурууда кёргюнчлю агитацияны
уллу магъанасын терен ангылайдыла. Ол джаны бла
заводда иш таб къуралгъаны ючюн, партияны Черкесск
шахар комитетини бегими бла биринчи орун анга бе-
рилгенди.

Бузлатыучу машинала заводда кёргюнчлю агитация
оюмлу, белгили муратда хайырландырылады. Предприя-
тиени баш аллеясы кёргюнчлю агитацияны «аралыгъы-
на», саналады. Ариу джарашхан стенгле заводну джа-
шауундан, анда джангылыкъландан, предприятиени исто-

риясындан, аны ашхы адамларындан хапар айтадыла. Быллай юлгюле дагъыда кёбдюле.

Кёргюнчлю агитация эмда суратлау джаны бла джарашдырыуну юсюнден Бютеусоюз семинарда излемге кёре, алай салыргъа излегендиле агитацияны ал башланган партия организацияла.

Творчеству хайырландырылгъан кёргюнчлю агитацияны кючю политика болумну, мюлк борчланы терен ангылатханындады. Партия организацияла, кёргюнчлю агитацияны джарашдыргъан заманда, аны эсге алыбхар плакат, чакъырыу, панно урунууну адамын, социалист эришиуню алчысын толу кёргюзюрча, аллай мадарла этгендиле.

Халилланы Сима

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕСИЯДА ХАЛКЪНЫ БИЛИМИН ЁСДЮРЮУ ДЖАНЫ БЛА ЛЕНИНЧИ МИЛЛЕТ ПОЛИТИКАНЫ ДЖАШАУГЪА БАРДЫРУУ (1922—1932)

Совет Союзну коммунист партиясы джашауда бардыргъан ленинчи миллет политиканы тайыусуз хор-ламларына Къарачай-Черкес автоном областны культура эм просвещениесини историясы шагъатлыкъ этеди. Совет Союзну миллетлери, аланы ичинде Къарачай-Черкесияны тау миллетлери, къысха историялы болджалланы ичинде, капитализмни юсю бла атлаб, социализмге келгендиле.

Октябрь революция халкъны кьолуна оноу бергенди, экономика, политика эм культура джаны бла ёсюулери-не джол ачханды.

Къарачай-Черкесияда тау школаны тамырландырыу ол он джылны ичинде аны джашаууну кёб тюрлю джанына тиерге керек эди:

а) Гус-ну программалары бла окъуу планларыны илму-методика тамалларын сакълаб тургъанлай, аланы Къарачай-Черкесияны болумуна кёре тюрлендириб, программала бла окъуу планла джарашдырыу. Сёз ючюн, алагъа областны географиясындан, экономикасындан, историясындан материалла кьошуу:

б) Ана тилледе окъуу китабла бла окъуу пособияла чыгъаруу;

в) Устазланы хазырлау эмда аланы билимлерин ёсдюрюу.

г) Областда миллет школланы материал базаларын кѳурау эмда бегитиу;

д) Бютеу сабийлени окѳуугѳа тартыу эмда, аны себбли, школланы кѳб этиу.

Совет властны ал джылларында Кѳарачай-Черкес автоном областда школланы тамырлагѳан ишге талай зат тыйгѳыч бола эди: мюлк эмда культура джаны бла областны артха кѳалгѳаны, эски-чирик, реакцион адетлени кѳорамагѳанлары, учреждениеле бла организациялада областда джашагѳан таулу миллетлени тиллерин, энчи турмуш халларын билген миллет кадрланы джетншмегени.

Кѳысха заманны ичинде РСФСР-ни Наркомнацыны, Наркомпросуну эмда орус алимлени болушлукѳлары бла бютеу миллет республикала бла обласглагѳа алфавитле джарашдырылгѳан эдиле.

Кѳарачай бла Черкес миллет басма араб графиканы тамалында 1923 джыл джарашдырылгѳанды. Басманы кийирилгени ол джыл огѳуна ана тилде биринчи окѳуу китабланы хазырларгѳа эмда чыгѳарыргѳа мадар берди. 1924 джылда Алийланы Умарны «Джангы кѳарачай букварь», Табулов Татлустанны «Азбука», Акѳбайланы Исламны «Ана тил» деген китаблары чыгѳадыла.

1924 джылда уа Кѳарачай бла Черкес тилледе газетле чыгѳыб башлайдыла. Миллет тилде газетни чыкѳагѳаны халкѳгѳа политика, культура билим бериуде, алааны кѳурауда, бирлешдириуде магѳаналы мадар, бек ключлю фактор болгѳанды.

Кѳарачай, Черкес, абаза, ногѳай тилледе джазыуну, басманы кѳуралгѳаны, окѳуу литератураны чыгѳарылгѳаны урунганланы культура джаны бла ёсюулери-не, миллет школланы бегитиуге уллу себеб болгѳанды.

Алай а ол сагѳатдагѳы болумлада ана тил школну берирге кѳолундан келлик, магѳаналы затланы барын

да толтуралмагъанды, не ючюн десегиз; устазла джетиш-мегендиле. Миллет школлары устазларыны асламысы ол кезюуде дин школлада окъугъанладан дагъыда бир-бир Совет властха асыры разы болмагъан къауумладан къуралыб эдиле.

Совет властны ал джылларында Къарачай-Черкесияда школлары къуралгъанлары бла ёсгенлерин биринчи кере тинтген Алий улу Умар тау интеллигенцияны эки тюрлюлюгюн белгилегенди. Аланы бири—араб джаны бла юретилген дин къуллаукъчула. Была кёб эдиле.

Бу интеллигенция, Миллет тилим болсун, миллет ана культурам бла литературам болсун деб асыры уллу кюрешмегенди. Чуруму не эди десегиз, миллет культураны къурау бу интеллигенцияны келечилерине мюлк джаны бла энчи хайыр келтирмей эди. Патчахны заманында окъуб, ол джаны бла юретилген интеллигенция да миллет культура бла литератураны болдурур муратла этмегенди... Ол гитче миллетчикни кесини джазмасы, кесини литературасы боллугъуна ийнанмагъанды. Алай эди Совет властны ал джылларында Къарачай-Черкесияда аны эм къарангы, эм артха къалгъан районларында культура революция бардырыу ишни баджарлыкъ устазны бети.

Алай бла миллет школну бегитир ючюн миллет устаз керек бола эди. Ма ол къыйын болумлада школ ишни бардырыуда устаз кадрлары хазырлау баш орунну алгъан эди, не ючюн десегиз, усталыкълары болгъан устазла болмасала, джангы школну къууаргъа болмай эди. Ол себебли, джангы кадрлары хазырлау ну юсюнден партия эмда совет органла дженгил мадарла этгендиле.

Наркомпросну устазла хазырлаучу бёлюмю бу борчну толтурур муратда барына да былай буюргъанды: «Амалы болгъан джерледе, баш окъуу заведениелени,

устазлыкь институтланы, устазлыкь семинарияланы эмда педагогиялыкь курсланы болгъан педагог къарыуларын кючлю хайырлана, педагогикалыкь курсланы мурукку этмей къураб башларгъа¹.

1923 джылда Главсоцвоспу Устазла хазырлагъан бѣлюю Къарачай-Черкес ОблОНО-гъа 300 сом алтын ачха бергенди.

Ол джыл огъуна Баталпашинск шахарда, 1 июндан 15 августха дери алты ыйыкълыкь устазлыкь курсла ачылыб, 60 адам хазырлагъанды.

1923 джылны октябрь айында анда 120 адамны хазырлагъан эки айлыкь курсла ишлегендиле.

Тау миллетлеге къысха болджаллы курсла Владикавказда, Дондагъы Ростовда да къуралгъандыла.

Педагогикалыкь курслада 1924 джылдан башлаб окъууну болджалы ортача бир джылгъа дери ёсгенди.

Курсланы программасына бу дерсле киргендиле: сабийни теориясы, школ ишни магъанасы, сабий джашауну къурау, педагогикалыкь самообразованиени джорукълары эмда къуралыуу, педагогикалыкь самообразованиени джорукълары эмда къуралыуу, РСФСР-ни Конституциясы, историялыкь материализм д.а.к.

Алай а быллай къысха болджаллы хазырламакълыкь кереклисича хайыр бермегенди, не ючюн десегиз, бир джылны ичинде энди боллукь устазгъа школ иште бютеу керекли теориялыкь билимни эмда практикалыкь усталыкъны юретмеклик къолдан келмезчады.

Ала болса да къысха болджаллы курсланы къурау амалсыз керекли, кѣзююлю мадар болгъанды.

1925—26 окъуу джылдан башлаб Наркомпрос, устаз-

---

¹ ЦГА РСФСР, фонд 2306, оп. 1, ед. хр. 138, л. 68.

ны хазырларгъа керекли амалсыз болджалгъа санаб, экиджыллыкъ окъутуу болджалгъа кѣчгенди.

Устазланы санын кѣб этиу эки джол бла баргъанды:

1) миллет устазланы джангыдан окъутуу, аланы заочно окъутуу;

2) педтехникумгъа окъургъа алыннганланы контингентин кенгертиу эмда къралны педагогикалыкъ вузларында специалистлени хазырлау.

Школлада коренизацияны бардырыуну тамалы педагогика оюмну, методикалыкъ теорияны эмда практиканы арт кѣзюуде арасы Къарачай эмда Черкес педтехникумла боладыла.

Педагогикалыкъ техникум Къарачай-Черкесияда 1922—23 джыллада ишлеб башлагъанды.

1922—23 окъуу джылда техникумну окъуучуларыны къурамы быллай суратны кѣргюзеди.

Споз	Эллиле	Ишчиле	Къазакъла	Къуллукъчула	Торговцле	Миллетлик
45	14	3	13	2	2	бары да оруслаула ¹

Билимлери къарыусуз болгъанлары себебли, 1925—26 джылгъа дери областны ичинде миллетледен окъуучула алыргъа амал болмагъанды. Педтехникумлагъа бу джерде джашагъан миллетледен алыр ючюн окъуучулары хазырлаучу курсла къуралгъандыла. Педтехникумну бошагъанланы саны джылдан-джылгъа миллет устазланы тизгинлерин толтура ёседи.

1926—27 окъуу джылгъа этилген мадарланы кючю бла Къарачайны эмда Черкесияны школлары сан бла

¹ ЦГА РСФСР, фонд 1575, оп. 1, ед. хр. 356, л. 1.

Джылла	Къарачай педтехникум	Черкес педтехникум
1927/28	171	—
1928/29	175	—
1929/30	120	88
1930/31	137	150
1931/32	230	260
1932/33	290	320 ¹

алгъанда педагогикалыкъ кадрла бла баджарылгъандыла.

Къарачайда 112 педагог болгъанды. Аладан 41 устаз бу джерни миллетинден.

1927—28 окъуу джылда Черкесияны школларында бу джерги миллетлеринден 28 устаз ишлегенди².

Къарачай-Черкесияны устазла бла баджарылгъанлары себебли, ана тилни окъутуу бегниди.

Биринчи ступенли школланы кёбюсюнде биринчи окъуу джыл ана тилде баргъанды (70—80%).

1929—30 окъуу джылгъа окъууну экинчи джылы да школланы джарымында ана тилде баргъанды. Ана тилде окъуу баргъан школлада орус тил ючюнчю окъуу джылда окъутулгъанды, ана тил а предметча баргъанды. Ана тилде окъутуу проблеманы толтурур ючюн ана тилде джазылгъан учебникле керек болгъандыла. Къарачай-Черкесияны миллет школларына ана тилде учебник чыгъарыу кыйын болгъанды. Миллет алим кадрла учебникле къурау сынам болмагъаны, ана тиллени грамматикасы тыйыншлы джазылмагъаны тыйгъыч болгъанды.

Бу кыйын ишни толтурууда орус алимле Г. П. Сердюченко, Л. Г. Лопатинский, Н. Ф. Яковлев уллу болушлукъ этгендиле.

¹ ЦГА РСФСР, фонд 296, оп. 1, ед. хр. 495, л. 126.

² А. М у х и н, Советская Черкесия. Пятигорск, 1940, стр. 20.

Керекли затла бериб, халкъ окъууну Край Бёлюмю черкес. къарачай, абаза эмда ногъай тиллени юсюнден материалла джыяргъа эмла сюзерге борч салыб, — Къарачай-Черкесиягъа экспедиция джибергенди¹.

Профессор Г. П. Сердюченко эмда фахмулу абаза устаз Т. З. Табулов биргелей биринчи абаза алфавитни латин графикада саладыла, аны ызындан абаза школлагъа программала, учебникле джазадыла.

Черкес тилни грамматикасын джарашдырыуда Л. Г. Лопатинский бла Н. Ф. Яковлев улуу болушлукъ этгендиле.

Къарачай-малкъар тилни биринчи грамматикасын Алий улу Умар джазгъанды, ногъай учебниклени ана тилден А. Х. Джанибеков, ана литературадан Ф. А. Абдулжалилов джарашдыргъандыла.

Ана тилде учебниклени чыгъарыугъа ачха бериуню тохтаусуз ёсюю, халкъ окъууну органларыны, алимлени, илму учреждениелени эмда миллет басманы улуу иши себебден 1930—чу джылгъа Къарачайда биринчи эмда экинчи ступенли окъууну эмда Черкесияда бютеуда 4 группаны школларына ана тилде окъуугъа кечерге мадар болгъанды.

СОВЕТ ВЛАСТНЫ АЛ ДЖЫЛЛАРЫНДА ТАУЛУ КЪЫЗ САБИЙЛЕНИ ОҚЪУУГЪА ТЫРМАШДЫРЫУНУ ПРОБЛЕМАСЫ

Улуу Октябрь социалист революциягъа дери таулу тиширыуну болуму бек мардасыз къыйын эди. Ол джаматны экономика джарыкълыкъ джаны бла артха къалгъанындан эмда тиширыуну толу адамгъа санамагъан, аны эркиши бла тенг кёрмеген динни заранындан болгъанды.

---

¹ Вопросы просвещения на Северном Кавказе. Ростов-на-Дону, 1926, № 1, стр. 74.

1914 джылда Кавказда болгъан 44 тиширыу гимназия бла 7 толмагъан гимназияда 23264 окъуучуну ичинде таулу миллетледен къуру 167 къыз болгъанды. Усталыкъ берген 10 тиширыу школда 962 окъуучуда джангыз 8 таулу къыз бар эди.

«Патчахлыкъдан къалгъан джамагъатны къарангылыгъындан хапарлы болур ючюн, — деб джазады «Горская жизнь» газет 1924 джыл 16 ноябрда чыкыгъан № 12,—бу тубюнде келген санлагъа къарасанг да ангылашынады процент джаны бла бизни областда окъууу болмагъанланы халы: оруслула—эркишиле 65%, тиширыула 85%, башха миллетле—эркишиле 80%, тиширыула 98%¹.

Социалист кърал кесини биринчи къуралгъан кюнлеринде огъуна тиширыуну эркинлигин теблеб тургъан законланы тамырлары бла къоратыб, аны юйлениуде, урунууда, окъууда эмда джарыкълыкъда эркиши бла тенг этгенди.

1917 джылда октябрда Совет властны биринчи декретлеринден бириди тиширыуну экономика, политика тенгсизлик болумун къоратыб, аны эркиши бла тенг этиуню юсюнден декрет.

«Совет власть кесини джангы къуралгъан айларында тиширыугъа этгенни джарымын да эталмагъанды джангыз бир демократ закон джорукъ», — деб джазгъанды В. И. Ленин.²

РКП(б)-ны Ара Комитетини 1925 джыл январда бардырылгъан Пленуму ишчи, элли тиширыуланы эмда Шаркъны урунган тиширыуларын партия, совет, профессионал, кооператив къуралыулагъа амалсыз къошаргъа чакъырыгъа, тартаргъа кереклисин айта, аланы

¹ У. Дж. Алиев. «Карачай», Крайнациздат и Севкавказкнига, Ростов-на-Дону, 1927. стр. 238.

² В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 39, стр. 201.

буюрулгъан джорукъшу тамалында партияны тизгинлерине бла кърал оноугъа къошууну уллу магъанасын айтханды.

РКП(б)-ны Ара Комитетини Пленуму ол муратланы джашауда бардырыча джамагъатха хант юйле, сабий яслийле, медпунктла, кийим джууучула ачаргъа дегенди.

Совет властны биринчи къуралгъан кюнлеринден башлаб Коммунист партия бла Совет правительство совет школлары къурау бла алада миллетлени къыз сабийлерин окъутуугъа таймаздан къайгъыргъанлай туррадыла.

Къралны джарыкълыкъ джаны бираз онглуракъ болгъан республикаларында тиширыула дженгил къошулгъан эдиле джамагъат эмда политика джашаугъа, къызчыкъланы окъутуу иш да анда тынч бардырылгъанды. Къарачай-Черкесияны халкъларыны ичинде къызчыкъланы окъутуу 1933 джылгъа дери бек къыйын баш ишлени бирине саналгъанлай тургъанды.

Къыз сабий окъургъа боллукъмуду? Не айтырла афендиле, моллала? Ол школлада окъуб айланса, аны эрге ким алыр? — деген соруула къызчыкъланы окъуулу этну ишге кёб заран салыб тургъандыла.

«Горская жизнь» газет 1924 джылда кесини №14 былай джазгъанды: «Тазартукъланы элде школ 60 адамгъады, окъуучула уа 80-ден артыкъдыла; Къасайланы, Атажукъланы эмда башха элдеде барында да 20—30 окъучу школлагъа сыйынмагъанлары себепли окъумайдыла, алай а бютеу болгъанда да джангыз бир къыз сабий джокъду».¹

Динни джахиллигине кесин алдатыб тургъан къарангы таулу джамагъатха къызчыкъла бла джашчыкъланы бирге окъуутууну таблыгъын ангылатуу бек къый-

¹ ГАКЧАО, фонд 24, оп. 1, ед. хр. 6.

ын ишледен бири эди. Аталары, аналары кызычыкыла энчи кыауум болуб окъурларын эмда аланы тиширыу устазланы кьолларында боллукълары излей эдиле.

Артыкъ да бек кыйын бола эди, кызыла окъургъа курслагъа, техникумлагъа, интернат-школлагъа кетиб тебреселе. Юйлеринден окъургъа кете тебреген кызыланы «таныргъа унамай», ата-аналары харам этиб да тургъандыла. Тийре-хоншу, бютеу джамагъатны кёбюсю анга къаршчы болуб къала эди.

«Къарт къатынла юйлеринден чыгъыб ашыра баргъан заманда урушуб, бедеш-сёгюш айтыучан эриле, сабийле ызларындан ташланы кыуя эдиле¹.

Партия эмда совет органла ленинчи миллет политиканы бла партияны Ара Комитетини, Совет правительствону бегимлерине таяна, тиширыулагъа къаршчы джамагъатны ичинде идеология ишни кенг бардыргъандыла.

1928 джылда Баталпаша шахарда болгъан КАО биринчи область конференциясыны бегиминде былай айтылгъанды: «Тиширыуну эркинлигин сакълау джаны бла бир-бир джерледе иш кьолай бармай, кыыз урлау, эки къатын тутуу, къалын джюрютюу, джамагъат ишге къатышханлары ючюн юйде тиширыуланы туююу дегенча законну бузгъан затла тубейдиле. Аллай ишлеге бир кыауум сюдле заманында къарамайдыла. Мындан ары уллу эс буруб, турмуш джаны бла алагъа тюшген ишлеге сюдле, прокуратурада амалсыз кысха заманны ичинде къарагъа керекдиле.»².

Областны партия организациясы кёзюу- кёзюую бла таулу тиширыуланы джыйылыуларын эмда съездлерин бардырыб, амалсыз керекли ишле сюзюлюб тургъандыла. Таулу тиширыуну джамагъат ишлеге кьошар ючюн, джарыкълыкыгъа бурур ючюн эмда динни къарангы

¹ ГАКЧАО, фонд 24, оп. 1, ед. хр. 6.

² «Горская жизнь», март 1928.

адетлерин тамырларындан айырыр ючюн керти кюреш баргъанды.

1924—1925 джыллада партияны Къарачай-Черкес обкомунда, шахар эмда район комитетлеринде тиширыула бла иш бардырыргъа тиширыу бѣлюмле къуралалдыла.

Тиширыуланы усталыкълагъа юретир эмда джарыкъ кенг джашаугъа чыгъарыр муратда, тюрлю-тюрлю кийим тикген, юй ишлени кружоклары, таулу тиширыуланы клублары къуралгъандыла. Алада тиширыула бла ушакъла бардырылгъандыла, докладла окъулгъандыла, къарангылыкъны атаргъа, къыз сабийлени школгъа джарашдырырча ишле этерге кереклисини юсюнден сѣлешиниб тургъанды.

Совет властны ал джылларында бютеулей тиширыула бла ишле эркишиледен башха энчи бардырылгъандыла.

Эркишилени клубларына, къарангылыкъны къоратыргъа деб ачылгъан пунктларына таулу тиширыула джюрюмегендиле.

1924 джыл ноябрны 11-ден 14-не дери Дондагъы Ростовда баргъан Шимал Кавказ крайны миллетлерин окъуулу этиуню 1 съездинде Къарачай-Черкес автоном областдан баргъан келечи Буттэ-Батчаева таулу тиширыулагъа энчи ликпунктла ачылгъаныны юсюнден хапар айтханды. «Таулу джашау» деген газет хар номеринде тиширыулагъа баш эркинлик бериуню эмда къызланы окъутууну юсюнден джазгъанлай тургъанды.

Таулу тиширыуну къралны джамагъат, политика эмда джарыкълыкъ ишлерине тартар ючюн, къошар ючюн совет власть таймаздан кюрешгенди. Сѣз ючюн, «Таулу джашау» деген газет 1926-чы джыл 7 мартда чыкыгъан номеринде (№78) «1922-чи джылны къачында Дондагъы Ростовда баргъан таулу тиширыуланы

биринчи съездлерине къарнашлары, эрлери бла алты тиширыуну кючден-бутдан нялгъанбыз»¹ деб джазылгъанды. Ма ол мероприятияла бары да таулу тиширыуну ангысыны ёсюмюне болушлукъ этгендиле.

1924—1925 джыллагъа халкъ окъууну школлары ёсюб келген джаш тёлюню коммунист халиге юретиуде баш орунну алгъандыла, ала коммунист ийнанмакълыкъны эмда коммунист халини тамалын салгъандыла, джангы джашауну ашхылыгъын джайгъандыла, хар юйдегиге джарыкълыкъны келтиргендиле, гиширыугъа къарауда эски-чирик адетлени къурутургъа болушхандыла.

1926-чы джылны биринчи ступенли школлары окъуу программалары «Таулу тиширыуну юйде эмда общество болуму» — деген комплекс теманы да къошхандыла. Областны школлары хар педсоветде дегенча къызчыкъланы барын да окъутуугъа къарагъанлай тургъандыла. Сёз ючюн, Лоово-Къобан школну 1926-чы джыл 2 февральда болгъан совети быллай оноу этгенди: «школ советни членлери эм алгъа школгъа кеслерини къызчыкъларын иерге эмда месткомну хар члени амалы болмагъанча школгъа 4-шер къызчыкъны келтирирге, хар джыйылыуда халкъны ичинде агитация бардырыргъа.»²

«Бютеу амалсыз ал башланган окъутууну законуи» (1930) джашауда бардырыуну къызчыкъланы школгъа келтириуде бек уллу магъанасы болгъанды, кеси да бек уллу политика кампаниягъа саналгъанды³.

---

¹ ЦГА РСФСР, фонд 296, оп. 1, ед. хр. 71, л. 1.

² Н. И. Болдырев. Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917—1947 гг., изд-во АПН РСФСР, вып. 1, 1947, стр. 100.

³ Н. К. Крупская. Соч., т. 2, стр. 645.

И. К. Крупская «Партияны программазы эмда халкъ окъуу» деген статьясында (1933) былай джазгъанды: «Къызчыкъланы джашчыкъланы да 17 джылгъа дери хакъсыз эмда амалсыз окъутуу къарангылыккы эмда окъуусузлукъну тамырын кесерикди, къралны культура дараджасын, ёмюрюнде болмагъанча, мийикге чыгъарлыкъды». Къызчыкъланы барын да хакъсыз окъутууну, алагъа политехника билим бериуню тиширыугъа баш эркинлик бериуде бек уллу магъанасы барды, ол кызыны, джашны бирча джашау болумгъа саларды, аланы бир-бирлерине къарауларын, халилерин тыйыншлысыча этеди деб И. К. Крупская алай санагъанды.

Къыз сабийлени окъуугъа чакъырыугъа Къарачай областны халкъ окъуудан Толтуруучу Комитетини 1930 джыл 30 августда эмда Черкес областны Толтуруучу Комитетини 11 сентябрда (1930 джыл) алгъан постановлениларыны уллу магъанасы болгъанды. Ол постановленилада айтылгъан миллетге эсгертилиб тургъанды... Къарачай бла Черкесияны джеринде джашагъан хар адам, 8—9 джыл болгъан сабийни школгъа иерге борчлуду, мадарсыз болмаса, чыртданда дерсден тыймазгъа. Ол джорукъланы бузгъаннга, эсгертилиб, 10 сом штраф неда 2—4 ыйыккыны хакъсыз ишлетгендиле.

Этилинген ишлени себеби бла 1930—1931 окъуу джыл Къарачайны эмда Черкесияны бютеу школларында 8—9—19 джылдагкы санига тюшген сабийле бары да школгъа джюрюгендиле.

Алай а кызыкъла школгъа джашчыкъла бла тенг джюрюб турмагъандыла. Экинчи джылдан башлаб кызыкъла ууакъ-ууакъ школну къоя тебрегендиле, бешинчи джылда уа школда кызыкъладан бир кесеги къалгъанды.

Аны алай болгъаны къарачай, черкес юйдегилени кеслерини энчи ышанларыны себеби бла болгъанды.

	I гр.		II гр.		III гр.		V гр.		IV гр.	
	бютеу	кыыз-чыкыла	бютеу	кыыз-чыкыла	бютеу	кыыз-чыкыла	бютеу	кыыз-чыкыла	бютеу	кыыз-чыкыла
Къарачай	2087	893	1425	546	941	385	557	183	231	65
Черкесия	1589	556	724	209	555	160	288	74	—	—

13—14 джылдан башлаб кыызчыкъланы джапгыз кеслерин юйден тышына иймегендиле. Таб уллу кыызла да кеслери джангыз лекциягъа, джыйылыугъа, клубха барыргъа болмагъандыла. Кыыз ары-бери баргъаны болса, биргесине не къарнашы, не келини нела кыкса джууукъларындан бир адам анга негер болгъанды. Алай болмаса, кызны уятсызгъа, намыссызгъа санагъандыла. Андан сора да былайда бир затны эсге алыргъа керекди. Дин ахлулу атала, анала школда окъуну динни атханнга санагъандыла.

Класс джаула ол зат бла кеслерини ишлеринде хайырлангандыла. Ала областны алчы тиширыуланы юслеринден аланы хиликке этген халда ийнарла, джырла этерге кюрешиб, аланы джер-джерде джырлаб, окъургъа кетген кызланы аталарын, аналарын къоркъутхандыла.

Алай болса да, коммунист партияны, Совет власты, халкъ окъууну органларыны таймаздан уллу ишлерини кючю бла ёмюрледен тургъан тиширыуу унукъдуруучу эски традицияла ууалыб тебregenдиле. Муслиман динни эмда кулаклары халкъ окъуугъа заранлаы да аздан аз бола тебregenди.

¹ ЦГА РСФСР, фонд 296, оп. 1, ед. хр. 532, л. 152.

Бир атлауучлу школну тамада группаларында эмда эки атлауучлу школлада джылдан джылгъа къызчыкъланы санлары ёсгөнден ёсе баргъанды. Миллетледен устаз кадрла хазырлаугъа мадар болгъанды.

1932 джыл къарачай педтехникумда 60 таулу къыз окъугъанды (29%), Черкес педтехникумда — 37 (35%). Къарачай областны совпартшколасында 22 таулу къыз окъугъанды (20%), Черкес областны совпартшколасында — 27 (22%). 1935 джыл октябрда ёсюб келген тиширыу тёлуюню 1-чи съезди болгъанды. Ол съезде областны алчы тиширыуларыны атларын айтхандыла: Байкъулланы Къанитат облсофну председатели, Ёзенланы Амина — Обком партияны инструктору; Сыллагъарланы Мюксюм — Совпартшколаны преподаватели, партия бюрону секретары, дагъыда башхала.

«Къызыл Къарачай» газетде (обком партияны инструктору Ёзенланы А. статьясы «Октябрь революция бла таулу тиширыу») 7 ноябрда 1935 джыл былай джазылгъанды:

Специалистлени ортасында баш билимлери болгъан 11 таулу тиширыу барды, 9 тиширыу да тюрлю-тюрлю партия къуллукъда ишлейдиле. Орта школлада эмда бир усталыкъгъа юретген окъуу заведениялада 220 къыз окъуйду.

1941 джылгъа 30415 окъуучудан КЧАО-да джартысы къыз сабийле болгъандыла.

Алай бла, Къарачай-Черкесияны биринчи онджыллыкъларында огъуна ленинчи миллет политиканы джашауда тюз бардырылгъаны, совет эмда партия оргanelаны таймаздан деменгили иш бардыргъанлары себебли тиширыугъа баш бошлукъ бериуде, къыз сабийлени окъутууда бек уллу джетишимле болгъандыла. Ол джетишимле эски, джахил, чирик адетлени къурутууда эмда джангы, джарыкъ, насыб джашау ишлеуде кеслерине тыйышлы орун алгъандыла.

Тамбийланы Бэла

СОЦИАЛИЗМНИ ЁСЮУ КЕЗЮУЮНДЕ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС АВТОНОМ ОБЛАСТНЫ
КОМСОМОЛЧУЛАРЫ БЛА ДЖАШ ТЁЛЮСЮН
ИДЕЙНО-ПОЛИТИКА ЮРЕТИУНЮ ЁСЮМЮ
(1958—67 дж.).

(Къысхартылыб бериледи).

Партияны, къралны эмда бютеу совет къралны джашауунда Совет Союзну Коммунист партиясыны ХХІ, ХХІІ съездлерини магъаналары уллуду. Ол съездлени бегимлеринде идеология ишни, урунганланы коммунист халиде юретиуню иглендириуню уллу магъанасы болгъаны чертилгенди.

Коммунист къурулушну социально-экономика задачаларыны кенгеруню, социалист эмда буржуазия идеологияланы арасында кюрешни ёсюую, марксизм-ленинизмни тазалыгъын сакълар ючюн кюрешни бардырыргъа кереклиси джаш тёлюню арасында идеология ишни иглендирирге борчландырады.

Империалист къралла социалист къраллагъа, артыкъ да бек Совет Союзгъа къаршчы къаты кюреш бардырадыла¹, деб чертиледи КПСС-ни ХХІІ съездини бегимлеринде, ала социализмни ичинден ояргъа, коммунист эмда ишчи партияланы, джаш тёлю организацияланы бирликлерин къарыусуз этерге кюрешедиле.

Ала джаш тёлюню идеяладан сауутсузландырыргъа, аны революцион энтузиазмын джукълатыу, класс ангысын дуппукъ этиу, тамада тёлюге къаршчы бардырыргъа, скептицизм бла аполитичность себерге, буржуазия идеологла комсомолну историясын, партияны джаш тёлю къозгъалыугъа башчылыгъыны форма-

¹ «КПСС в резолюциях съездов...», ч. 8, М., Политиздат, 1972, стр. 323.

лары бла методларын терсине буруб кӛргюзюрге кю-решедиле¹. Ол себеден, идеология ишни игилендириу партияны баш борчларыны бири болгъанды.

Идеология иште партия марксизм-ленинизм теорияны ангылатыугъа улуу эс бӛледн. «Бютеу идея — юретиу ишни ара ӛзегн,— дегенди Л. И. Брежнев КПСС-ни XXIV съездине Отчет докладында, — урун-нганлагъа коммунист къарамны синдириудю, аланы марксизм-ленинизм идеялада юретиудю»².

Марксизм-ленинизм окъуу урунганланы не со-рууларына да джууаб береди, дуння ӛсюмню джю-рюшю бла перспективаларын, къралны ич джашауун терен ангыларгъа, коммунист ангыда урунургъа болу-шады. «Джамагъатны членлери не къадар ангылы болсала, — деб чертиледи КПСС-ни Программасында, — аланы коммунизмни базасын къурауда урунууну коммунист формаларын, адамланы арасында джангы къарамла, творчество активностлары ол къадар толу, кенг боллукъду, коммунизмни къурау да ол къадар дженгил, хорламлы боллукъду.» Анга таяна, партия организацияла урунганланы коммунист ангыларын ӛсдюрюрге тырмашадыла.

Илму къарамны джайыуда, джаш тӛлюню мийик идеялы коммунизмге керти берилген ангыда юретиуде партияны окъуу системасы бла халкъ пропаганданы формалары бек магъаналыдыла.

Марксизмни-ленинизмни комсомолчула бла джаш тӛлюню арасында синдириуде Къарачай-Черкесни партия организацияларыны сынамлары кӛбдю, эмда ол сы-намланы илму эмда практика магъаналары уллуду.

---

¹ «50 лет ВЛКСМ». (Документы и материалы), М., изд-во «Молодая гвардия», 1969, стр. 4—9.

² «Материалы XXIV съезда КПСС». М., Политиздат, 1971, стр. 83.

Аланы тинтиу пропаганда иште джетишимсизликлени кьоратыргъа, политика эмда элмюлк проблемаланы тындырыргъа болушурукъду.

Ол сынамла литературада толу кёргюзюлмегенле-ри себебли, автор Къарачай-Черкесни область партия эмда комсомол политика-окъуу системасыны ишин джарашдырыуда эмда комсомолчула бла джаш тёлюню арасында халкъ пропаганданы формаларын кёр-гюзюрге тырмашханды: ол ишни магъанасы бла хайы-рын, элчи джаш тёлюню урунуу учунуун кёлтюртюу-де файдасын.

КъарачайЧеркес автоном область (площады 14,1 минг кв. км., адамы 352 минг¹) Ставрополь крайны юго-запад джанына джерлешибди, эмда крайда про-мышленность, элмюлк продукция чыгъарыуда баш ма-гъаналы районланы бириди.

Тинтилген кёзюуде областда 33 ал партия органи-зациялада 3343 коммунист болгъанды². Ала комсомол-чула бла элчи джаш тёлюге тамадалыкны бардыр-гъандыла.

Комсомолчула бла джаш тёлюню къарыулары джетиджыллыкъ планны болджалдан алгъа толтурур-гъа салыннганды. Элмюлк ишледе ол кёзюуде област-да 12 минг джаш бла къыз уруннганды, аланы 5 ми-нги — комсомолчуладан³.

Марксизм-ленинизм къарамны къурауда КПСС-ни историясын окъууну магъанасы уллуду. Ленин кёр-гюзгеннге кёре, политика культураны, политика окъуу-ну мураты — керти коммунистлени ёсдюрююдю. Ол се-

---

¹ Народное хозяйство СССР в 1922—1972 гг. «Статсборник», М., 1972, стр. 785.

² «Ленинское знамя», 14 апреля 1965 г.

³ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 17, ед. хр. 2247, л. 31, ф. 1, оп. 24, ед. хр. 3743, л. 23.

бебден, Ленин историяны окъургъа, ишчи къозгъалыуну сынамын ангыларгъа чакъыргъанды.

КПСС партия бла комсомолчуланы политика окъууну кенг системасын къурагъанды. КПСС-ни XX съезди бла партияны АК 1956 джыл бегимлеринде бусагъат бла байламлы темалагъа аслам эс бёлюрге кереклисин чертгендиле. Ол себебден окъуу планла бла семинар эмда кружок программалада, саулай къралдача, баш орунну бусагъат магъаналы тематика алгъанды.

1964 джылгъа дери ВЛКСМ-ни бир къауум райкомларында, сёз ючюн, Гитче-Къарачайда, комсомол политика окъууну къурагъан заманда, ВЛКСМ-ни АК-ни юч атлауучну (ступенни) юсюнден эсгертиую эсге алынмагъанды. ВЛКСМ-ни Къарачай-Черкес обкомуну бюросуну 1964 дж. 26 февралда бегими бла ол кемлик тюзетилгенди.

Областны районларында комсомолчула бла джаш тёлю политика окъууну системасында «КПСС-ни историясы», «В. И. Ленинни джашау джолу», «Эки дуня — эки политика», «Коммунист халини тамалы» атлы кружоклада политика билимлерин ёсдюргендиле. Алада 5600 джаш колхозчу бла совхозланы ишчилери окъугъандыла¹.

Пропагандистлени хазырлауну проблемалары ВЛКСМ-ны обкомуну конференцияларында, активлеринде, пленумларында, бюрону джыйылыуларында сюзюлгендиле. Партияны райкомлары къурагъан спецкурсилада консультацияла, кенгешиуле, теория эмда методика конференцияла, музейлеге барыула, алчы мюлкеде выставка къурау бардырылгъандыла.

Пропагандистле бла кружокланы тынгылауучуларына болушлукъгъа Черкесск шахарда 1960 дж. Политика

¹ «Ленинское знамя», 28 декабря 1965 г.

окъууну ююю ачылгъанды. Анда Методсовет мюлкле бла кыъсха байламлыды. Керекли литератураны тизини джарашдырады, методика советле къурайды.

Пропагандистлеге, лекторлагъа, агитаторлагъа, кружокла бла семинарланы тынгылаучуларына болушлукъну КПСС-ни райкомларында къуралгъан политика окъууну кабинетлери деменгили бардырадыла.

Методсоветни джыйылыуларында тюрлю-тюрлю темалагъа докладла этиледиле, пропагандистлени, агитаторланы ишлери сююледиле, алагъа керекли болушлукъну формалары ачыкъланадыла.

Методсоветни баш борчу — джаш пропагандистлени хазырлауду. Алагъа керекли справкала, районну экономикасындан билдириуле, керекли литература бла пособиеле хазырланадыла.

Комсомолчула бла джаш тёлуюю политика билимлерин ёсдюрюуде аланы къауумларыны окъуулары, джыллары, усталыкълары, излемлери эсге алынады.

«Комсомолну баш борчу, — деб чертиледи КПСС-ни XXIV съездинде — джаш тёлуюю коммунист идеялы совет патриотлу, интернационализм, мийик мизамлы ангыда юретиудю, аланы арасында социалист къуралышны онглогъун, джетишимлерин ангылатыргъа, хар джаш адам джангы общество ишлерге тири къошулурча ёсдюрюудю»¹.

Пропаганданы мурадын Ленин айтханнга кёре, «къуру кетген заманны ангылатыу деб тюл, аны бла биргелей, келлик заманны таукел кёре билиб, аны джетдирир мурадда ишлеге тири къошулуу деб ангыларгъа керекди...»².

Ленинин ол оюму областны партия организацияларыны ишлеринде орун табханлай турады.

¹ «Материалы XXIV съезда КПСС». М., Политиздат, 1971, стр. 204—205.

² В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 26, стр. 75.

ВЛКСМ-ны Къарачай-Черкес обкомуну бюросу 30 январда 1969 дж. райкомлагъа, колхозла бла совхозлада ал комсомол организациялагъа кѣргюзюу, тюзюндюрюу агитацияны игилендирирге борч салгъанды¹.

Комсомолну комитетлери кѣргюзюу агитацияны игилендиргендиле: Боевой листокла, плакатла, фермалада эм клублада КПСС-ни XXI, XXII съездлерини, АК-ни бегимлеринден, колхозла бла совхозлары экономикаларында тюрлениуледен, алчыладан эмда аланы сынамларындан хапар айтхандыла. Социалист эришиуню джайргъа болушхандыла.

КПСС-ни XX съездинден сора «дженгил кавалерияны» отрядлары да ишлерин джангыртхандыла. Рейд бригадала, комсомол контроль постла, оператив штабла бла отрядла къуралгъандыла. Бираз артхаракъ «комсомол прожекторла» ишлерин аякъ юсюне салгъандыла. Аланы рейдлери печатны органларында кенг сюзюлюб тургъанды, ала айгъакълагъан кемликле къоратылгъандыла.

1960 джыл июнда партияны Ставрополь крайкомуну пленумунда «КПСС-ни АК-ни бусагъат заманда партия пропаганданы борчлары» деген тохтамыны къалай баргъанына къаралгъанды. Пленумну бегимлери партия ишни иги этерге, миюклеге башчылыкъны тюзетирге болушханды. Къарачай, Хабез, Гитче-Къарачай, Преградна, Прикубань районлада соруула бла джууаблары ингирлери, турмуш эмда культураны школлары, урунуу хурметни ингирлери бла байрамлары кенг джайылгъандыла.

Ингирледе граждан эмда Уллу Ата джурт къазауатда болгъанла, эл миюкню алчылары, КПСС-ни обкому бла райкомларыны джууаблы къуллукъчулары сѣлешгендиле.

---

¹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп., ед. хр. 2243, л. 5.

Энди джаш тѣлюню юретиуде коммунист культураны школлары артыкъ да магъаналы болгъандыла. Ала джашла бла кызыланы культураларын, билим дараджаларын ёсдюргендиле, тюз къарамлары, халилери болуруна болушхандыла. Ол школлада совет-партия, комсомол активден советле къуралыб, школаны иш программаларын джарашдырыргъа болушхандыла.

Аны кибик, областда культура-джарыкълыкъ учреждениеле — клубла, кызыл мюйюшле, библиотекала ачыланы сынамларын джайыуда кѣб иш этгендиле.

Областда 1961 джыл 104 клуб, 13 Культураны юйю, область библиотека, кенг экранлы кинотеатр¹ болгъан эсе, 1965 джыл «175 клуб бла Культураны юйю, 160 библиотека ишлегендиле»².

Клублада къуралгъан агитбригадада концертле бла, докладла бла урунганланы излемлери тындырыргъа кюрешгендиле.

Джаш тѣлюню политика, илму, суратлау литературагъа суймеклиги ёсе барады. 1960 джылгъа кѣре 1965 дж. библиотекаланы окъуучуларыны саны 28 минг адамгъа ёсгенди.

Библиотекала китаблагъа обзорла, окъуучуланы конференцияларын бардыргъандыла. Сѣз ючюн, Джѣгетей-Аягъыны район библиотекасы конференцияны библиотеканы кесинде да, совхозлада да бардыргъанды. 1959 дж. Я, Шевкунну «Алчы саууучу Фатимат Мукова» атлы китабындан конференция «Джѣгетей» совхозну III бѣлюмюню МТФ-да, бардырылгъанды. Ол библиотеканы коллективи районну малчыларына 15 плакат къурагъандыла: «Партияны бегимлерин джашауда барды-

---

¹ Партархив КЧАО, ф. 115, оп. 11, д. 130, л. 151.

² Там же, ф. 1, оп. 16, д. 1, л. 165.

райкъ!»), «Ийнеклени хайырлылыкъларын ёсдюрюрге!», «Джуртубузгъа аслам эт берейик!»¹. д. а. к.

Библиотеканы къуллукъчулары 1959 джылны 6 айына малчы фермалагъа 60 кере барыб, литература бергендиле, КПСС-ни XXI съездни бегимлерини юсюнден ушакъ этгендиле. Ала эл библиотекалагъа да болушханлай, методика дерсле бардырыб тургъандыла.

Кертиди, бир къауум библиотекаланы иши заманны излемине тыйыншлы къуралмагъанды. Сёз ючюн, 1959 дж. Зеленчук район библиотеканы мингден артыкъ окъуучусуну къуру 178-и колхозчула болгъанды. Окъуучулагъа чачылгъан литературада политика литература, съездни материаллары аз процент боладыла².

Партия организацияланы кючлери бла ол джетишимсизликле къоратылгъандыла.

Алай бла, партия организацияла, аланы комитетлери идея, политика юретиу иште комсомолчула бла джаш тёлюню излемлерин толтурур, аланы ангыларын ёсдюрюр, мюлк эмда культура къурулушха таукел къошулур иннетде ёсдюрюр джанындан кюрешгенлей тургъандыла.

(Кёчюрген *Сылапгъарланы К.*)

---

¹ «Ленинское знамя», 19 августа 1959 г.

² Ол да анда.

Тебуланы Рамазан

ҚЪАРАЧАЙГЪА ДЖОЛ

Бурун Қъарачай башха хоншу миллетле бла байламлылыкъны тар тау джолчукъла бла джюрютгенди. Ол болум Қъарачайны экономикасыны, культурасыны ёсюмюне уллу тыйгъыч болгъанды.

Биринчи цивилизация, уллу сатыу-алыу этерча мадар джолланы болушлугъу бла къуралгъанды. Инл суну джагъасында Эски Египетни, тенгизни къатында Эски Грецияны, Римни, Орта Азияда Бухара бла Самаркандны алай уллу ёсгенлери сатыу-алыу джолланы юсюнде болгъанлары себебли болгъанды. Быллай юлгюлени кёб келтирирге боллукъду. Хар миллетни, халкъны историясында, марксизмни-ленинизмни илму джоругъу бла, географиялыкъ фактор биринчи орунда болмаса да, аны уллу магъанасы болгъаны чертиледи.

Қъалгъан миллетле бла байламы бек аз болгъаны Қъарачайны, ажимсыз да, история ёсюмюн артха тартханды.

Қъарачай Россиягъа къошулгъандан сора, ары джол этерге мадарла излеб башлайдыла. Алай а Кавказ къазауат ол муратны дженгил толтурургъа мадар бермейди.

1865 джыл, Кавказ администрацияны эркинлиги бла, Қъарачайны джамагъаты джыйылыб, Учкулан тюзден Ташкёпюрге дери джюкю ат джюрюрча джолчукъ джарашдырыргъа оноу этгенди. Ол джыл огъуна

кенглиги 2 аршынига (1 аршын — 72 см.) джууукъ джолчукъ джарашдырылады. Алай а андан кенг джол этерге къарыуларындан келмезлигин Къобан областны тамадасына билдириб, къая чачыу иште болушлукъ этериклерин тилейдиле.

«Къобан сууну башында, уяладача, Кавказ таулары къарлы ёзенлеринде, хоншулары бла байламлары болмай, къыйын болумда джашагъан къарачай халкъгъа джол этерге» — деб бегим этиледи. Къарачай биринчи джыл джол ишлерге хакъсыз 60 адамны джибереди. Аланы азыгъын-ашын тамамлы баджарыб туругъа да джамагъат кеси борчлу болады. Къая тешерге, атылтыргъа устала чакъырылыб, алагъа джалгъа 2500 сомдан 5 минг сомгъа деричи ачха бёлунеди.

Къаяланы атылтыргъа 151-чи Пятигорск полкдан 10 сапер, порох (шкок от) салыргъа тешикле хазырлаучу да 30 адам — джалгъа кириб ишлеген (вольнонаемные) урум ишчиле — джибериледиле.

Георгиевскедеги шкок от складдан 30 пуд шкок от, Майкопдагъы инженер складдан 50 гетмен, 50 темир таякъ, 50 кюрек келтириледи. Алай бла 1866 джылны 29 апрелинде джол ишлениб башланады. Биринчи юч айны ичинде Аман Ныхытны къаяларын чачыб арба джол джарашдырадыла. Ол джыл 5 ноябрда «къыш сууукъ келгени себебли джол Марджа-сын суучукъ Къобанига къошулгъан джерге деричи этилиб тохтайды. Джол ишлеуде кюн сайын 10 сапёр, 20 — 30-гъа деричи урум, 60 къарачай адам ишлегендиле. Алада огъары кёргюзюлген сауут кючлеринден сора да ауурлукълари 4 пуд 13 фунд (1 пудда — 40 фунт) болгъан 7 уллу чёгюч, ауурлугъу 4 пуд болгъан 2 тёш, 2 дженгил чёгюч, 1 темир кескич, 2 гюрбеджи къысхач, 1 кёрюк, 1 темир къысхач, 25 балта, 2 темир чюй, 3 тюрдю болгъанын кёргюзтеди ол зат. Алай болса да ишчиле этген

затларыны магъанасы уллу болгъанын ангылай ишле-гендиле. Биринчи джыл ол сауут-саба бла 7 верста 55 сажна джол ишленгенди. Къыйын, къаялы джерледе ол уллу ишди.

«Къарачай халкъны уллу кёллениб, ишге энтда адамла иерге хазырлыгъы кемсизди, ала бек талпыбдыла» — деб билдиреди экинчи джылда баджарылгъан ишни юсюнден отчет. Ол джыл Къарачайдан ишчилени саны юч кереден асламгъа (200 адамгъа) ёседи. Тышыннан келген ишчиле да аллай бирге ёседиле. Адам сан бла биргелей сауут-саба да аслам бола барады. Дагъыда Майкопдагъы складдан 50 балта, 100 кюрек, 100 гетмен, 30 темир таякъ къошулады. Иш къызыу башланады. Алай а бир кесек замандан, тышыннан келген ишчилеге джол ачха аз берилгени себебли, аладан къуру 60 адам къалады.

Джолну Аман Ныхытдан ёрге этиб башлайдыла. Ал оноугъа кёре, эки джылны ичинде джол Индиш Аягъына деричи джетерге керек эди. Алай а джолну тюгел алайгъа джетдиралмайдыла. Артыкъ Къолгъа дже-тиб тохтайды. Аны тышында 1840 джыллада ишленген «Чычхан джол» (Джөгетей-Аягъындан Ташкёпюрге баргъан джол) аман болгъаны себебли, аны да джангыдан джарашдырадыла. Алайда Хумара элли ишчилери да ишлегендиле. 1840 джылда «Чычхан джолну» ишлерге декабрист Константин Игельстром башчылыкъ этгенди. Алай бла джол ишлеген таулу ишчиле алчы орус интеллигенцияны бири декабрист Игельстром бла танышхандыла. Экинчи джыл Баталпашинск станседеи Артыкъ Къолгъа дери джол джарашдырылгъанды.

Джол ишлеуню ючюнчю джылында тышыннан келиб джалгъа ишлеген адам аз болады. Къарачайлыланы саны уа 270-ге джетеди. Алай а, ол джыл саулай да адамланы санлары кёб болгъанлыкъгъа, «къаяланы

къатылыкъларындан, бир-бир джерде къаядан джиб бла салыныб» ишлерге керек болгъаны себебли, иш уллу къорамагъанды, Худес Аягъына деричи джетдирилгенди.

Джол ишлеуню арт джылында иш эртде, бачха-сабан ишледен алгъа башланады. Қъарачай халкъ, юч ёзенни джамагъат джыйылыуунда, хар юйден I адамны джол ишлерге чакъырыргъа буюрады. Он кюнню ичинде (17—27 март) 1600 къарачайлы, 60 — 90 деричи тышындан ишчи, 10 сапер джолну Қъодох — кетгенден Учкулан тюзге дери джарашдырады. Сабан ишле башланган кёзюуде 200 къарачайлы къалады, тышындан келген ишчиле бла бирге ала Худес Аягъындан Қъодох — кетгенге дери бёлюмюнде ишлейдиле. Экинчи кере да, сабан ишле бошалгъандан сора — 27 апрелде, дагъыда 10 кюннге 1600 къарачайлы ишге чыгъады. Саут-саба аз болгъаны себебли, хар 5 адамгъа бир гетмен, 2 темпр кюрек бериледи. Май айны биринчи он кюнлюгюнде джол ишлену кёб къалмай бошалады. Қалгъан ишчиле, джолну керекли джерлерин кенгерте, Шубшурукъ суучукъ Қъобаннга къошулгъан джерин, Аман Қол бла Джалап Қолну ортасын иги джарашдырадыла. Қъобаннга къуюлгъан суучукълагъа, Қъобан суугъа 9 агъач, 6 таш кёпюр ишленеди. Саулай джолну кенглиги 5 — 7 аршын болады. 1869 джыл 6 сентябрде джол бютеулей ишлениб бошалады. Джол тохтаусуз 26 ай бла 17 кюнню ишлениб битгенди. Ол кюнлени ичинде 2762, 5 сажна къысыр къаяны атылтадыла. Бир джанына 2665, 5 кубометр таш къотарылады. Ол заманда техникагъа, саут кючге кёре ол бек къыйын, уллу ишди. Қъарачайгъа джол этилиуню магъанасы уллу болгъанын саулай халкъ ангылаб, къалгъан къарнаш ишчи халкъны болушлугъу бла, ол заманда техникагъа кёре, дженгил битдиреди.

Джер Къарачайда аз, багъалы болгъанына къарамай, элчиле джолну сабанларыны ичи бла озаргъа къоядыла.

Джал бла ишлегенлеге халкъгъа ара ачхадан 4886 сом ёнкюч берилгенди. Бу айтылгъан затла бары да къарачай халкъны таза джюрекден, уллу ангы бла ишлегенин кёргюзтеди.

Джол ишлеге башчылыкъны 2-чи Кавказ сапер батальонну капитаны Бирюков этгенди. Къарачайгъа джол ишлеуде Зукку-пристопну да (Петрусевични) уллу къыйыны барды. Къарачайны джарсыуун, тарлыгъын иги билген, анга не джаны бла да болушургъа излеген, прогрессивли адамланы бири болгъанды ол. Къарачай халкъ ол этген игиликлени унутмагъанды. Зукку-пристоп 1881 джыл Орта Азияда ёлгенди. Баталпашинск стансени, къарачай эллени джамагъат джыйылыуларыны тилеклери бла 4 айдан сора, 24 апрелде Баталпашинскеге келтириб бастыргъандыла аны.

Къартланы айтыуларына кёре, Къарачайда, Голалада ол биринчи орус печни кеси къалагъанды. Къарачайда школла ачуда да аны уллу къыйыны барды. Аны оноуу бла Баталпашинскеде тиширыу школ, ремучилище, тюкенле ачылгъандыла.

Къарачайгъа джол ишлеуде къарачай, орус, украин, урум ишчилени биригиб ишлегенлерини шохлукъну бегитнуде уллу политика магъанасы болгъанды.

Хабичланы Зинхара

ЭСКИ АДЕТЛЕ, ОЮНЛА—ТЕАТР ИСКУССТВОНУ БИРИНЧИ АТЛАМЛАРЫ

...Белгилисича, халкъ адет оюнла театрны ал башламы болгъандыла. Музыка, джыр, пантомима, монолог, диалог, тебсеу элементли кѣб халкъ оюнлары болгъан къарачай, малкъар халкъланы театрлары Совет властны заманында къуралгъаны сейпрсинирчады. Алай а ары дери джазманы болмагъаны, джахилит, аны кѣбге созулгъаны, ислам, аны искусствону ёсерине зараны, Къарачай бла Малкъарны тау, къыйын джоллу джерледе орналгъанлары — муну бары да башха миллетле ни культуралары бла байламлы болуруна заран болгъанларын эсибизге алсакъ, театрны ол заманлада къуралалмагъаны ангылашынады.

Ислам киргенинде, адетле бла оюнланы компонентлери бири биринден айырылыб, башха-башха болгъандыла, формалары да бек тюрленгенди.

Джангы дин (ислам) джайылгъанында, къарачайлыла бла малкъарлылада бир къауум адет бла ритуалла къорагъандыла, бир къауумлары уа тюрленгендиле. Джангы динни излемлерине келише, мадарларына кѣре, аны да кеслерини ангыларына келишдириб къорешгендиле. Ол себебден къарачай оюнлада меджисууну, муслиманлыкъны эмда христианлыкъны элементлерин табаргъа боллукъду.

Сѣз ючюн: Гюппе айлануу. Гюппе — меджисуу аллахыны атыды. Къарачай, малкъар сабийле (джылы

джетмегенле), дин байрамлада — ораза бла кърман-
да — Гюппе айлангандыла.

Джангы ай тууса неда айны толгъан кечсинде,
джамагъат тепсиге олтургъан кёзюуде арбазда джыр
эштиледи:

1. О-о, Гюппе, Гюппе айлана келебиз,
Казимге тогъуз улан кёребиз.
Къызына иги кюеу болсун,
Толу юй болсун джангыз къызы,
Гюппе, Гюппе, Гюппе айлана келебиз..

2. Гюппе, Гюппе, Гюппе айлана келебиз,
Онг къолумда Къураным,
Сол къолумда аллахым...
Къаз къумукъдан келеме,
Ит къабханд да ёлеме,
Суу ызында эки къаз,
Бири ала, бири боз,
Ала сени, боз мени,
Къатын сени, къыз мени.

Бу джырлада айланыуну магъанасы къалай тюр-
ленгенин эслерге боллукъду: экинчи вариантда сёзле-
ни магъанасы къарачайлыла бла малкъарлылагъа бу-
сагъатда ангылашынмайды, алай а джыр халкъны
эсинде сакъланганды. Джырны бу вариантын (экин-
чисин) эм эртдегиге санаргъа тыйыншлыды.

Экинчи вариант ислам динни заманында кърал-
гъанды, аны ачыкъ дин магъаналы болгъаны да аны
ючюнде. «Гюппе айланыуну» ючюнчю варианты да
барды.

Ючюнчю вариант — арт кёзюуню чыгъармасыды, ол
бирси вариантладан эсе демократиялыды. Джырны ма-
гъанасына кёре, къарачайлыла бла малкъарлыланы мус-

лиман динге ийнам шартлары бу вариантда таныладыла. Биз соргъан адамланы кёбюсю бу вариантны биледила.

Гюппе айланганла арбазында джырлагъан юйню неси, адетге кёре, алагъа къаллай болса да хант бергенди. Юйден чыгъыб, ашхы тилеклери ючюн сабийлеге алгъыш, бюсюреу этгенди, чыгъаргъан хантларын юлешгенди. Сабийле уа, джырлай эмда тебсей, хоншу юйге бурулгъандыла. Джолда ала бети джабылгъан адамны (къызчыкъны неда джашчыкъны) тегерегинден къуршалаб тебсегендиле. Сабийле кёб тюрюлю кийимлени кийгендиле, ичи тышына айландырылгъан тыш кийимлени къаблагъандыла, бетлерине сакъал-мыйыкъ джабышдыргъандыла. Юйге джууукълашыргъа артыкъ ариу, таб джырлаб башлагъандыла. Юйню эшигинтерезесин къакъгъандыла, терезеден къарагъандыла, Адамланы кёзлерин ачаргъа кюрешгендиле.

Джырлар ючюн, сабийле ол юйню адамларын, аланы халилерин, муратларын иги билирге керекли болгъандыла. Аланы атларын джыргъа къошхандыла эмда алгъышланы анга кёре къурагъандыла.

Алагъа эм ангылы, таукел, тири сабийлени бири тамадалыкъ этгенди. Джыйгъанларын юлешиб, сабийле ойнай чачылгъандыла.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы эслеринде талай оюн эндиге дерин сакъланганды. Оюнланы магъаналары къуру кёз ачыу, джарыкълыкъ тюлдю. Ойлаша, оюн эте биллиу хыйсабларын ёсдюрген бла биргелей, оюнланы сабийлеге магъаналары уллу болгъанды: къызчыкъла ойнагъан заманда, ритуаллада, тебсеуде, джырлагъанда юй джумушну бардырыргъа, адебге юренгендиле, джашчыкъла уа — эблиликге, тёзюмге. Кёз ачыу бла юреннуо бирге, байламлы болгъанларына энншгеде айтыллыкъ оюнланы бары да мюкюлдюле.

Оюнланы кёбюсюнде театр элементлени табаргъа боллукъду: башха тюрсюнге кёчюу, кесин танытмазгъа кюрешну, кёрюнмезча джашырыныу д. б.

Оюнла, ойнагъанланы джылларына кёре, талай тюрлюге юлешинедиле. Джылы джетмеген ууакъ сабийле ойнагъан оюнла, аладан тамадала ойнагъан оюнла да бардыла. Бир къауум оюнлагъа уа къуру къызчыкъла неда къуру джашчыкъла кёшуладыла. Быллай оюнла да баш мурат — сабийлени керекли турмуш-джашау ишледе чемерликге, эблиликге тюзетмекликди. Аллаи оюнланы бир къауумуна къарайыкъ.

«Элекбаш оюн». Бу оюннга къуру къыз сабийле, юй джумушда аналарына болуша башлагъанла, кёшулгандыла. Оюн «Гюппе айлануугъа» бираз ушашды.

Къыз сабийле джыйылыб, тамадаракъ эмда айбат тенглеринден бирин айырадыла. Аны башына зугул ишленген къарачай-малкъар элекни кийдиредиле. Аны юсю бла акъ джаулукъну атадыла. Къызчыкъны — Элекбаш бийчени — кёолларындан тутуб, ойнайджырлай тийреде айландырадыла. Ол, Элекбаш, мюлкде тиширыу башламны (магъананы) кёргюзгенди, алай аталгъаны да ол себебденди. Тиширыуну мюлкде магъанасына сансыз къаралмагъанын черте, бу джыйыннга тийреде юй бийчеле ким да табханын узатхандыла. Азыкъ (эт, джау, ун, бышлакъ дегенча) джыйгъандан сора, къызчыкъла оюннга хазырлагъан джерлерине баргъандыла эмда кеслерини хант этиуде, тепси джарашдырыуда, кёнакъ ашырыуда чемерликлерин кёргюзгендиле.

Алагъа аналарындан кёргенлерин эниклерге мадар табылгъанды, эмда ала, оюн халда, кеслерини чемерликлерин танытхандыла. Оюн бошалгъынчы къызчыкъла юй бийчеледен кёргенлерин этерге кюрешгендиле.

«Боран келди» — муну кыруу сабийле ойнагъандыла.

Оюн кече бардырылгъанды. Джашчыкъла эки къауумгъа юлешингендиле. Ала «тахсачыны» къайсы къауум ётдюрюрге керекли болгъанына келишгендиле. Оюнну башларыкъ командадагъыла, кеслерин танытмаз муратда, кийимлерин ауушдургъандыла, тюрлю — тюрлю кийингендиле. «Тахсачы» да кийимин бетин да танытмазча тюрлендирирге кюрешгенди. «Джаулагъа» аны аты белгили болгъаны себебли, кесин танылмазча этерге кюрешгенди. Тутулса уа, кийимлерин юсюнден терк атарча, алай кийингенди. Ол болгъан къауум «Боран келди» деб хахайлаб, «джаулары» юслери бла экинчи чекге чабханды. Ала ары джетгинчи, экинчи къауум «тахсачыны» тутаргъа керек болгъанды.

Тутулгъан «тахсачы» болмаса, керти «тахсачы» чекге джеталырча, «джауну» эсин кесине бура, ауазын анга ушатыргъа кюрешгенди. Тутулгъан «тахсачыла» оюндан чыгъыб баргъанлары себебли, къайсы къауум кёб «тахсачы» тутса, ол къауум хорлагъанды.

«Бийче оюн». Муну кыруу он-опеки джыл болгъан кызы сабийле ойнагъандыла. Ойнагъанла эки къауумгъа юлешингендиле — къонакъбайла бла къонакълагъа. Джерни, юй бёлмеле деб квадратлагъа юлешиб, отоу, къартлагъа юй (улуу юй), къонакъ юй деб кёрюзгендиле. Ойнагъанла аталарыны, аналарыны, улуу къарнашларыны, улуу эгечлерини кийимлерин кийгендиле. Чынг ариу кызычыкыны омакъчыкъ этиб, отоугъа киргизгендиле, башха кызычыкыны да кызы джёнгерча кийиндириб, «келинчикни» къатына олтуртхандыла. Бир бёлек кызычыкъ да, джашлача кийиниб отоуда джашны джанындан «кызыла» бла бирге болгъандыла. «Джашла» «кызылагъа» накъырда эте, тойда болгъан затланы энклейдиле. «Кызыла» «джашлары»,

сыйларын кёре, айтханларын этедиле, кете тебреселе уа, кьумач джурунчукълагъа ууакъ ташчыкъланы, башха кёзбау затчыкъланы чырмаб, саугъала деб бериб иедиле. «Келинчикни» уллу юйге элтиб ауун алгъандыла, андан сора аны «усталыгъын», «чемерлигин» сынагъандыла. Къолуна гинджини бериб, бёлетиб кёргендиле, бешикге салдырыб, бешикден алдырыб, дагъыда юйде джаш тиширыу этерик джумушладан этдиргендиле. Бу оюн келин келген тойну сабийле ангылагъанча эниклеудю, бир-эки сагъатны барады.

Гинджи оюн. Сабийле кеслери, неда башхала, хар ким усталыгъына кёре, тюрлю-тюрлю гинджиле этгендиле. Гинджилени атлары болгъанды.

«Бийче» — аналары;

«Пача» — аталары;

«Ханбалятдю», — сабийлери (джашчыкъ).

«Бийчени» бир агъашчыкъны кенделенине башха кысыха агъашчыкъны бегитиб, имбашла этгендиле, андан ёрге сюремда джюнден, мамукъдан баш этгендиле, башны юсю бла акъ кьумашчыкъ салыб, аны тюрлю — тюрлю халыла бла чалыб, неда тигиб, бет этгендиле, юсюне узун чебген, башына джаулукъ кысыб, джасанма кийдиргендиле.

«Пачаны» айры агъашчыкъдан этгендиле. Ол «Бийчеден» онглу, санлы болгъанды, адамгъа да андан эсе бек ушагъанды. «Пачаны» эркишича кийиндириб «Бийчени» къатына сюегендиле.

«Хамбалятдю» кёбюсюне джашчыкъ болгъанды, аны да пачаны этгенча этгендиле, ариу, джарыкъ джурунчукъладан айбат къабдалчыкъла тигиб кийиндиргендиле, неда бёлеб, «атасы» бла «анасыны» къатларында джатдыргъандыла.

Бу оюуну гитче сабийле ойнагъандыла, хар ким

кѳргенни эпиклеб, эки кѳауум болуб, кѳонакѳга барыб, кѳонакѳ алыб ойнагѳандыла.

Гинджи оюн сабийлени юй турмушха тырмаша башлагѳанларын, ала, кѳргенлерин эпиклей, ѳсѳб джетселе, этер затларын билирге излегенлерин чертеди.

Таулуну юсюнде амалсыз болургѳа керекли баш шартлагѳа кѳуру акѳыл, джигитлик, ѳхтемлик, кѳонакѳга ачыкѳлыкѳ саналыб кѳалмагѳандыла.

Бурундан бери да Кѳарачай бла Малкѳарда, ол шартланы юсюне да, тебсей, джырлай, сыбызгѳыны, кѳыл кѳобузну согѳа, марай, ат чабдыра билиу, таурух айтыргѳа усталыкѳга уллу сѳй берилгенди. Тойгѳа-оюннга кѳошулмай, тышындан кѳараб, кѳуру харс кѳагѳыб тургѳанны ушатмагѳандыла. Эришиуледе миллет тутушну башларны аллы бла тебсеген адет бош чыкѳмагѳанды.

Кѳарачай-малкѳар тебсеулени кѳбюсюнде хапарлау магѳана болады. Тебсегенле, бир тебсеуню тебсегенле, бир схема бла тебсегенликге, ким да кесини усталыгѳына кѳре, оюн элементле кѳоша, бирер тюрлю тебсейди. Ала оюн-тебсеуледиле. Джашланы кѳалай кѳз ачханларын суратлагѳан бурунгу кѳарачай-малкѳар тебсеулени бирини магѳанасы былайды...

Кюнню таякѳлары чомарт тѳгюлген сѳйда талагѳа джаш таулула джыйыладыла. Тѳрт джанындан кѳуюлуб, аланы тѳгереклерин кѳараргѳа сѳйгенле кѳуршалайдыла. Таулу кѳызы кѳолларында кѳобуз чемер согѳулады, арну, сабыр макѳам тѳгерекге джайылады. Тебсеучюле, музыканы тактына джараша, ашыкѳмай тѳгерекни айланадыла. Аланы кими кѳарагѳанла бла сѳлеше, кими чам, накѳырда бла кюлдюре, барадыла. Тебсеуню бу кѳзююнде джашла кѳслерин бирери бирер тюрлю, ким да кеси сѳйгенича, тутадыла, алай а бары да музыкагѳа бойсунадыла. Ма музыканы темпи ѳседи, тебсегенле да дженгил джюрюшге кѳечедиле.

«Харс!» — деб тебсегенлени бири ортагъа чыгъады. Анга орун къоядыла. Ол аякъларыны учунда тебсейди (анга «аякъ бюкген тебсеу» дейдиле). Аны экинчи, ючюнчю, тёртюнчю... ауушдурадыла. Бир кёзюучюкде билмей тургъанлай музыка тохтаб къалады... сейирсиниб, тебсегенле тохтайдыла.. Къараб тургъанланы араларындан бир бек мийик биреулен чыгъады. Ол да оюннга къошулургъа излейди. Кечикгени ючюн а алым келтиргенди — къолунда узун таягъына саугъала тагъылыбдыла. Саугъаларын кеси юлешиб чачаргъа излегенча, ол бир къолу бла таягъына узалгъан кибик эгеди. Алай а таулула къачан да таулуладыла. Ала саугъаланы кеслери, къюч, эблилик бла, алыргъа керекдиле.

Музыка джаигъдан гузаба халгъа кечеди, ашыгъыш таралыб башлайды. Эм насыблы ким боллукъ эсе да, эм багъалы саугъаны ким алаллыкъ эсе да, ким да къарыуун сынасын. Таякъгъа — джанджаулукъла, эркиши кёлекле, татлы хантладан толу хызен тагъылыбдыла. Алай а эм багъалы, баш саугъа — къызыл дарий джаулукъду (къарачайлыла бла малкъарлыла, ислам динин бояуу джашил болса да, къызыл бояуну багъалатхандыла). Ол джаулукъну ким секириб джетиб алалса, джангыз анга сюелгенледен къызы чакъырыб тебсерге эркинлик берилгенди.

Саугъала чачылыб бошалгъандан сора, мийик джаш таякъны бир джанына силдеб, юсюнден джамчысын атханды... Ючэркишини бир-бири имбашларына миниб тургъанларын кёрюб, къарагъанла хайран болгъандыла. Ала да секириб тюшюб, тебсерге-ойнаргъа джарашхандыла.

Бу тебсеу оюннга къошулгъанла санларын, къолларын ариу ойната, кёзлери-къашлары бла чемер сёлеше билирге керекли болгъандыла. Пёгерини не этерин, къалай атларын эртдеден билирге мадар болмагъаны

себелли, оюннга къатышханны хар биринден хыйсабны дженгил ангылаб, нёгерини халиспне кёре тыйыншлы джууаб этерча, нёгерин кеси суйгенча халгъа сала билрча эслилик, эблилик изленгенди. Тебсеуню композициясы барысына да белгили болгъаны себебли, аны арну, чемер тебсер ючюн, ким да кесини фахмусуна кёре, импровизация этгенди.

Бу тебсеу, эшта, къарачайлыла бла малкъарлыла бурун заманлада эмда бусагъатда сабий тууса бардыручу эришиулени суратлай болур. Ол эришиу оюннга «къоз-бёрк» дейдиле. 6—8 метр мийиклиги болгъан юч багъананы джерге, башларын бирикдириб, орнатыб, къоз-бёркню башына тагъадыла, башындан энишге 2 — 3 кюнню джау сингдирилген джибни салындырадыла. Эришиуге къатышханла джаулу джиб бла аякъларыны, къолларыны кючю, эби бла, ёрлеб миниб, къоз бёркню алыргъа керекдиле. Биринчи ёчю — кызыл джаулуку — алагъан адамны атын кьууанчы этиле тургъан жангы туугъан сабийге атагъандыла.

Тебсеуленн барыны да чыгъыу историялары барды, алай а аланы эндиге дерн киши джыйыб кюрешмегенди, ала тюрлене, жангыдан чыгъа келгендиле.

Къарачайлыла бла малкъарлылада кёб тюрлю тебсеуле болгъандыла. Аладан бизге унутулмай бир къаууму джетгендиле: абезек, сандыракъ, алты-эжиу, табасхан, тюз тебсеу, истемей, жангызгъа барыу, гашеуек, тегерек д. б.

Бу проблемагъа аталгъан литературада материалла бири бирине къаршы келгенлери себебли, тюзюн айырыргъа борчубузду, эмда проблемагъа артыкъ эс белгенибиз аны ючюндю.

Бир литература джазмада былай окъуйбуз.

«Бий менге тау татарлыланы (къарачайлыла бла

малкъарлылагъа патчахлыкъ Россияда алай айтханды-ла) юсюнден хапарла айтды. Ол айтыугъа кёре, аланы кеслериники болуб къуру бир тебсеулери барды — «аякъ бюкген тебсеу.» Къалгъанларын къафаны, сандыракъны, абезекни — ала къабартыладан алгъандыла. («Вестник Европы» 1886, январь).

Бу письмода сёз белгили къарачай-малкъар просветитель Орусбийланы Исмаилны юсюнден барады. Анга озгъан ёмюрню белгили адамлары — алимле, джазыучула, художникле д. б. келнучю болгъандыла. Аланы ичлеринде композиторла Танеев бла Балакирев да болгъандыла.

Ол (Орусбийланы И.) П. И. Чайковский бла да къагъыт джюрютгенди. Орусбий улуну таныгъанла бары да аны орус эмда европа культурадан билими терең болгъанын айырыб чертгендиле. Орусбийланы Исмаил келгенлени барына да Къарачай бла Малкъарны исторнясы бла, культурасы бла, джашау турмушу бла танышыргъа джол усталыкъ этгенди. Аны юсюнден П. Остряков былай джазгъанды. «Биз бери келгеникде, М. А. Балакиревни былайда джашагъан халкъланы макъамларын джыяр эмда джазар мураты болгъаны себебли, бий У. Б. (Орусбий улу), халкъ творчествону эм иги билген адам, кесини халкъ инструменти бла келди, М. А. (Балакиреве) къабарты макъамланы репертуарына толу материал берди. М. А. аланы олсагъатдан фортепианода согъарча джарашдырыб джазды... ол «сандыракъ» бла «истемейни» согъуб башлагъанында уа... сыйлы ёзден, тёзалмай, тебсеб башлады... (С. И. Сафарян. «Султанбек Абаев», 1960, 150 бет.)

Шимал Кавказда кёб тюрлю миллетле джашайдыла. Аланы кёб затлары ушаш болгъаны сейир тюрдю. Алай а хар къайсында да башхалагъа ушамагъан энчи затла да кёбдюле. Бу джаны бла алыб къарасакъ, къа-

рачайлыла бла малкъарлыланы культура байлыкъларына тыйыншлысыча орун, тюз багъа берилмегенди Литературада аланы миллетликлери бир-бирде терс кѳргюзюлюнгенди. Къарачай-малкъар искусство бла не аз да таныш адам Остряковну эмда Танеевни письмоларындан юзюкледе халатланы эслемей къаллык тюлдю.

Кертиди, къарачайлыла бла малкъарлылада «къаффа» тебсеу къабартылыланыкъыды, кеси да «тебсерге» деген сѳздю. «Сандыракъ», бла «абезекни» уа къуру къарачайлыла бла малкъарлыла тебсегендиле. Бу тебсеуле адыг халкълада болмагъандыла, эмда аланы тиллеринде ол тебсеулени атлары бир тукъум бир магъана бермейдиле.

Тау татарлылада джангыз, «аякъ бюкген тебсеу» барды деген оюму да Танесвни письмосунда халатла джиберилгенине шагъатлыкъ этеди. Анга Къарачайда эм Малкъарда кѳб джашаб, аланы джашауларын тинтиб кюрешген орус этнограф Сысоевни джазгъанлары да шагъатдыла. Сысоев кесини «Къарачай география, турмуш-джашау эмда история джаны бла» деген ишинде халкъ кѳб тебсеучю къарачай-малкъар тебсеулени атларын джазады эмда аланы суратлайды. Аланы ичинде абезек, сандыракъ, тѳгерек д. б. бардыла. «Эркишиле бла къызла бирн бирини къолларындан тутуб, тѳгереклешедиле. Тебсеген заманда эркишиле тиширыланы силкиндредиле...»,— деб джазады Сысоев «тѳгерекни» юсюнден. Ол тебсеуню джаратмайды, эбсизге, эришиге тергейди. Ол бек бурунгулапы эротикалы (сезимлени къозгъаучу) тебсеулеринден къала кѳлгенди деген оюмгъа келеди. Тебсеуню аз тебселгенин чертеди.

Тюз тебсеуню магъанасын ангыларгъа кюреше, ол тебсеуде тиширыуну джашыртын алыб къачуу суратланады, деб джазады Сысоев.

Сысоев «сандыракъны» арну тебсеуге санайды, эмда аны тебсер ючион, санланы чемер, айбат ойната бирлге керекли болгъанын джазады.

«Сандыракъны» тебсеген заманда бир джаш бир аягъыны бурнундан бир аягъыны бурнуна секире, онг къолу бла да сол къулагъындан тутханлай, кеси чыгъарыб къысха назмула, нарт сёзле маталлы таб айтыулары, алгъышлары, кимлени болса да махтау неда хыртлау сёзлени айтханды. Қалгъанла бир ауздан, ол салгъан макъам бла, аны айтханын (импровизациясын) къайтарыб джырлагъандыла. Ала джырлагъан кёзюуде ол да, кеси суйгенча, тебсегенди. Джырлагъанла бошасала, тохтаб, дагъыда импровизациягъа джарашханды.. Ол кёрююм тебсеучю арыгъынчы талай кере къайтарылгъанды. Бу тебсеуде чемерлик, эблилик, сёзге усталыкъ, чамчылыкъ, джарыкълыкъ артыкъ да керекли болгъаны себебли, уста тебсеген кёб болмагъанды. Импровизацияда айтылыниган ууакъ чыгъармачыкъланы арасында логика байлам болмагъаны себебли, тебсеуге чам ат — сандыракъ аталгъанды.

Истемей (къабартыча — исламей, бу сёзюо магъанасы адыг халкъланы тиллеринде белгисизди) къарачай-малкъар халкъланы эм арну тебсеулерини биринди. Тебселгени былайды: ортагъа эркиши чыгъыб, аякъларыны бурнунда тебсей, бир кере айланшгандан сора, тебсерге чакъыргъан къызыны аллына келиб, тебсегенин сериуюн этиб, къызыны чакъырады. Экиси талайны тебсегенден сора, къыз бир джанында тохтаб, харс уругъа джарашады эмда, музыка бла харсны тактына кёре, «ис — те — ме» деб шыбырдайды (джюрегинг сайлагъан къыздан башхалагъа эс бёлме, деген магъанада) джаш а дагъыда бираз тебсейди. Эркиши бла тиширыуну арасында кертиликни, ашыкъны сыйлай эмда багъалата, насыбына керти къууана би-

лнуно суратлагъан бу ариу тебсеу къарачайлыла бла малкъарлыланы эм бек суйген тебсеулери бириди. Истемей деген сёз а бюгюн къарачайлылагъа малкъарлылагъа да толу ангылашынады. Тебсеуню магъанасы: менден башханы истемей, сан этмей, кёрмей, меники болуб тур.

«Джангыз» «истемейге» ушашды, башланганы да «истемейчады». Алай а тебсерге чакъырылгъан къыз, джаш бла бирге тегерекге бир кере айланыб чыкыгъандан сора, кызыланы аллында къазакъ сюелиб, харс урады. Джаш а джангыз кеси тебсейди эмда, тебсегени нёгер кызына аталгъанын черте, бошаса, аны аллында тохтаб, бюсюреу этеди. «Джангыз» дженгил тебселген, кыйын, ариу, чемер тебсеудю.

Къарачай-малкъар тебсеуле башха кавказ халкъланы тебсеулери ушаш кёрюнселе да, аладан башхадыла. Алада эркишини тиширыуну намысын кёргени айырылыб ачыкъ танылады. Эркиши тиширыудан эсе аслам тебсейди, эмда аны тебсеуде орну, халиси да айырылыб тиширыудан башхады.

Эски къарачай-малкъар тебсеулени бири «алты эжиу» келин келген тойлада тебселгенди. Аны алты юйдегили эркиши башлагъандыла. Эм алгъа арагъа алапы эм тамадалары чыкыгъанды. Тенсеу макъамны джырлай, анга кёре акъырын тебсей, ол тегерекни айланыб башлагъанды. Анга экинчи кёшулуб, сол билегинден тутханды, кесини бош кёолун (солун) ёрге кёлтюрюб, ол да джырлай, тебсей, тегерекге айлангандыла. Экинчи биринчиден ингичкерек ауаз бла джырлагъанды. Алагъа ючюнчю кёшулгъанды, тёртюнчю... алтынчы.

Алтысы, джырлай эмда тебсей, алкъын юйленмеген джашха джууукълашхандыла. Ол, джаш, ортагъа чыгыб, тебсеб башлагъанды. Алтысы аны тебсегенине эжиу этгендиле. Джашны алтауланнга кёшулгъа-

ны бла, джетисини бирге тебсегенлери бла тебсеу бо-
шалгъанды.

Къараучула джырлаучулары эришулеринде да бол-
гъанды. Джырлау эришуледе ала бирем-бирем джыр-
лагъандыла. Аллай джангыз адам джырлагъанла-
дан сора да, талай адам бирге джырлагъан джырла
да болгъандыла. Специалистлени оюмларына кёре,
аладан эм эртде чыкыгъанла — урунуу джырладыла.
иш джырла. Ала иш бардырылгъан кёзюуде джыр-
лангандыла, эмда аланы макъамлары бла ритмлери
ишни тынч бардырыгъа болушхандыла. Сёз ючюн,
«Долай» (ол меджисуу аллахны — тууар малланы —
ийнек, буу дегенча — аллахларыны атыды) джау чай-
кыгъан заманда, «Эрирей» — (битимни аллахы) ын-
дыр басыуда, «Ийнай» (чемерликни аллахы) тиши-
рыу ишледе джырлангандыла.

Аланы ишден бёлюнмей, ишлеген кёзюуде джыр-
лагъандыла. Джырла ишлегенлеге санларын тюз кы-
мылдата, къарыуларын бирча, тюз къората, таб, ары-
май ишлерге болушхандыла.

Урунуу джырлада иш ариу, сыфатлау халда сурат-
ланады. Аллай джырланы тиллерини ариулугъу, сы-
фатлау халлы стили иш процессни кыйынлыгъын
дженгиллетгендиле.

Ууучулукъгъа аталгъан джырла. «Къара-
чай-малкъар халкъ история эмда джигитлик джырланы
бек сюйгенди, аланы уста джырлай билгенлени бек ба-
гъалатханды.

История-джигитлик неда джигитликни джырла-
ры кюуанчлада бла байрамлада джырлангандыла.
Адетде, ол джыйылыулагъа джаш тёлю да къатышыу-
чу болгъанды. Джырланы уста къартланы бири
башлагъанды, къалгъанла да анга эжиу этгендиле.
Джырлаб башлагъан къарт, джырны аягъына джет-

дирмей бѣлюб, кѣйсына болса да андан ары джырларгѣа эркинлик бергенди. Ол сагѣатдан джырларгѣа эришиу башланнганды: джырны ким толу биледи, ким ариу, таб джырлайды деб эришгендиле. Хар джырны джырлау тохтагѣандан сора, кѣартла джашлагѣа ол джырда нени юсюнден айтылгѣанын айтдыргѣандыла. Алай бла, эришиуде, джырлау чемерликни ѣсдюргенден сора да, халкѣны историясы бла танышдыруу, джигитликни юлгюлерине юретиу иш бардырылгѣанды.

Халкѣ джырланы тюрлю-тюрлю джырлагѣандыла. Аланы бир кѣауумла джырлауну зачинден (ал сѣзден) башлагѣандыла — тынгылагѣанлагѣа кимни, кѣайсы джигитни юсюнден, кѣайда кѣачан болгѣан ишни хапарлагѣанын баямлагѣандыла. Андан джырны кесине кѣчгендиле. Бир кѣауум джырчыла уа ал сѣзсюз, джырны кесин джырлаб башлагѣандыла. Алай болса да, ал кѣауум джырчыланы бек багѣалатхандыла»¹.

Аны бла биргелей, джырла да тюрлю-тюрлю кѣуралгѣандыла. Юлгюге Мечиланы Кязимни, Кѣочхарланы Кѣасботну, Джанибекланы Аппаны джырларын алыб кѣарасакѣ, аланы магѣаналары огѣай, формалары да бирер тюрлюдюле. Джанибекланы Аппаныкѣыла сатирагѣа джууукѣдула, алада чам-накѣырда элемент сатира бла бирге, байламы келеди. Кязим бла Кѣасбот а халкѣ аууз творчествону (фольклорну) традицияларына таянадыла.

Бу джырчылагѣа история онг бергенди: алагѣа дерчилени чыгѣармалары кѣбюсюне унутулуб кѣалгѣан

---

¹ Х. З. Аппаев, В. Ф. Пипинис. «Место историко-географических песен в балкарском фольклоре», ученые записки КБНИИ, Нальчик, 1961, том. XVIII, стр. 74—75.

эсе, быланы талай затлары джазмагъа тюшгенди. Аны бла бирге ала кеслерине деричилени джырлары халкълагъа джайыуда, аланы сакълауда, устазларына сый бере, кѳб иш этгендиле.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы ангы-оюм болумлары бла суратлау традициялары, ишексиз, бай болгъандыла. Алай а, не мадар, джазманы джокълугъу, динни зияны культураны толу хыйсаб мардада ёсерине заран болгъандыла.

Совет власть къуралгъандан сора Малкъар Къабарты-Малкъар АССР-ге, Къарачай да Къарачай-АО-ха киргендиле. Андан сора къарачай эмла малкъар культура кеслери башха-башха ёсюб башлагъандыла. Бусагъатда мындан ары да биз аланы бир биринден айырмай, бирге, уллу совет культураны бир юлюшюне къарагъанча къараргъа керекбиз, бирикмекликде, социалист реализмни джолунда ёсерге, айныргъа керекдиле бу эки эгиз культура.

Башында айтылгъаныча, меджисуу адетлени чыдамлы болгъанларыны чуруму муслиман динни кеч киргениди.

Бурун, къургъакълыкъ кючлеген кѳзюуде, къарачай малкъар къартла къурманлыкъл этилиучю джерге джыйылгъандыла, нарт батыр Ёрюзмекни нартланы джаулары «кына сакълалы кызыл Пукну» къалай хорлагъаныны юсюнден джырлагъандыла. Джырлагъан кѳзюулринде къартла бир сафха тизилиб, кюн иссиде сюелгендиле. Къолларын аллына узатыб, бармакъларын джайгъандыла. Аны бла бирге, джырлагъан заманда кычырыб джыларгъа керек болгъанды. Андан сора джангур джауады деб ийнанингандыла, себеби нарт джомакъда айтылгъаннга кѳре, Ёрюзек Пукну хорлагъанында, джети кюнню джангур къуюб тургъанды.

Тамада къартла Ёрюзекге хорлам тилегендиле, быланы джылагъанлары азлыкъл этгенин кѳрсе (джангур

джаудурургъа) андан да ётгюр сермеширикди деб, ий-намлары алай болгъанды. Тёгереклерине басыныб, джыйылгъан джамагъат да алагъа къарагъанды (къараучула).

Къургъакълыкъ аллай кёб адетлени чыгъарына се-беб болгъанды. Сёз ючюн, эшекни джуундуруу адет бу-сагъатлагъа дери келгенди. Бир чертиллиги, бу адет хар элде бирер тюрлю бардырылгъанды. «Эл-элни къой союу башха» деген айтыу бош чыкъмагъанды.

Джангур джаумай кёб мычыса, джамагъат джый-ылыб, эшекни къобаннга элтгендиле. Джолда аны тө-герегине айланыб тебсей, джырлай, эшекча окъуй, алай баргъандыла. Эшекни суугъа кийириб, башына джаул-укъну атхандыла эмда джуундургъандыла. Аллын-дан ахырына дери эшекни аллына къум бла уруб, джим-джим джылтырагъан багъыр тазланы бирин тутханды-ла (арт ала уа тазны кюзгюге ауушдургъандыла). Ала ийнанганнга кёре, кесини сыфатын тазда кёрсе, аланы джазыкъсыныб, эшек Тейриден жангур тилегенди. Бу адетни адамла сыйлы джанууарлагъа табынган заман-ладан къала желгени ишексизди.

Бир къауум элдеде эшекге джаулукъ атмагъандыла. Гымых акъ эшекчикни суугъа элтгендиле. Джолда афенди, къуран окъуй, аны аллында баргъанды. Джет-селе, афенди джыйылгъанлагъа айланыб айтханды: «Бизни арабызда Тейри разы болмагъанла бардыла. Алагъа къазагъа ол бизге къургъакълыкъны джиберген-ди. Тилек этейик. Джангур ий деб тилейик». Гюнахлы-гъа тергелгенле эшекни джуундуруб башлагъандыла. Эшекден суу кеси саркъаргъа тыйыншлы болгъанды. Бу джорукъну эртденбла, кюнортада эмда иигирде къайтарыб бардыргъандыла. Тейрини джумушатыр ючюн, эшекни төгерегин къуршалаб, бир бири къолла-рындан тутуб, къуршоу къураб тебсегендиле.

Экинчи кюнюнде джангур джаумаса, адамла афендиге саугъала элтгендиле. Бу адет, кертиси, кеч чыкъгъанды. Кеси да джангы динни (муслиман динни) джайыуну, афендини джаратмагъан адамларын къаушатыргъа тырмашуун кѳргюзеди. Афендиле окъугъан адамла болгъанлары себебли, джелни къайры ургъанындан эмда башха табигъат ышанлады джауумну къачан болурун билирге болгъандыла. Адетлени да ала кеслерине табыча, кеслерини магъаналарын бегите, джахил адамланы къоркъута, алай бардырыргъа кюрешгендиле.

Бурунгуланы ийнамларына кѳре, кѳкде айны сакълай, эки эгер ит джашагъандыла. Ала къалкъысала, аман иннетли джелимаууз айны джуханды эмда джерни къарангылыкъ кючлегенди. Кюнню, айны тутулуу чурумларын билмеген джахил адамла орамлагъа чыгъыб, тазланы къакъгъандыла, мылтыкъ атхандыла, тебсегендиле, къычырыкъ, хахай-тууай этгендиле—улуу дауур бла «итлени уятыргъа» кюрешгендиле. Итле «уянгандыла», джер джангыдан джарыкъгъа бѳленгенди. Аны сыйына, къууаныб, къурманлыкъ этгендиле. Бу адетни да адамланы къоркъууда тутар муратда чыгъарылгъаны ачыкъды.

Къургъакълыкъны заманында бардырылыучу дагъыда быллай адет болгъанды: суугъа кетиб ёлгенни къабырындан кесек топракъ алыб, элтиб суугъа атхандыла. Джангурну джауарын тилегендиле. Кѳк джашнауну тейриси Элияшы сыйына этилген джырын джырлаб, тебсегендиле.

Ой, Элия, урма бизни элибизни,
Ой, Элия, алма бизни джаныбызны,
Ой Элия, Элия, сюрюулени чачма тюзде.
Ой, Элия, тѳкме бизни къаныбызны,

Ой, Элия, Элия, сабанлаңы урма кюзде,
 Ертеинги чегетледен кери эт,
 Ындырлада берекетни бери эт,—
 Бал сууладан бир уртла,
 Суусабыңгы бизни бла сен кяндыр,
 Джанкылычны билейик,
 Аны ауузунда тепсейик.
 Тепсеменле шыбыланы кябсынла,
 Тепсеменле тилеклерин табсынла,
 Тепсей билмегенни ырхы элтсин, суу элтсин,
 Тепсеменни джилигинден кяан тамсын,
 Тепсемен марамасын Апсатыны улагын,
 Кяая ранда ол излесин джугьутурну тучгын
 Ой, Элия, Элия, сакъла бизни джаныбызны,
 Ой, Элия, Элия, кыздыр бизни кяаныбызны...
 Онгда да тебсе, солда да тебсе,
 Элияны суу тулугьун бери тарт,
 Тамсын, акъсын. джутулсун.
 Къызыл Пукдан терк огьуна къутулсун...

Артыкъсыз да тойлада, байрам къууапчлада кёб оюнла бардырылгяандыла. Ала халкъ фахмулагъа кяарауну бир тюрлюсюне аплангандыла. Хорлагяанланы атлары бютеу джамагъатха билдирилгендиле.

Джаш адамла, кызла бла джашла, тойда къалгяанладан айырылыб, тегереклешиб сюелгендиле. Той тамада (оюнну бардыргяан) ангылы джашладан бирин сайлаб, арада шиндикге олтуртханды. Имбашына мылы джан джаулукъну атыб, къалгяанлагъа айланыб, анга негер чыгъарын излегенди. Адетде, олтургяан джашха негерге аны джаратхан кыз чыкыгяанды. Джашны болумун, халисин иги билгени себепли, аны кючюнден келпича, чам халда, буйрукъ бергенди: иги джырлай биле эсе —джырларгъа, педа тебсерге, эниклерге уста эсе—

кимни болса да джюрюшюн, тебсегенин, халисни эниклерге. Қъарагъанла, джаш кимни эниклегенин таныб, къол къакъгъандыла.

Шиндикге олтургъан джашны къыз ауушдургъанды. Анга нѳгер джашладан чакъырылгъанды.

Чыкъгъан джаш тамаданы къолундан джан джау-лукъну алыб, аны хауада силке, къызны къоркъутургъа кюрешгенча эте, тѳгерегине айланганды. Къыз а, оюн-мизамны иги билгени себебли, джашны накъырдалары бла эришдиргенди. Экисини арасында сѳзге чемерликни эришиую башланганды. Алагъа джырларгъа да, айтышыргъа да болгъанды: къалай да болсун, мурат—чемерликни кѳргюзюу болгъанды. Ишексиз, «Эшиклени ары бир ач» деген джыр аллай оюнда чыгъарылгъан болур.

Джыр къошулгъанла усталыкъларын танытхынчы созулгъанды. Таулула бары да джырлай тебсей да билгенлери себебли, эришиуле кызыу, джарыкъ бардырылгъандыла.

«Бизни джырлаучуларыбыз—тюз малчы адамла—къарачайлыла, сѳзге чексиз чемердиле, джарыкъдыла, чамгъа-накъырдагъа алааматдыла. Уллу миллетлеин джырлаучулары, саула сакъатла да, джетген джерде: межгит аллында, майданда, орамда, базарда, джуртларын узуну бла кенгине айлана, джырлай, тынгылаучулары саугъагъа узатханлары бла кечининген эселе, Қъарачайда, Малкъарда джырчылада хыйсаб башха болгъанды. Ала кеслерини джерлеринден чыкъмагъандыла. Қъалгъанлача, ала да малчылыкъда урунгандыла. Алай а халкъгъа джыр бла болушууну кеслерине сыйлы борчха тергеб, тюрлю-тюрлю джырланы, махтау неда хыртлау джырланы, чыгъаргъандыла»,—деб джазады И. Қъарачайлы.

Джырчыла бла джомакъчыланы хыйсаблары уа айырылыб аладан башхады. Аланы джашаулары бютеу да джыр, джомакъ чыгъарыугъа, аланы халкъгъа джайыугъа аталгъанды, ала джырны джашауларында баш ишге тергегендиле. Къарачайлыла бла малкъарлыла аллай адамланы атларын сый бла эсде тутадыла. Была акъыллы, ангылы, халкъгъа къайгыргъан, импровизациягъа уста адамла болгъанлары себебли, «джаны болгъан китаблагъа», фольклор гёзенлеге тергерге боллукъду. История аланы бир бёлегини атларын сакълаб, бизге джетирген эсе да, кемсиз кёбю унутулгъандыла. Ала кёбюсюне, къара танымагъанла болгъандыла. Алай а алагъа къарангы дерге къыйынды: аланы фольклорну, халкъны историясын, адетлерин тамам иги билгенлерини халкъгъа хайыры уллу болгъанды. Шимал Кавказгъа Совет власть келгинчи джашагъанла Къарачай бла Малкъар антологиялагъа кёб сейир бетле къошхандыла.

Джырчыланы джырлары, джомакъчыланы хапарлары, джомакълары халкъны къууандыргъандыла, урунууда болушхандыла. Алагъа уллу акъсюеклени къарамлары уа башха тюрю болгъанды, себеби джырланы, джомакъланы кёбюсюне джамагъат-класс магъаналары болгъанды. Фахмулу джырчыла бла джомакъчыланы чыгъармаларыны тематикасы кенгди, алада нени юсюден да кёргозюлюнгенди.

Къарачай эмда малкъар джырла бла джомакъланы инсценировка къорчула тынчтыла. Аланы кёбюсю драматургиягъа ушаш къуралгъандыла: диалогланы магъаналары иш этерге табдыла, авторну сёзлери ремаркагъа тынч буруладыла: таб бёлюмлерни, фабулаларыны хапарлау магъаналары - джырлагъа сыфатлы фон бередила, иллюстрацияны орун тутадыла. («Ачей улу Ачемез», «Сафият» дагъыда башхала).

Джырлада оюн элемент барды. Джырчы джырлан-

нганнга кесини к̄арамын танытады. Адетде, джырны биреулен джырлагъанды, аны партиясына «башлыкъ» дегендиле. К̄алгъанланы, джырны баш оюму сыйынырча, бир мардада, к̄уру макъамны джырлагъанлары—эжиу— джыргъа фон к̄урайды. Эжиу джырдан базыгъыракъ джырланады, хар айтым бошалыргъа, эжиу сернуюн болады, джангы башланса—к̄елтюрюлюнеди. Хар джангы айтымда алай к̄айтарылады. д. а...

Джырчыланы арасында театргъа эм бек джууу-к̄лашхан Джанибекланы Аппады. Аны таныгъанла бары да Аппаны бек фахмулу, актер усталыгъы болгъан уллу адам болгъанына шагъатлыкъ этедиле. Халкъ Аппаны чексиз бек суйгенди. Ол кеси да Ата джуртун эмда халкъын кемсиз багъалы к̄ергенди, аласыз джашаялмазлыгъын чертгенлей тургъанын к̄бле айтадыла.

Кесини джашауу ауур болса да, Аппа, халкъына к̄елтабыдырча, джылы с̄зле таба билгенди. К̄айда болса да к̄алыб, тынч джашау к̄урургъа к̄олундан келлик болса да, туугъан джуртуна чексиз суймеклиги бла, эркинликни юсюнден этген джырлары ючюн, кюреши ючюн кетиб ссылкадан т̄рт кере ызына, К̄арачайгъа, к̄айтыб тургъанды.

К̄сб джылланы узагъына Аппа уллу халкъ байрамлада «Текени» ролюну сыйлы, баш ойнаучусу болгъанлай тургъанды. «Текени» ролюн ойнаргъа уа эм ётгюр, акъыллы, табышлы, ангылы, джарыкъ к̄еллю, ариу ауазлы, баи мимикалы адам сайланганды.

Бу оюн артыкъ да толу, сейир чалкъыны заманында бардырылгъанды. Ол к̄езюде эркишиле узакъ заманнга таугъа, чалкъыгъа чыкъгъандыла. Анда театргъа ушаш, Б̄егеуол атлы оюн бардырылгъанды.

Бусагъатда да к̄арачайлыла бла малк̄арлылада чалкъыгъа он-онбеш адамдан джыйынла к̄ураб чыгъуу адетди. Аллай б̄елекни аты «джыйынды» (отряд,

коллектив). Джыйыннга тамадалыкыны джыйын тамада бардырады. Анга болушлукъгъа Бёгеюлюню (акъсакъалны) — джигер адамны айырадыла. Джыйын тамада сыйлы, бек магъаналы оноуланы бардыргъан адамгъа тергеле эсе, Бёгеюл чалкъыда керекли операцияланы бардыргъан, джыйынны культура кереклисин баджаргъан ишчиди. Ишден бош кёзююнде ол теке-бёркню кийгенди. Теке-бёрк — маскады. Ол текени башына ушатылыб ишленеди, мюйюзлери, акъ сакъалы, кёз орун тешиклери, кызыл бусхулдан тигилген ауузу, эчки кюулакълары болады.

Бёгеюл аны кийсе, атына «теке» неда «теке-бёрк» дерге болмайды. Ол мизамны бузгъаннь. Бёгеюл — къамчи бла туюуб — айыбына джолукъдуругъа болады. Анга «Бёгеюл» неда «хан такъыл» дерге, къамчисине — «джибек уч» дерге керекди. «Къамчи» деген да айыбына джолукъдурулгъанды — къамчи бла.

Чалгъан заманда Бёгеюл да, кесини маскасын кийиб, къамчисин алыб, къалгъанла бла тенгликге чалады. Артха созулгъанны кёрсе, анга барыб, мюйюзлери бла уругъа кёзлегенди, текеча пырхылдагъанды, чочуб, чынгаб ойнайды. Ол артха къалгъаннга болушургъа да борчлуду. Чалкъыны кёзююнде атлы келгенин кёрсе, Бёгеюл маскасын киеди, атча кишней, атлыны тегерегине бурулады... алым бергинчи, атлыны ычындырмайды.

Кёбюсюне чалкъыда талай джыйын хоншу ишлейдиле. Хар джыйынны кесини Бёгеюлю болады. Бир джыйын, джукълаб къалыб, ишге кечиксе, хоншулада Бёгеюл анга эшекча окъуйду, кюнортада кечикселе уа — «Салах» тартады.

Джыйында шапа айырылады. Аны борчу кёбюсюне — джыйынны ашарыкъ бла баджарыуду. Шапа, адетде, джыйыннга эртден азыкъгъа гырджынланы ингирде биширгенди. Бёгеюл кече аны гырджын-

ларындан мысхыртыргъа ёчдю. Шапа, пардууларыны саны кем болгъанын эслесе, аны олсагъат джыйын тамадагъа билдиреди.

Тамада сора, тинте башласа, шапа кеси «къабханын» сездиреди. Тамада джастыкъ тюбюнде атджеринден бюклениб тургъан джауурлукъну алыб, «киتاب ачады.» Андан окъугъанча этиб, шапагъа салынныкъ тазири белгилейди:

«Аны чалкъычы джыйыныны шапасы... анга, быллай терслиги ючюн, бу тазир кесиледи: шапа саулай джыйыны кесини кыйынындан кюнорта ушхуур бла сыйларгъа...»

Бегим хыны халда, сюдню бегимича,окъулады. Шапа бегимге бойсунады.

Бёгеюлню къошда эшик артында кзуру да таягъы сюелиб болады. Чалкъычыла чалкъыдан къайтсала, чалкъыларын хаман да бир джерде джыядыла. Къол-бет джууа, лахор эте тургъан болмаса, тамададан алгъа къошха киши кирмегенди. Бу кёзюуде да аланы булджутуучу Бёгеюлдю. Ол таягъына, атхача, миниб, къамчисин алыб, къамасын кынындан суууруб чыгъарыб, адамла кёрюрча, сол джанына сугъуб, маскасы юсюнде, чалкъычыланы алларында джортуб тебрейди. Ол ат оюн этген кёзюуюнде кимге ёшюн уруш эте эсе, ол анга джалбарыб, атына — тарпан ат, дунияда бир патчах миниб кёрмеген дюлдюр, къамасына — къаллай терекни да дженгил сылгъан, къаяланы тилкем-тилкем джонуб чачхан, аллай сейир кылычды, къамчиси уа — джибек чачакъ болуб къалмай, айтханын этген, не буйругъун, муратын да толтургъан таурухлукъ окъа эшмеди, — дерге керекди. Бёгеюлню неси да, не иши да таурухдача махталады. Махтамагъанны сыртында къамчи ойнайды. Къачханны ол аты бла сюреди, джеталгъанына бой салдырады.

Къууанч кюпледе бёгеюл той-оюн къурайды, не джаны бла да халкъны кёзюн ачаргъа кюрешеди.

Бёгеюл джырласа, къалгъанла эжиу этгендиле, харс ургъандыла. Ол, джырлай келиб, кимни бармагъы бла кёргюзсе, ол тебсегенди.

Хоншу джыйынла бир-бирде оюнланы бирге джыйылыб бардырадыла. Аллай джыйылыулада эришиуле бардырыладыла. Эки джаны да бирге тегереклешиб, эки джыйындан тутушуучуланы чыгъарыб, тутушдурадыла.

Андан сора къайишни (белибауну неда джибни) алыб, эки джыйынны адамлары эки джанына тартыб эришедиле. Бирси джанын кесине тартыб тебдиралгъан джаны хорлайды.

Эришиу бёгеюллени тутушуулары бла бошалады. Хорланган джыйын хорлагъанладан артха джюрюйдю.

Чалкъычыла болгъан джер бла атлы озуб тебесе, бегеюл, бёркюн кийиб, аны аллына шыб деб чыгъады. Джолоучу, атлы, адетдеча, алым бермей озмазгъа керекди. Аны ючюн атлыгъа бегеюл джол къагъыт деб джашил чапыракъны узатады. Джолоучу аны, уллу сый бериб, керти джол къагъытны алгъанча, алыргъа тыйыншыды. Джолоучуну алым берирге джугъу джокъ эсе, ол бир зат берирге айтыргъа керекди, алай болмаса, бёгеюлню къамчиси джазыкъсына билмейди. . .

Бёгеюлню болушуучуларыны атына зыккыл дейдиле (зыккыл-теке). Ала тюрлю-тюрлю бусхулладан адамгъа аз ушаш тюрлю сыфатлы гинджиле къурашдырыб, кеслерини баш джанларына бегитедиле. Бетлерине да маска кийиб, адамны къалынына барыб, ойнаб, кёз ачхандыла. Аланы оюнларына Бёгеюл ызларындан сакъ къарагъанлай турады.

Текени сыфатына алай ал рольну берюу, эшта, джахилитни заманындан келе болур.

Кюз, мюрзеу джыйылгъанда сора, — «тийре джырла» (кёрюу джырла) бардырылгъандыла.

Бурун къарачайлыла бла малкъарлыла тийре-тийре орналыб джашагъандыла. Тийре—бир тукъумну джашагъан джери болгъанды. Бусагъатда да «Боташланы тийре», «Орусланы тийре» деб ушакъда эштирге боллукъду.

Кюз (мюрзеу джыйыу, ыңдыр басыу тыннгандан сора) бир тийреде джашагъанла талагъа чыгъыб, оюнгагъа къарагъандыла. Ойнарыкъла, согъарыкъла да къараучулагъа айланыб олтургъандыла. Къараучула кёрюрге, эшитирге суйген затларын джырларыкъларын, тебсериклерин тилерге да болгъанды. Чемерлени усталыкъларына багъа алайда огъуна берилгенди. Кёбюсюне миллет инструментледе согъуб джырлагъандыла, тебсегендиле. Инструментледе бирем-бирем да, бирталайы бирге да сокъгъандыла. Нарт батырланы махтаулу ишлеринден, джолоучулукъларындан тамаша хапарла айтхандыла, джырларын да джырлагъандыла.

Быллай тийре джыйылгъан концертледе къараучула бла искусствону усталарына юлешиниу кёрюнеди. Аллай кёзюуде концертни къуру эркишиле кёрюзгендиле.

Сюйюнчланы Азамат

АППА УЛЛУ ХАСАН

(Джашауу бла творчествосундан)

Джазыучуланы бири: «Окьюучулагъа кюн таякъланы юлешир ючюн, джазыучу кюнню биргесине джюрюрге керекди», — дегенди. Джазыучуну кюню, айы да аны ёсдюрген халкъы, Ата джурту, туугъан джери болады. Дунияны джарыгъына адам биринчи кёз ачхан джери бек багъалыды. Биз хапарны андан башлайыкъ.

Алимле джюз джыллыкъ къартла айтханыга кёре, Къарачайны тамыры Къарт-Джуртдан чыгъады, ол себебден, аны кёб история таурухлары, легендалары, шыякылары барды. Къарт кёйнунда къалач болады дегенлей, Къарачай тауланы ауузунда орналгъан эски Къарт-Джуртха халкъ творчествону уясы деб Къарачайда бош айтмагъандыла. «Биз барыбыз да Къарт-Джуртну этегинден тюшгенбиз башха джерлеге», — дейдиле къарачайлыла. «Джыр Къарачайда тууар, Басханда набджаланыр, Чегемде джырланыр» деген сёз да, ишесиз, таулада андан джайылгъанды.

Къарт-Джурт — къарачайлыланы эм эски — атлары белгисиз кёб джырчыны, джомакъчыны эмда белгили поэтлини кесини бешигинде, ёмюрлюк джашил кийген нарат чегетлени чайыр ийисини хауасында ёсдюргенди, Минги Тауну джелине тебретгенди. Алагъа тау шоркъала белляу айтхандыла. Бешиклерини башларында къонгурачукъла орнуна эмен, алма, къоз

тереклени тубюнде кая кызылары -- кырылгычла бутакылагыа кюнуб джырлагандыла. Бу сангырау адамны кыулагын, кёзю сокъурну аязытырча, тауушлукъ джерди. Мындан чыкыгъан алимлени, поэтлени, джазыучулары арасында, бютеу Кырачайны эм белгили уланларыны бири, джазыучу Аппаланы Хасан (1904-1939) туугъан халкыны джашауунда эмда аны культура-сында эм уллу джудузларыны бириди, джудузла уа кеслерине кёре джарыкъ, ыз кыоймай джукъланмайдыла. Анга кыартды дерге ауузгыа да джарашмайды. Ол джашаудан аллай джылында кетгенди: джашауну кёзле эм джарыкъ, эм терен кёрген кёзюую, кыара чачына бир акъ тюк урмагъан, эсни джаз сууча балаланган заманы, акылыны тамам бишген заманы, отуз беш джылы толмай! Бу заман, джазыучуну джашау сынамы толгъан, джашлыкыны, оюмну джити кёзюую болуб, эм ашхы ишлер кёзюуюдю. Алкын аны оюм тенгизинде кёб сагышла кыайнагандыла, ким биледи, джашауну джагыасына ол тенгиз кыаллай багыалы накъутналмазла атарыкъ эди? Эм уллу накъут-налмазлары туумаймы квалды, эс толкуну сюрюб келе тургъанлай ташайыбмы кетди.

Отуз беш джыл. Адам аллай бир заманга не этерге боллукъду? Ол джылланы барын да бергенди ол кеси халкына. Не берирге боллукъ эди ол адамлагыа? Кыалай джашаргыа, не ючюн кюреширге эмда адамлагыа не кыояргыа кереклисин ол кёргюзгенди.

Аппаланы Хасан 22-чи июлда 1904 джыл Кыарт-Джуртда джарлы кырачай эллини юйдегисинде туугъанды. Атасы Аппаланы Алий джарлы кишини джашы эди. Анасы Уркыуят Бадахладан болганды. Юйорню ичинде Хасан джангыз джашчыкъ эди. Юйдегилеринде башха сабийлери болмаганды.

Атасы Алий, элде белгили чамчы киши, халкъ сёзю

чемери, джашчыгына гитчеликден таурухла, джомакъла, джырла айтыб ёсдюргенди. Джашчыкъ алагъа тынгыларгъа бек суюгенди. «Къой, бу сабийни джукъусуз этиб башын бездирме», — десе къатыны, Алий алай джууаб бере эди: «Менден башха байлыкъ табыллыкъ тюлдю джашыма, мен билген хазна сёздю да, аны береме», — деб накъырда эте эди.

Октябрь революциягъа дери Къарт-Джурт, уллу тау эллени бири болса да, къарангылыкъны бир мюйюню болгъанды. Бу элде эм уллу къарачай байла, эски бий тукъумла джашагъандыла. Бурундан да Къарачайны къадысы былайда орналгъаны себебли, дин тутуу кешг джайылгъанды.

Джарлы халкъ байланы, бийлени боюнсхаларыны тюбюнде, муслиман дин къуллаукъчуларыны къарангы ауунда инджилиб джашагъанды. Джерни игиси, асламысы бийлени, байланы энчи мюлкери. Ашхы джайлыкъла да аланыкы. Бюгюн да Къобан ёзенде орналгъан элlege кирсенг, артыкъсыз да Къарт-Джуртну ичинде, джер къытлыкъдан, сабап, бичен ызлыкъ джер асыры тарлыкъдан къол бла арытылгъан, джыйылгъан ташланы къалауларына, тёбелерине сейирсинесе. Илипин бла келтириб, джарлы эллиле кеслерини адаргы джерчиклерине суу салгъандыла. Суугъарыргъа суу джетмей, ненча даулаш, туююш болгъанды. Анга бусагъатда джашаб тургъан къартла да шагъатлыкъ этедиле.

Къарт-Джуртда патчахлыкъны заманында муслиман динни джайгъан джети межгит бар эсе, джарыкълыкыгъа ишлеген бир джангыз гитче орус ал школ болгъанды.

XX ёмюрню аягында талай элде орусча окъутхан ал школ ачылгъанды. Орус устала къарачай элдеде школла эмда орус архитектурасыны тамалында кёб юй ишлегендиле. Аланы Россиядан келген агъач, къанджал

ишлеге устала этерге болушхандыла. Ала усталыкъдач сора да таулуланы арасында революцион ангны, сезимни джайгъандыла.

Артыкъсыз да бек Къарт-Джуртну къатында «Эльбрус» рудник 1890-чы джыллада ачылгъанлы орус ишчиле бла шагърейлик, шохлукъ ёседи. Таулула рудникде ишчиле болуб ишлейдиле.

Элде старшина, аны помощниги бу джерни адамларындан байла болгъандыла, алай а ол правлении къагъытчысына окъуулу, билимли оруслула салыннгандыла. Патчахны келечилери бла джазыу къагъытла орус тилде джюрюгендиле.

Аппаланы Алий эл правленнге аллында къарауул, арта чакъырыучу мыртазакъ болгъанды.

Хасан 1914—17 джыллада Къарт Джуртда орус эл школда окъугъанды.

Хасан эл школу Махтау грамота бла бошагъанды. Джашчыкъ андан ары да окъургъа талпыгъанды, алай а джарлыланы сабийлерине орта билим алыргъа амал болмагъанды. Орта окъуу заведениледе таулулагъа орун бек аз берилгенди. Къобан устаз семинариягъа, Майкопда промышленное училищеге, Екатеринодарда аскер-фельдшер школгъа къарачайлыладан 1—2 адамны иерге эркинликлери болгъанды. Бай къауумну балалары уа Ставрополь неда Къобан гимназиягъа эмда кадет корпусха баргъандыла.

Юй халлары къарыусуз болгъаны себебли, 14 джыл болгъан джаш Хасан, джалчыны таягъын къолуна алыб, атасы бла бирге джалгъа бай къошлагъа кетеди. Ол къой, тууар кютеди. Бийчесынны къатындагъы къышлыкъллада чалкъы тутады.

Хасан джалчыланы джашауларын санайды. Ол эркинликни, тюзлюкню суйген джашчыкъ болгъанын ма бу эпизод да айтады. Хасан къой кюте тургъанлай, чегетни къыйырында бир къуш къанаты сынган турна

бла джагъалаша тургъанын кѳргенди. Чабыб джетиб, эслетмей джамчы бла къушну тубюсне басханды да ѳлтюргенди, джаралы турнаны андан къутхаргъанды. Къарагъанды да: турна сау болмазча кѳргенинде, халал этгенди. Сюрюучюле джыйылыб, шынкъарт этиб, турнаны юйютюб асхандыла.

Алайда бир къарт къойчу сюрюучю джашлагъа бир эски тау легенда айтханды: къысха магъанасы — «Минги Таудан суу ичген бла турна эт ашагъан адам джерни юсюнде кѳб джашайды». Дары-дарманды деб ашагъандыла.

Ол къушну уа Хасан джарыб, ичин алыб, салам бутукъ этиб, къанатларына кергичле салыб къатдыргъан эди, бир да бир мазаллы эди, кеси да сау къушча кѳрюне эди. Аны да джибергенди, сора Хасан ол турнаны бир бутчугъун да артмагъына салыб, арба бла келгенледен аманат этиб, анасына ийгенди. Анасын да ма алай бек сюе эди.

Къушну юй аллында кѳргенле къоркъуб къачхандыла. Артда кеси къошдан келгенден сора устазына бергенди. Джаз кетиб, къачда мал къошлагъа джарашхан заманда юйге келиб тургъанды.

Октябрь революция хорлаб, тау Къарачайгъа да эркинлик келгенди. Совет властны ал джылларында, граждан къазауатны кѳзююнде акъ бандала джарлы халкъгъа берген кыйынлыкъла джашчыкъны кѳз аллында ѳтгендиле. Ол кѳзюуде башха кечинмек болмай, атасы кеси да байлагъа джалчылыкъгъа кетедиле.

1919 джыл Хасанны анасы ѳлюб, атасы бла Хасан джалдан, къошдан элге къайтадыла.

Совет власть бегиб, джарлылагъа эркинлик джашау ачханында, джаш Хасан джамагъат ишлеге къошулуб башлайды. Хасаннга бир элчи коммунист Алийланы Умар бла тубешиуле мировоззрениесин, джашаугъа къарамын кенгертиуге уллу магъаналары болгъанды.

Умар элге келсе, джамагъатха, джаш төлюге Коммунист партияны юсюнден, Совет властны халкъындан кёб хапарла айтханды.

В. И. Ленин башчылыкъ этген Совнаркомда Алийланы Умар 1918 джылда Кавказы таулуларыны бөлүмюнде ишлегенди. В. И. Ленинге 1920 джылда Къарачайда болумну юсюнден доклад къагъыт джазгъанды. В. И. Ленин, бютеу урунганла ючюн патчахлыкъ бла кюрешгенин эмда Север Кавказ таулулары юсюнден эпчи къайгырыуларын: Къарачайга джер, къумач. д. а. к. бердирген хапарларына халкъ бюсюреу этиб, гынгылагъанды. Хасан да Умардан кёб хапар иште, Ленинни китабларын, статьяларын табханын хаман окъуйду, ангыларга, не къадар кёб билирге сюеди. (Алий улу Умар Хасанны окъуугъа, ишге тартарга болушханына биз дагыда артда туберикбиз).

ВЦИК-ни декрети бла 1922 джыл 12 январда Къарачай-Черкес автоном областны къуралгъанына таулада уллу къууанч бла тубегендиле.

1923 джыл Учкулан округда биринчи комсомол ячейка къуралыб башлагъан сагъатда, Аппаланы Хасан комсомолга членнге киргенди. Комсомолну Баталпашинскеден келген келечилери бла элде биринчи ячейканы къураб, аны секретары болады. Комсомол ячейка аны бойнуна салгъан ишлени къарыуун аямай толтуралды.

1924 джыл Хасаниге бушуу джыл болады. Январны аллында Хасанны 75 джыл болгъан атасы Алий ауушханды.

1926 джылда Ростовда хар не джаны бла да билимин ёсдюргенди, бир джыллыкъ юристлик курсланы тауусханды.

Хасан мартны 12-де 1927 джыл ВКП (б)-га членнге киреди. 1926 джыл Къарачай область айырылыб, кеси башха автоном область болады. 1927 джыл ВКП(б)-

ны обкомуну бюросуну бегими бла халкъ следователь, андан да Учкулан округга прокурор, артда облсюдню председателини заместители болады. 1927 джыл Октябрны онджыллыкь къууанчында Микоян-Шахарны ачылгъанында болады, биринчи кере Гюрджю улу Хасанны Анастас Микоян бла танышдырады. 1929 джыл Аппа улу областны прокуроруна салынады¹.

Аны билими, сынамы ёгенине къуллукь бачхычны атлауучларында мийикден-мийик кёлтюрюлгени да шагъатлыкь этеди.

1924-1929 джыллада Къарачай областда тынч кёзюу болмагъанды. Алкъын элдеде энчи мюлке, НЭП-ни кёзюую, кулакланы джангырыуу, джаздырмай джалгъа адам тутуу, муслиман динни алкъын къаты къысхачлары, ёмюрледен къалгъан эски, чирик адетле, тукъум айырыу, тиширыуну эркинликсиз болуму, берне, къалым дегенча «аурууланы» джюрюую тохтамагъанды.

Къарангылыкьдан джарыкълыкьгъа атларгъа Совет власть кёб, кенг джол ачса да, тау элдеде джангы совет джорукьлагъа, билимге къаршчылыкьла аз болмагъанды. Артыкъ да бек ВКП(б)-ни крайкомуну Север-Кавказ крайда бютеу округлагъа эмда обкомлагъа обращениеси² джашауда бардырыуда Аппа улу юлюш къошады. Ол обращениеде бу баш соруула боладыла: къралны индустриализациясы эмда индустрияны эл мюлкню реконструкциясында борчуну юсюнден Ленинни осиятларын толтуруу, пролетариатны диктатурасыны юсюнден Ленинни окъууу, эл мюлкню ёсдюрюу, ишчи классны эмда джарлыла бла орталыкъланы бирикдириуню юсюнден Ленинни осиятларын джашауда сингдириу, миллетлени юсюнден Ленинни айтханларын Север-Кавказны областларында тюз бардырыу.

¹ Партархив Карачаевского обкома КПСС, ф. 45, оп. 1 д. 10, л. 22; д. 22, л. 113; д. 27, л. 167.

² «Таулу джарлыла», 1929, 13 январь.

Аппа уллу кесини билимин ёсдюрюрге общественно-политический, юридический эмда художество литератураны кёб окъуйду. Букёзюуде Аппа улу Хасан, башха коммунист активистлеча, социализм ючюн кюрешде Коммунист партияны, Совет правительствону политикасын тау джерледе ангылатыуну, бардырыуну юсюнден районлада, къарачай, черкес элдеде, орус станселеде, узакъ производство участкада, къошлада этеди. Аппа улу законну джорукъларын (правовые знания) джаяргъа кёб кюрешеди.

Эртделеле бир философ: «Биз не ючюн эркинбиз дегениз, законну оноуу бла», — дегенди.

Адамла къалай джашарыкъ эдиле джорукъ, мизам болмаса. Бир къауумла былай айтадыла: законну бузгъанла, законну тюзлюгюн бардыргъапла билирге керекдиле, бузукъла бла юристле дейдиле. Ёнге алай айтыу тюз тюздю. Кесинги къралынгы баш законларын билмеклик — активный гражданин джашауну амалсыз джоругъуду.

В. И. Ленин В. В. Адоратскийге письмосунда былай джазады: «Сиз тилекчилеге этерик бютеу болушлукъ алагъа «юридический болушлукъ» болургъа керекди, алай демеклик аланы юретирге (алагъа болушургъа, кеслерини праволары ючюн кюреширге...)»¹ (Кёчюрген С. А.).

Бу сёзле Совет властны ал джылларында айтылгъандыла эмда энчи магъаналары болгъанды. Патчахлыкъ Россияны урунганларыны кёбюсю правовой билимден уллу хапарлы болмагъандыла. Ол себебден чиновничество, помещикле, капиталистле буюргъанларыча этиб тургъандыла. Джангы Совет власть халкъны кёбюсюне джараулу законла чыгъаргъан бла кълмай,

---

¹ В. И. Ленин. Полн. собр., Т. 53, стр. 149.

аланы кенг джайыб, адамлагъа ангылатыу ишлени бардыргъанды.

Алай бла правону пропагандасы, адамланы законнга иги кёз бла къарарча юретиу, юридический болушлукъ бек магъаналы борчлай къаладыла. «Таулу джашау», «Таулу джарлыла» газетни 1927—1929 джыллада чыкыгъан номерлеринде совет законну бузуу, эски-чирик адетлени тутуу, адам хакъ ашау, адам ёлтюрюу, д. а. к. адам тезмезлик ишлени юсюнден информацияла, сюдню залындан билдириуле тюбейдиле.

Революцион законну джашауда сакъ, тюз бардырыуу юсюнде областда Аппа уллу къаджыкъмай кюрешгенди. Ол билгенди адамланы воспитаниеси баш ишлени бири болгъанын. Аппа улу халкъ арасында кесини пропаганда ишинде Марксдан, Энгельсен, Ленинден цитатала, джашаудан ачыкъ юлгюле, парт сёзле эркин джюрютгенди. Ол айтханларын иги ангылатыргъа, кескин, деменгили этер ючюм ала бла хайырланганды. Ол бу иште да кесини тала билмеген ораторлукъ фахмусун аямагъанды. Ани эллиле уллу толу эсийиб, тынгылагъандыла, кёб бюсюреу этгендиле. Таза коммунист иннетни сингдириуде кеси юлгю кёрюзгенди.

Мисал. Бир джолда Учкуланда Аппа улуну юйюне келиб, окъуй-джаза билмеген бир джарлы тиширыу тарыгъыуун айтыб, заявление джаз деб тилегенди. Ол джазгъанды. Тиширыу Хасанга къалай бюсюреу этерге билмей, бир къапчыкчыккыны узатханды. Хасан ачууламыш: «Бу неди?» — деб соргъанды. «Хасан, айыб этме, къыйынынга разы бол, бурун быллай игиликте къозукъой бериб тургъандыла, афенди юч-терт дууа сёз бла джазса да алады «похтабаулукъ», сен а 3—4 къагъыт джазгъанса», — дегенди. Хасан ол тиширыуу заявлениеси да бериб: «Бизде, Совет властда, улху джюрюмейди, мен афенди тюлме», — деб къыстагъанды, бергенин да алмагъанды. Хасан къабчыкчыккыны ичинде не

болгъанын билмегенлей къалгъанды. Арта тюбел ол тиширыугъа сорсала, къапчыкъ чегет чѳртлеуюкден толу болгъанды. «Къуру чѳртлеуюк бюртюк болса да, атын табаргъа излеген эдим»,—дегенди¹.

1920—1930-чу джыллада Къарачайда, джангылыкъ къызыу джюрюш алгъан бла бирге, эскилик да илиннгенлей барады. Культура революция бла муслиман дин кюрешге киредиле. Дин къуллукъчула аллахны буюргъаны алайды, байны, джарлыны да аллах этгенди деб, эски адетлени тутаргъа излейдиле: «Стампулдан келген чернила» деб алдаб, бош мерекеб бла Морхда афенди дууа джазады, мезиртени молласына деб Джѳгетейде зор бла мюргеу джыядыла, Элтаркъачда бир молла, юйюнде мезирте ачыб, сабийлеге къуран окъутургъа кюрешеди. 18-25 джыл болгъан эркишилени ол элде тѳртден бири ораза тутады, Сары-Тюзде берне излейдиле, Къарт-Джуртда къалын даулайдыла. Учкуланда къалынны къурутургъа мадар джокъду деген къауумланы бири афендилени барын да джыйыб, къалынны мардасын бир ийнекегге тюшюредиле. Къарангы тиширыула, ангысызлыкълары себебли ыйлыгъыб, Огъары Учкуланда Бостанладан бир къыз «Гылджа» деб джыр этеди². Элдеде «къурман байрам—къан байрам» белгиленеди.

Джарлы халкъгъа эркинлик берген власта къаршы этилген джырла той-оюн болгъан джерледе джырланадыла. Былай джырла бла властын джаулары халкъны башын тели этиб, кѳзлерин байлаб, дин уруш деб, кеслерини халларын бурун заманга келтирирге излейдиле³. «Таулу джарлыла» «Ленинни джолундан таймазгъа» деген ал редакцион статьясында къарачай

¹ Л а й п а н л а н ы И. Эге тюшюрюледен, 1974, февраль.

² «Таулу джашау», 1928, 8 апрель, 11 апрель, 10 июнь.

³ «Таулу джарлыла», 1929, 4 апрель.

элде класс айрылыкъны сюзе, былай джазады: «Партияны тюз джолундан нек тайгъанларын билир ючюн, алгъы бурун андан таяргъа себеб болуб, артларындан тюртген затланы билирге керекди. Аны билир ючюн эм алгъы бурун мюлк джанын, халкъны тутуругъун, алыб иги тинтиб къараргъа керекди.

Бизни областда, Къарачайда да, джанлаула бардыла: бир джолдаш «бир-бири миллетли болгъан кесипи къаууму бла эллени ичинде класс кюреш джокъду («нет классовой дифференциации в ауле») ол хыйсабдан Къарачайда джарлысы, байы да деб къарамай, барысы да бири ючюн, бири да бары ючюн («независимо от наличия богатых и бедных, все за одного, один за всех») дегенди.

«Ол хыйсабдан хар бир класс джол бла этилген зат бир уллу къайгъы чыгъармай къоярыкъ тюлдю». Аны ючюн класс джолгъа бек эслеб атларгъа керекди («надо быть очень осторожным насчет классовой политики»).

Ма бу бир тюрлю онгнга джанлау. Бу келтиргенибизден не магъана чыгъады десенг, магъанасы уа буду. Эллени ичинде джарлы, бай дерге керек тюлдю. Алай юлешген элни ичинде къаугъа чыгъарлыкъды. Муну барысына да къарасанг, бу келтиргенибиз кулаклагъа джараулу болгъаны белгиленеди. Байлагъа къуйрукъ болгъанлагъа кечим болмаз. Онгнга тартыу къоркъуулананг ангыларгъа¹.

Класс кюреш алкъын тохтамагъанды, бу тюбюнде мисалладан да белгилиди. Кулак къауум бир-бир элде хоздоговорсуз бёлек джалчы тутадыла, аланы кечекюн да аяусуз къыйыцлары хайырлана, мюлккени ёсдюрюге джегедиле².

¹ «Таулу джарлыла», 1929, № 24(251), 7 апрель.

² «Таулу джашау», 1928, 8 апрель.

Кулак не аманлыкдан да артха турмайды. «Таулу джашау» газетде «Джалчыланы тонагъаны эмда ёлтюргени ючюп — ёлюм» деген статья¹ басмаланады.

Джарлы джаш Насибулла 5 джылны Чотчаланы Баракъда джалда тургъанды. Баракъ джакъсызгъа Советде договор этмегенди. Болджалы джетген заманда, джашы Азрет джалчыны ёлтюрюб, тонагъанды. Хапарны эл билиб айгъакълагъанында, Учкуланда окружной клубда 3 кюнню кёргюнчлю сюд барады. Округну эллеринде жарлыланы джыйылыуларында мурдаргъа ёлюмге сюд этиллигин излейдиле. Облсюд тилеклерин къабыл этеди. Джашына ёлюм, атасына да тюрме азаб берилгенди. Бу процесде кърал джанындан терслеуно бардыргъан прокурор Аппа улу болгъанды. Джалчыгъа асыры къыйналгъандан бир-бири ызындан къабындырыб, Аппа улу тююн ичиб тургъанды².

Бу кёзюледе Аппа улуну биринчи публицист статьялары чыгъадыла. Сёз ючюн, 1928 джыл 29 апрелде «Таулу джашау» газетни биринчи бетинде Аппа улу Хасаны «Трагедия одной горячки»³ статьясы — очерки басмаланганды. Мында эски адетлени бугъоуундан чыгъалмай ёлген джаш келинни юсюнден айгъакъланады.

Артыкъ да бек Аппа улуну бу джыллада Къарачай таулада социализмни бегитюде къанын-джанын аямай кюрешгенин биз аны «Таулу джарлыла» газетни талай номеринде басмаланган «Революция, Карачай и классовая борьба»⁴ деген ишинден кёзююзге кёргюзөбиз.

¹ «Таулу джашау», 1928, 20 май.

² Акъбайланы М. Эсге тюшюрюулер, 1974 джыл, март.

³ «Таулу джашау» («Горская жизнь»), Орган обкома ВКП(б), облсполкома и облсовпрофа Карачаевской автономной области, Баталпашинск, 1928, № 156(183), 29 апрель.

⁴ «Таулу джарлыла», 1929, № 26 (253), 14 апрель, № 31 (258), 12 май, № 32 (259), 16 май.

Автор бу иште Къарачайны революциягъа джолун, совет властны тушманларыны этген заранларын ачады, ислам динни джумушчуларыны айгъакълайды, джангы джашауда тыйгъыч болгъан затла бла кюрешге чакъырады. Иш мийик класс сезим бла джазылгъанды.

ВКП(б)-ны XV съезди, къралны социалист индустриализациясы джетишимли баргъанын эсге ала, эл мюлкню коллективизациясына курс алгъанды. ВКП(б)-ны ЦК-сыны пленуму 1929 джыл колхоз къурауну мындай ары ёсюмлерини джолун кёргюзеди.

Партияны Север-Кавказ крайкомуну 1929 джыл 27 ноябрда алгъан бегими крайда массовый коллективизацияны бардырыгъа, мюрзеу сюрген районлада 1931 джылны джайында бошаргъа борч салгъанды.

Автоном областланы парторганизацияларына, алада джер-джерни энчи халларын эсге ала, коллективизацияны бардырыуну болджалларын салыргъа крайком директивле бередн.

Ишчи классны болушлугъу бла, элчиле колхозланы онг кёрюб, биригиб башлайдыла. Къарачайда биринчи колхозланы съезди 1928 джылда Джёгетейде чакъырылгъанды¹. 1930 джылны март айында Къарачайда элчи юйдегилени 39,8% колхозгъа киргенди².

Коллективизация элде ачы класс кюреш болумда баргъанды. Кулакка террорист актла, джаулукъ этиб, социалист стройгъа къаршчы тургъандыла. Бу кюрешде ала джамагъатда тукъум джууукълукъну хайырландырыб, Совет властха къаршчы этерге удуб кюрешгендиле. Ала кеслерин алдатхан бир бёлек джарлы — орталыкъ эллилени кеслери джанларына буруб, 1930

---

¹ «Таулу джашау», Баталпашинск, 1928, 26 август.

² «Очерки истории Карачаево-Черкесии», Черкесск, 1972, т. 2, стр. 135.

джыл мартда Къарачай Черкесияны бир къауум джерлеринде власта къаршчылыкъла болгъандыла. Ала элде коммунистлени, комсомолчуланы, активистлени бир къауумун тутуб ёлтюргендиле, колхоз мюлкленни чачаргъа излегендиле. Халкъ ала бла кюрешиге аякъ юсюне тургъанды. Ол кёзюуде, ким-кимни деген заманда. Аппа улу Хасан, областны прокурору, Къобан ёзенде бандитлени ууатыргъа биринчи тизгинде баргъанды.

26—30 майда 1930-чы джыл ВКП(б)-ны IV Къарачай облпартконференциясы джыйылады. Обкомну сосавы бла область контроль парткомиссия сайланадыла. Аппа улу Хасан облконтроль комиссияны президиумуна членге сайланыб киреди. Край партконференциягъа решающий голосу бла областдан 2 делегат сайланады, аланы бири Аппа уллу болады. 5 июнде Аппа улу Север-Кавказ крайны ара шахарына—Ростовгъа барды.

Аппа улу Хасанны эртдеден да баш билим алыргъа мураты толургъа тебрейди. «Бир джангы налла урдурмасакъ, ташлы джоллада джюрюген къыйынды»,—деб, алай айтыб тургъанды. Инженер болургъа къаст этиб, артыкъ да бек физикадан, математикадан эмда химиядан педтехникумну устазларыны болушлугъу бла сау джылны хазырланады. Аттестационный комиссияда технический институтда окъурча тыйышлы билими болгъанын танытады¹.

1931-чи джыл августда партбешмингни санында партияны крайкомуну (Ростовдагъы Дон) командировкасы бла Северо-Кавказ индустриальный институтха джибериледи².

---

¹ ЦГАОР, фонд 5145. оп. 19, д. 8, л. 6.

² Анда л. 7.

Ол эски институт, штатында белгили профессорла бла, промышленностха квалицированный кадрла хазырлагъанды, кеси да Новочеркаскеде болгъанды. Хасан химико-технологический факультетде окъугъанды. Бу институтда ленинизмни, политэкономияны эмда усталыгыны предметлерин уллу джюрек келтюрюм дараджада окъуу бла бирге, Аппа улу общественный ишлерге хар къуру да тири къошулуб тургъанды. Студент Аппа улу институтну парткомуну члени, завкульпроп болгъанды. Аппа улу Хасан 4 курсну окъуб, бошаргъа бир кесек къалгъанлай, Северо-Кавказ крайкомну мобилизациясы бла ишлерге Къарачай автоном областха джибериледи.

Аппа улуну 7 джыл болгъан къызчыгы Тамара биргесине тургъанды. Тамара айтханга кере, атасы бла бир джылны Ростовда джашагъанды. Ол биринчи класны анда бошаб къайтханды Къарачайгъа. Алай эсе, Аппа улу арт джыл Ростовда квартир алыб, институтха Новочеркаскеге джюрюб окъугъанды. Бу кезюуде Аппа улу Ростовда музейлеге, библиотекалагъа, джазычуланы джыйылыуларына кёб джюрюгенди. Артыкъ да бек дончу джазычуланы Александр Серафимович бла Михаил Шолоховну атларын сагъыныб тургъанды, китабларын окъургъа да бек суйгенди. «Тихий Дон» китабны тышында Шолоховну тегерек беркю, белбауу бла суратын биринчи кере папаны къолунда кёргенме, андан бери «Тихий Дон» эсимден кетмейди»,— дейди къызы Тамара (бююннгю устаз-литератор). Ол издание, бизни келюбюзге келгенча, 1929 джыл «Тихий Дон» басмаланган «Роман — газета» болургъа тыйыншлыды.

---

¹ Анда л. 8.

Туугъан джуртуна Къарачайгъа къайтыб келиб, Аппа улу бир джылны (1933 джыл сентябрдан 1934 джыл сентябргъа дери) обкомну буюргъаны бла областны прокурору болуб къуулукъ этеди.

Тынгысыз джюрекли Аппа улу джангы алгъан билимин, оюмун, джаш кючюн аямай, партияны, къралны оноуларын, бегимлерин джашауда бурмай бардырыгъа береди. Политиканы, экономиканы эмда культураны юсюнден уллу, гитче иш да аны эсли къарамындан джанламайды.

Кечигирге, башха болджалгъа къалыргъа амалы болмагъан ишле бла бирге 1933 джыл Аппа улу «Къызыл Къарачай» газетде аны «Сюд бла прокуратураны билдирiuлери» деген публицист бълюмюн бардырады¹.

1933 джыл Аппа улуну басмадан къарачай тилде биринчи публицист китабы чыгъады. «Ара социалист мюлк сыйлыды эмда анга тиерге, заран этерге джарарыкъ тюлдю»².

Китабчыкъ уллу тюлдю — 36 бети барды. Баш магъанасы кърал предприятнелени, колхозланы эмда кооперацияланы мюлклерин сакъламакълыкъ эмда джамагъат социалист рысхыны (советностну) бегимли этмекликни хакъындан 1932 джыл 7 августда чыкъгъан СССР-ни Ара Толтуруучу Комитети бла Халкъ Комиссариатланы Советини оноун халкъгъа ангылатыуду.

1934 джылны арасында Къарачай областда джууаблы джумушлада ишлерге Москвадан Генрих Маурер бла Гюрджюланы Къурман келедиле.

Маурер обкомну секретарына, Гюрджю улу да обл-

¹ «Къызыл Къарачай», Микоян-Шахар, 1933, 9 октябрь, 7 ноябрь, 29 ноябрь, д. а. к.

² Ап п а л а н ы Х а с а н. Ара социалист мюлк сыйлыды эмда анга тиерге — заран этерге джарарыкъ тюлдю. Нарсана, 1933 дж.

исполкомну председателине салынадыла. Была экиси да совет-партия ишледе уллу сынамлы, организаторлукъ фахмулу, билимли адамла болгъандыла. Область аппаратда Аппа улуну была бла къатыша ишлеую анга уллу магъаналы болады.

Аппа улу къысха заманны ичинде кесини фахмусун, ангысын, халкъ асламла бла ишлей билгенин кёргюзеди.

1934 джылны сентябрь айында Аппа улу партияны обкомуну аппаратына кёчюрюледи. Ол обкомну секретарыны заместителине салынады.

Аппа улу, партия къуллукъчу, халкъны ичинде Коммунист партияны политикасын, Ленини джашауу, ишлерин айтыб сингдирирге баш багъа береди. Кёб джерледе, джыйылыулада докладла этеди, энчи ушакъла бардырады. Тынгылагъанла бюгюн да аланы магъаналарын унутмайдыла.

Коммунист партия, Совет правительство салгъан кёзююлю борчланы толтурургъа къаджыкъмай кюрешеди. Совет къралны оборопасын бегитиуде урунганланы, джаш тёлню сыйлы борчларын айтады. Аппа улу, Къызыл Аскерге къуллукъ этерге чакъырылгъан джашланы ашыра, алагъа халкъны атындан аманатла салады, юлгюлю болургъа чакъырады.

Областны мюлкюн ёсдюрюрге, халкъны культурасын кёлтюрюрге ол хаман да эс бёлгенлей турады.

1934 джыл декабрны 30-да Микоян-Шахарда Къарачай областны Советлерини V съезди ачылады. Президиумда облысполкомну председатели Гюрджю улу Къурман, обкомну секретары Маурер Генрих бла бирге 3 къарачай джазыучу олтурады: Аппаланы Хасан, секретарны заместители, Къаракетланы Исса, Учкулан райисполкомну председатели, Батчаланы Абул-Керим, Гитче-Къарачай райисполкомну председатели. Съезд «Тау малчылыкъны, культура строительствону болумундан»

Гюрджю улуну докладдын сюзгенди. Съездни бегиминде былай джазылады: «Къарачай областны крайда алгъа баргъан областланы бири этерге. Къарачайны къралгъа джарагъан, рысхысы чакъгъан, сукъланч область этерге.

Хар не тюрлю затыбыз барды: джер байлыкъ, партияны джанындан башчылыкъ, болушлукъ, бары барды, бизден не изленеди?

Партия кѳргюзтген джолда биригиб, монолитность, бир иннетлилик, тюз. таймай барыу, къаты большевик ѳтгюрлюк, класс сакълыкъ, дженглерибизни ѳрге этиб, эринмей, талмай, гитче, уллу иш деб къарамай, хар ким тутхан ишин баджармакълыкъ бизден изленеди»¹.

1935 джыл январны 5-де Пятигорскеде (крайны ара шахары) Север-Кавказ крайны Советлерини I съезди ишлеб башлайды. Съезд баргъан кюнледе партияны крайкомуну секретары Евдокимов джолдаш къарачай делегацияны алгъанды. Къарачай автоном областны делегациясыны составында ВКП(б)-ни обкомуну секретары Маурер, секретарны заместители Аппа улу, дагъыда башхала болгъандыла.

Къарачайны тау малчылыгъын, культурасын ѳсдюрююню эмда крайда алчы район этиуню юсюнден областны урунганларыны атындан джазылгъан, 1035 адам къол салгъан письмону делегация Евдокимов джолдашха бергенди².

Север-Кавказ крайгъа ол джыллада Къарачай эмда Черкес областладан сора дагъыда бу автоном республикала киргендиле: Къабарты-Малкъар, Чечен-Ингуш, Северная Осетия, Дагъыстан.

Север-Кавказ крайны ичинде Къарачайны алчы районларыны бири этерге эришиуню къурагъанланы Аппа

---

¹ «Къызыл Къарачай». ВКП(б)-ни Къарачай обкомуну, исполкомуну, совпрофну органы, № 1(1006), 1935, 1 январь.

² «Северо-Кавказский большевик», Пятигорск, 1935, 5 февраль.

улу бири болады. Областны экономикасында эл мюлк баш оруну тутхан себебли, Аппа улуну 1935 джыл февраль айда обкомда эл мюлк бѣлюмде башчылыкъгъа саладыла. Ол эм узакъ элlege, фермалагъа, къошлагъа барады, джетишимлеге къууанады, ишни юсюнден болгъан кемликлени къоратыргъа болушады.

1935 джыл Аппа улуну газетледе публицист статьялары басмаланадыла. Аланы бири край газетде басмаланганды: «Весна в Карачае» («Къарачайда джаз»).

Бу статьяда къууанч халда колхозла тау джайлыкъгъа чыкъгъанлары билдириледи. 262 минг мал башыи къураб чыгъарыу джетишимли баргъаны кѣрюнеди. Алчы комсомолчуланы атлары айтылады, Хурзукну, Тѣбен-Тебердини, Учкуланны, Къарт-Джуртну элчилери тау джайлыкълагъа чыгъаргъа хазырланадыла, джаяу джолланы кенгертедиле. Аппа улу былай суратлайды: «Учкулан ёзенде арбала тохтаусуз джызылдайдыла. Аммоналны атылгъаны, къаяланы рахатлыгъын бузуб, къычыртады.

Джюкле бла къартла, джаш къауум, тиширыула къаяладаи сынган ташланы къоратадыла, къалгъанла керки-кюрек алыб джангы джолла ишлейдиле»...¹ (Кѣчюрген С. А.)

Аппа улу 1934—35 джыллада партияны обкомунда ишлеген заманда эки публицист китаб джазады: «Битимни джыйыуну эмда аны сакълауну юсюнден»², «Къарачай тау социалист малчылыкъны ёсдюрююню джолунда»³. Китабла уллу тюлдюле: бири 42, бири да 72 бет. Аланы ич магъаналары не болгъанына атларында

---

¹ Аппаев Х. Весна в Карачае. «Северо-Кавказский большевик», 1935. 16/V.

² Аппаланы Х. А. Битимни джыйыуну эмда аны сакълауну юсюнден. Нарсана, 1934.

³ Аппаланы Х. А. Къарачай тау социалист малчылыкъны ёсдюрююню джолунда. Нарсана, 1935.

джазыула да шагъатдыла. Быллай публицист китабла ана тилде ол кёзюуде бек аз болгъандыла.

Коммунист партия, Совет правительство салгъан борчланы халкъны арасында джайыуну юсюнде Аппа улуну китабларыны магъанасы уллуду.

Аппа улу партия къуллукъда, аппаратда ишлеген бла къалмай, районлада, элдеде, халкъ ичинде кёб болады. Бу кюнлени эсге тюшюре, Хурзук эл Советни бурунгу председатели былай айтады:

«Джай, чалкъыны заманында эл Советни заседание-син бардыра тургъанлайыбызгъа, Микоян-Шахардан Маурер, Аппа улу, Гюрджю улу келдиле. Биченнге чыгъаргъа отчетха тынгылаб бошагъанларында, Аппа улу сёз алыб сёлешди. Бизни ишибизге кесгин багъа бере, Маурерге айланыб: «Хурзук бичен джыйыугъа хазырды», — деб къысха ангылатды.

Экинчи кюнюнде 180 ат, ёгюз арба тизилиб, колхозчула, джаш, къарт, тиширыу — бары ишге чыкъдыла¹.

Аппа улу эл мюлкге эс бёлген бла бирча, мюлкню башха учасокларында да ударник урунуу сынамланы, социалист ангыны сингдирирге кюрешеди. 1935 джылы апрель айындан ол обкомда зав. ОРПО (отдел руководящих партийных органов) болуб ишлегенди.

Партактивлени, урунганланы джыйылыуларында, комсомол джаш тёлюню, тиширыуланы съездлериинде — къайда да Аппа улу къурау, пропаганда, ангылатыу ишлени бардырады. Сёз ючюн, 1935 джыл октябрны 6-да областны ёсюб келген тиширыу тёлюсюню I съезди ачылады. Обкомну атындан зав. ОРПО Аппа улу сёлешеди. Ол кесини сёзюнде² таулу тиширыуланы урунуугъа тартуугъа, кирсизликге, джарыкълыкъгъа, культурагъа

---

¹ Къаракетланы З. Эсге тюшюрюююнден, Карачаевск, 1972, январь, стр. 20.

² «Къызыл Къарачай», № 139(1143), 1935, 9 октябрь.

чакъырады, эски-чирик адетлени тутмазгъа, аланы тутханла бла кюреш ачаргъа чакъырады.

Аппа улу, интернационалист, тыш къраллада ишчи эм коммунист къозгъалыула бла туугъан событиеле бла, жангылыкъла бла шагърей болгъаилай тургъанды. Артыкъ да бек герман фашизм бла Лейпциг процесде сермешген Болгар Коммунист партияны башчысы Георгий Димитровну джигитлигине сейирсиниб, джаула бла кюрешде аллай батыр коммунист болгъанына сукълангъады.

1935 джыл ноябрь айда Октябрь революцияны 18-джыллыкъ байрамын этген кюнледе, партияны Къарачай обкому бла облисполкомуну тилеги бла, Гюрджю улу Нарсанагъа барыб, Георгий Михайлович Димитровну къонакъгъа чакъыргъанды.

Микоян-Шахарны урунганлары, область аппаратны совет-партия къуллукъчулары Георгий Михайлович бла джылы тюбешгендиле. Бурун кѳргенле, тынгылагъанла бютюп да сюйюб хапар айтадыла. Ол кюнледе Маурер (1-чи секретарь), Гюрджю улу (облисполкомну председатели), Аппа улу (Зав. ОРПО) Микоян-Шахардан сора Ташкѳпюрге, Тебердиге Г. Димитровну алыб баргъандыла. Аппа улу Георгий Димитровну биргесине талай кюн болгъанды. Г. Димитров Лейпциг процесден, Герман Коммунист партиядан, Коминтернни исполкомуну ишинден хапар айтханды. Бѳлек кюнню солугъандан сора, Микоян-Шахарда машинасын тохтатыб, туруб Ташкѳпюрде туздам этген тиширыулары къолларынтутуб, Нарсанагъа ызына къайтханды.

Аппа улу аллай уллу деятелни ишине, адамлыгъына сейирсине, емюрю кетгенди¹.

1935 джылны аягъында, 1936 джылны аллында бол-

---

¹ Гюрджюлары Нурсия, Шоштайлары Исмаил, Тебулары Айшат, д. б. сагъынуларындан. Авторну архиви. (1960—1974).

гъан оборона магъаналы Клухор аууш бла аууб, Кавказ таулары төгерегине аскер атлыла айланыб келгендиле. Бу иште Север-Кавказ аскер округну аскерчилери бла бирге Къабарты-Малкъардан, Къарачайдан алчы колхозчу атлыла да баргъандыла¹. Бу ишни къурауда къарачай атлылары хазырлауда, Маурер, Гюрджю улу, Аппа улу, Боташлары Асхат (облвоенком) танг къыйын къошхандыла, не ючюн десегиз, атлыла Пятигорскеден чыгъыб, Микоян-Шахарны юсю бла къышхы, къар джабхан Клухор ауушдан атла бла ётерге керек болгъандыла. Бу иш Север-Кавказ крайкомну, край Советни, аскер командованиени башчылыгъы бла баргъанды, джетишимли да болгъанды. Ауур задашени джигитча толтургъанлары ючюн, атлылары барын Совет правительство орденле бла саугъалагъанды.

Аппа улу Къарачай таулары ариулугъун, чегетлерин, джаныуарларын зарандан сакъларгъа кюрешгенди. Тебердиде кърал заповедникни къуараргъа къатышханды, курортну ёсдюрюрге эс бёлгенди. Махар, Теберди ёзенлени бек суйгенди, кеси солургъа барыб да тургъанды.

Аппа улу, инженер-технолог билимин хайырландыра, Къарачайны табигъат джер байлыкъларын тинтиуде, чыгъарыуда аз къыйын къошмагъанды.

«Эльбрус» рудникни, ташкёмюр шахталаны, стройучастоклары барыб кёрюб тургъанды, джыйылыулада сёлешгенди.

Аллай джыйылыулары бирини юсюнден «Къызыл Къарачай» газет былай билдиреди: «28 ноябрда 1935 джыл Микоян-Шахар районну партактивини джыйылыуунда обкомну атындан Аппа улу сёз алыб сёлешгенди. Джыйылыугъа шахарда эм районда парторгла

---

¹ А. Суюнчев. «Всадники». — «Ленинское знамя», 1968, 16/11.

эм областны организацияларыны тамадалары, коммунистле келгендиле. Джыйылыуда «Стахановчуланы бютеусоюз совещаниелерини ётгенини юсюнден» докладха тынгылагъандыла.

Аппа улу сёлешгенинде, стахановчуланы промышленностда, артыксыз да строителствода кьозгъалыуларын бардырыуда буруу болгъан затланы айгъакълайды. Шахар Советни, стройучастокланы парторганизацияларын кючлю критиковать этгенди».

* * *

Аппаратда партияны буюргъаны бла коренизация политиканы бардыргъан бла бирча, орус культурагъа, орус тилге уллу кёллюлюк этмегге, аны терен билиуню джашауда политика-культура магъанасын кенг ангылатыргъа амалсыз керек болгъанды.

Кёб тюрлю мюлк ишни къурагъан бла къалмай, Аппа улу обкомну, облисполкомну башха къуллукъчулары бла бирге, Коммунист партияны культура революциядан директиваларын бардырыгъа къаст этиб кюрешгенди. Аппа улу таулуланы арасында орус тилни билиуню уллу магъанасын хаман кёб кере чертгенди. «Къарачай Россияны шохлукъ терегини бир бутагъыды», — деб тургъанды. 1935 джыл Къарачайны социалист мюлкюню ашхы ёсгени бла бирча, культура строителствода да кёб джетишимле боладыла. Къарачай джазыучуланы Союзу къуралады.

История, тил, литератураны юсюнден илму-излем институт ачылады, Къарачай джыр-тебсеу ансамбль къуралады. Ёмюрледен бери айтылыб келген Къарачайны аууз халкъ творчевосуну произведениелерини джыйыуда, халкъ искусствону пропаганда этиуде, джа-

шауну илму-художество джаны бла кѣргюзюуде бу учреждениелени магъаналары керти да уллуду.

Къарачай литератураны «могучая кучкасы» Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Биджиланы Асхат, Байкъулланы Даут, Бостанланы Хасан, Батчаланы Абул-Керим поэзияда кеслерини магъаналы чыгъармалары бла атларын айтдыргъандыла. Алай а художество беллетристика джокъну орнунда эди. Уллу орус литературадан: Пушкинден, Л. Толстойдан, Чеховдан, Горькийден, Мамин-Сибирякдан кѣчюрюлген хапарланы айтмасакъ, прозада 2—3 хапар бар эди.

Къарачай совет литература аякъ юсюне турду деб айтдырыр ючюн уллу проза керек эди. Аппа улуну партия совет къуллугъу, практический иши туугъан халкъы бла эм кескин, эм бек ангылашынныкъ художество тил бла сѣлеширин излейди. Анга ол кѣзюуде аны публицистикасы тамал — кѣпюр болады. 1935 джыл къарачай литературада, ачыкъ айтсакъ, аны прозасында «Колумб» туады, алай демеклик, Аппа улу кѣб джылланы (1928—35) терен сагъышландырыб ишлеб тургъан «Къара кюбюр» романыны биринчи китабын¹ джазыб бошайды эмда басмадан чыгъарады, экинчи китабы уа² 1936 джыл басмаланады. Роман «Къара кюбюр» 1937 джылда I, II китабы да бирге чыгъады³.

Бу романны джарыкъгъа чыгъыуу къарачай культураны ёсюмюнде уллу джетишим болады. Бу къарачай-малкъар тилде биринчи романды. Бу роман кеси да Къарачайны джашауунда эм магъаналы кѣзюююн, рево-

---

¹ Аппаланы Х. А. «Къара кюбюр», I китаб, Микоян-Шахар, 1935.

² Аппаланы Х. А. «Къара кюбюр», II китаб, Микоян-Шахар, 1936.

³ Аппаланы Х. А. «Къара кюбюр». III китаб, Микоян-Шахар, 1937.

люция сезимни кьозгьалгьанын кьргюзгени себебли, историко-революцион пафосу бла артыкъ да багьалы болады. Аны юсюне джазычуну чемерлиги, тилини байлыгьы, ишексиз, танылады. Роман окьуучуланы джюрегине джол табады. Аппа улу Кьарачайны эм сьйген джазычуларыпы бири болады.

Алай а Аппа улу махтау башын тубан-чарс этгенледен болмагьанды, сабыр-сабыр, терен сагьышлы, оюмларын ол акь кьагьытха тегерге излейди.

Аппа улуну дагьыда эки романыны аты белгилиди: «Кьара кьобюрню» 3-чю кесеги, «Джаула»¹. Рукопислери табылмайдыла. Ол 1937 джыл «Карманный русско-карачаевский словарь»² редакторлукь этеди.

1936 дж. Джазычуланы Союзуна членге алынады³.

Кьарачай совет джазычуланы правлениеси 1936 джыл «Альманах» (кьарачай совет художество литературыны юлгюлери) басмалагьанды⁴.

Альманахны авторлары джазычула бла поэтлени тамада кьауумудула: Аппаланы Х. А., Ертенланы А. Л., Кьаракетланы И. З., Биджиланы А. Б., Боташланы А. Дж., Бостанланы Х. О., Байкьулланы Д. П., Батчаланы А. А. Бу кезьюуде бютеу совет литературада кьайтмазлыкь кьоранч болады. Совет джазычуланы башчысы уллу орус пролетар джазычу А. М. Горький ауушханды. Бизни крайны, Кьарачайны урунганлары, джазычулары да, бютеу совет халкьладача, уллу кьыйналгьандыла. «Север-Кавказ большевикни» 20-

---

¹ Аппа улу Х. артда эки романыны юсюнден айтылган Лайпанланы Кь. Т. архивинден алынганды. Карачаевск, 1974 дж.

² «Карманный русско-карачаевский словарь». Составители А. Гербеков и А. Уртенев. Микоян-Шахар, 1937, 2100 экз. 12 п. л. (см. «Ордж. правда», 21/IX—37).

³ «Кьызыл Кьарачай», 1937, 22 сентябрь.

⁴ «Альманах». Кьарачай совет художество литературыны юлгюлери. I кесеги. Микоян-Шахар, 1936.

чы июнда номеринде ЦК ВКП(б)-ни эмда СССР-ни Халкъ Комиссарларыны Советини М. Горькийни ёлгенин билдириую басмаланады. Крайсовпарт организацияланы къайгъы сёзлери джазылады. Совет джазыучула К. Тренев, П. Павленко, К. Федин, А. Толстой, Д. Бедный бушууларын билдиредиле. Ол бетде къарачай джазыучула Аппаланы Хасан бла Байкъулланы Даут Микоян-Шахардан ауур инджиулерин билдире, быллай статья басмалайдыла:

«Инсан джюрекдени инженерин.

Пролетар джазыучуну, хорламлы Октябрь революцияны боранбилгичини ёлгенини юсюнден мыдах хапар, бушуу этдире, Къарачайны эллерине, колхозларына, къошларына учуб ётдю. Максим Горькийни юсюнден бизни социалист Ата джуртубуз, бютеу дуняны урунганлары Ленинини иши ючюн кесини джарыкъ джашауун толу берген генийни, инсан джюрекдени инженерин тас этдиле.

Багъалы Алексей Максимовични ёлюгюню алында башларыбызны энишге тутабыз. Бу кыйын къоранч кюнледе Коммунист партияны тегерегише алгъындан да бек джууукълашыб биригейик.

Къарачайны джазычуларыны аманаты бла Аппа улу, Байкъул улу»¹. (Кёчюрген С. А.).

А. М. Горькийни публицистча, художникча, кесини устазына санаб, Аппа улу андан кёб затха юренгенди, башхалагъа да юлгюге кёргюзюб обкомну аппаратында, культура-джарыкълыкъ учреждениеледе ишлеген кадрлагъа эмда джазыучуну къаламын тутхан негерле-

¹ «Северо-Кавказский большевик», 1936, 141(697), 20 июнда.

рине, аны творчествосун окъугъуз, ол терен магъаналы, кесгин, ачыкъ джазады деб тургъанды. Горький Кавказны суйгенин да айтыб черте эди.

Къарачайны эллеринде, ишчи поселокларында, бютеу предприятиелеринде, учреждениеледе, школада летучий бушуу митингле боладыла. Учкулан районну колхозчулары М. Горькийни джазгъанларындан къарачай тилге Биджиланы Асхат кечюрген назмуланы — «Боранбилгични», «Илячинни джырын» окъуйдула¹.

* * *

Аппаланы Хасан 1936—37 джыллада партияны Къарачай обкомуну алгъы бурун экинчи секретарына, андан сора биринчи секретарына сайланады.

Партияны, Совет властны кючюнден 1937 джылгъа Къарачайда 100 чакълы колхоз къуралгъанды, анга халкъны 92% киргенди. Таулада джарыммиллион ууакъ аякълы, уллу мал кютюледи. Джыл-джылдан мюлк эмда культура ёседи. Областда 96 ал эмда орта школ, 680 устаз, 20000 чакълы окъуучу болады. Рабфак, медицинский, эл мюлк техникумла, педучилищеле, областда колхоз школ барды. Илму-излем институт, джазыучулары Союзуну бёлюмю, китаб издательство, 9 электростанция, 14 джау-бышлакъ завод, ётмек завод, агъач, ташкёмюр, промышленность, алтын чыгъарыу, больница, яслиле, эки типография, 3 газет, 8 кинотеатр, 24 кинопередвижка, культураны ююю, д. а. к. джетишимлени айтыргъа боллукъду².

Бу джетишимледе Аппа улу Хасанны, областда парт-организацияланы, урунганланы башчысыны, кёб кый-

---

¹ «Северо-Кавказский большевик», 1936, № 142 (698), 21 июнь. стр. 26.

² Бу санла «Орджоникидзевская правда» газетни 21/IX—37 дж. чыкыгъан номеринден алынгандыла.

ыны барды. Ол джыллада мюлк, культура сорууланы юсюнден областда партиялык, комсомол конференциялагъа, совпартактивлени джыйылыуларына, Советлени ишлерине ол бармай, доклад этмей неда сѣлешмей къалмагъанны орнунда болады. Обкомну бюроларын бардырады, облисполкомну заседаниелеринде болады, крайкомну конференцияларына, бюроларына къатышады¹.

Бу джыллада Аппа улуну организатор фахмусу, халкъ бла бирлиги, билими, башчылык этген область партаппаратны ишлете билгени, партия мизамны кючлю тутханы, кесни энчи ишленмеклиги аны сыйын уллу кѣлтюрөдиле.

Кеси да къаты ташны къысса, суу чыгъарырча, джаш джылларында (31—33), саулугъун аямай, кѣб кюнлени узуну элде ашырыб кеч келсе да, кабинетинде кечени ауурлугъу кетгинчи, чырагъын джукълатмай къаты ишлегенди.

Ол биргесине ишлегенле бизге хапар айтханнга кере, хар заманда кесини билимин не тюрлю джанындан да ёсдююрге, литература, илму китабла окъугъанлай, юренгенлей тургъанды, «Китабла — мени университетим, мени джаным», — деген суйген сѣю эди, дейдиле.

1935 джыл Аппа улу дагъыда, билимин андан уллу ёсдююрге излеб, окъургъа кирирге излейди. Ол Дуния мюлкню эмда Дуния политиканы Къызыл профессурасына (Институт Красной профессуры Мирового хозяйства и Мировой политики) кирирге заявление береди. ВКП(б)-ны Къарачай обкомуну бюросу къараб, тилегин къабыл кѣреди, тыйыншлы характеристика бегитиб, рекомендовать этеди. Север-Кавказ индустриаль-

---

¹ «Орджоникидзевская правда», 1937, 11/VI, 14/VI, 28/IX; «Къызыл Къарачай», 1937, 1/VI, 17/VI; 21/VI, 26/VII, 16/IX.

ный институтда окъугъан справкасы да къошулуб, бютеу къагъытларын Москвагъа иеди¹.

Аппа улуну къагъытларын ол кёзюуде бу институтда очно окъугъан Алий улу Умар Джашыуну джашы алыб барады эмда Къызыл профессураны институтунда окъургъа толу хазырлыгъы барды деб, рекомендовать этеди. Институт илму къуллукъчула хазырлагъанды. ЦК-ны мандат комиссиясы къараб, ары алай алынган джорукъ болгъанды. Алай а заочно бёлюмю джабылгъаны себебли, Аппа улугъа 1936-чы джыл очно окъургъа кел, деб письмо джазадыла.

Аппа улу обкомгъа секретаргъа сайланганы себебли, крайком джибермейди. Аны бла бирча 1935—36 джыллада «Къара кюбюрню» чыгъарыу бла иши кёб болуб, барыргъа онг тюшмейди. Ол себебден Аппа улу Москвагъа окъургъа баралмагъанлай къалады. Алай а билимге талпынуу, окъур иннетни къоймагъанды.

Политэкономиядан, философиядан, партияны историясындан, тыш кърал тилден (немча тилден), суратлау литературадан окъуб тургъанды.

Обкомну алгъыннгы инструктору Ёзденланы Аминат Аппа улуну юсюнден сагъыныб, былай айтады: «Мен Аппаланы Хасан бла обкомда ишлегенме. Ол кесини заманында юлгюлю адам эди. Ишни джигине дери билгени, табигъат берген акъыл, басымлылыкъ, тюзлюкню ёкюлю, къартха къартча, джашха джашча сёлешгени, подчиненный къуллукъчулагъа, кесине требовательносту, уллу, гитче ише да джорукъну тутханы, заманы ёлчелей билгени, тиширыуну сыйын кёрююу, интернационализмлиги, д. а. к. ашхы шартлары кёб эди. Киймин ариу тута эди, тазалыкъны бек сакълай эди, ачха-

---

¹ Центральный государственный архив Октябрьской революции, ф. 5145. оп. 19, д. 8, л. 1—8.

гъа къол тийирирге суймей эди. «Ачха кѣб адамланы джашауларын къарангы этгенди»,— дей эди. Мен обкомну организациясыны парторгу эдим да, партвзнос бер десем, меннге ачхычларын бере: «Кесинг сейфни ач да, конвертден ал», — деучен эди. Хаман ишден бош кѣзююнде, столда, шкафлада китаблары, окъугъанлай неда джазгъанлай тура эди. «Къара кюбюрню» джазгъанын кѣргенме. Джазгъанындан сотрудниклеге окъуучан эди. Мен бир джолда «сернек» дегенни орнуна «пашот» дегенимде, джаратыб алгъан эди.

Джай 1935-чи джылда мен Теберди курортда обкомполкомну «Аманаууз» деген солуу юйюнде Хасанны къатыны бла тургъанлай, шабат кюн Аппа улу легковой машинасы бла келди. Биз аллына бардыкъ. Машинадан ол эки байлама китаб чыгъарды. Ол а джангыз ыйых кюннге келген эди. Мен сордум: «Хасан, энди джангыз кюннге быллай бир китабны не этериксе?»—«Аминат, аласыз меннге джашау джокъду», — деди. Биз да элтиб, юйге салыргъа болушдукъ.

Экинчи кюн аланы комнатха киргенимде, ол китаб байламаланы чачыб, кими столунда, кими шиндикде, окъуй-джаза тура эди. Заманын зыраф ашыргъанладан тюл эди. Горькийни, Чеховну окъугъуз деб юрете эди.

Бир къауумла, Хасанга бир кере тубегенле, «ол сант адам эди» дейдиле. Ол тюз тюлдю. Кертиси бла да, сѣлеше турсанг, не эсе да бир башха затха сагъыш этгенча, тынгылаб туруб, алай джууаб бере эди. Аны башында къаллай уллу оюмла, къаллай къазанла къайнагъанын биз биле эдик. Кюндюз-кече айырмай ишлеб, башхалагъа окъууу, эси бла джарыкъ бере эди»¹.

Токаланы Сеит-Умар, обкомну бурун секретары, Уллу Ата джурт къазауатда болгъан хапарны айтады:

---

¹ Езденланы Аминат бла ушакъдан, Карачаевск, 1974, 23 март.

— Аппа улу бла бирге ишлегенме. Мен обкомну бюросуну 1937 джыл члени эдим. Аппа улу эм алгъа адамгъа иши бла багъа бере эди. Кёб окъуй эди. Марксны, Ленинни ишлеринден азбар айта эди. «Къара кюбюр» романына кеси сау заманында огъуна махтау келген эди. Ол китабны мен къарачай литературада эм багъалыгъа санайма. Кесим партийный иште аны образлары бла кёб хайырланганма къарачай халкъны ичинде»¹.

Эрикгенланы Джууарият, коммунист-юрист, айтады: «Таулу тиширыуланы ол ишге рекомандовать этген бла къалмай, иште да болуша эди. Мени сюд-прокурор иште ол алгъан эди. Ол иште биринчи таулу тиширыу болуб, 40 джыл ишледим. Мен Саратовда, Ленинградда да ишлегенме, ёнге Аппа улуча, кючлю прокуроргъа тюбегенме. Мен юрист эмда коммунист болалгъан эсем, ол Хасанны кючюнденди»².

Тохчукъланы Хусей, журналист, Уллу Ата джурт къазауатны ветераны, айтады: «Мен обкомну бюросунда биринчи кере Аппа улуну орусча кескин сёлешгенине сукъланган эдим. Мен журналист болуб кёб джылланы ишлегенме. Джашау джолуму аллында болушханды. Къыйын урушлада, Аппаланы Хасанча таукел, акъыллы адамла керекдиле деб арта, Уллу Ата джурт къазауатда, эсиме тюше эди...»³.

Аппа улу 10 джылны (1927—1937) джууаблы совет-партия къууллукъда ишлегенди.

Партия къайры бурса, анда болду. Ол джылла ауушунмагъан къараууллукъда ётдюле.

---

¹ Токаланы С-У. Б. Къарачай-Черкес пединститутха джазгъан инъмосундан, 1974, февраль.

² Эрикгенланы Дж. бла ушакъдан, 1974, март.

³ Тохчукъланы Х. Т. бла ушакъдан, Черкесск, 1974 дж., март. стр. 31.

Ол джылла алчыланы тизгининде тюзлюк ючюн кюрешде ётдюле. Алай болгъанлыкъгъа, игилик бла аманлыкъ аякълашыб турады дегенлей, табылды орунсуз чурум: ётюрюк айыблау.

1937 джыл октябрны аллында культ личностну кёзююнде Аппа улу Хасан, терслиги болмай тургъанлай, тутулгъанды.

Ол 35 джылы да толгъунчу 4 июнда 1939 джылда Коммунист партиягъа, совет халкъгъа тюз болгъанлай ёлгенди.

* * *

Бизни Совет къралда игилик, ашхылыкъ унутулмайды. Тюзлюк хорлайды. Аппа улу Хасанны хыянатсыз аты орнуна салынганды.

Аны ёлюмсюз этген джерде къойгъан джарыкъ ишлеридиле, къарачай литератураны хазнасына къошхан уллу кыйыныды.

Туугъан Къарачай-Черкес областны кърнаш халкълары, Ленинни хорламлы байрагъыны тубюнде, Совет Союзу халкъларыны шох юйюрюнде экономикаларын, культураларын ёсдюрюб, уллу джетишимле этгендиле. Ол алагъа чексиз къууанныкъ эди.

Ол джетишимледе Аппа улуну юлюшю барды.

40 джыл мындан алгъа обкомну биринчи секретары Г. Маурер, Аппаланы Хасанны биргесине ишлеген, быллай характеристика бергенди: «Аппа улу джолдаш партияны устав излемин демегили толтургъан аллай большевикди. Барындан да алгъа Аппа улуда партдисциплина барды. Быллай Аппа улу кибиклерибиз бизни Къарачайда кёбдю. Ала башха участоклада ишлейдиле.

Аппа улуну ёсююю Ленини миллет политикасыны джа-шауда бардырмакълыкъ торжествосуну результатыды.

Биз Аппа улу джолдашха, элледе, колхозлада алчылыкны тутхан адамлагъа къалай къууана эсек, алай къууанабыз...»¹.

Бу сёзле айтылгъанлы тёрт онджыллыкъ ётгенди. Алай а ала эски болмагъандыла. Бу сёзлени тубюне бюгюн кёб адам къол саллыкъды. Анга бизни сейирлик заман шагъатды. Анга Аппа улу бла бирге ишлеген колхозчула, ишчиле, интеллигенцияны келечилери шагъатдыла.

Аппа улу Хасанны хар тюрлю иште джаш кадрланы къайгъырыб ёсдюргени белгиледи. Ол кеси башламчылыгы бла окъургъа ийгенлени, иште салгъанланы кёбюсю сый бла, ышангылы толтургъандыла. Биргесине ишлегенле да бюгюн суйюб сагъынадыла. Аланы ичинде область совпарторганизациялада онла бла джылланы халал ишлегендиле Токаланы Сеит-Умар, Темирланы Сеит-Умар, Темирланы Ибрагим (обкомну бурунгу секретарлары), Акъбайланы Магомет (облисполкомну бурунгу къуллукъчусу), Эрикгенланы Джууарият (юрист), Тохчукъланы Хусей (журналист), Байкъулланы Абул-Керим (журналист, поэт). Ала Хасаннга болушханы ючюн борчлу болгъанларын айтадыла².

Джазыучуну сыфаты бла бирге, таймай ол суратлау литературада къойгъан алаамат образла Коммунист партияны иши ючюн, джарыкъ идеалла ючюн, туугъан халкъына болушуб, революцияны ишин джакълауда,

---

¹ «Къызыл Къарачай», 9/XII-1934.

² Токаланы С-У., Темирланы И., Акъбайланы М., Эрикгенланы Дж., Тохчукъланы Х., Байкъулланы А. К., д. а. к. бла авторну ушакъларындан. Авторну архиви, 1971—74 дж.

социализм эм коммунизмни ишлеуде юлгюлю нёгерле болуб атлайдыла.

Аппа улу Хасанны унутулмазлыкъ ишине, ол заманы адамлары бла бирге, джангы ёсген тёлю да уллу багъа береди.

Ол, партийный къуллукъчу, пропагандист, общественный деятель, публицист эмда коммунист-джазыучу — революцияны ишине кесини джашауу бла къуллукъ этгенди. Революцияны иши уа ёлюмсюзю.

БАШЛАРЫ

НАЗМУЛА

Биджиланы Идрис

Россияны кенг тюзлеринде	5
Башкирия	6
Чыгыанакъла	8

Тюркюланы Альберт

«Кёзлеуле кёзлеулей туралла...»	10
«Революция, джашынгма сени...»	11
«Джазгы кюнде эсгердим...»	12
«Сен Бийчесыннга кетиб бараса...»	14
«Тынч джолда да арыб...»	15

Абайханланы Насу

Багъалы сурат	16
Джер	17
Будай баш	17
Тebсесин	18
Къабыр	19

Эзилени Заур

«Ётгюр джюрекге душман окъ тийиб...»	20
Ачыкъ терезеде	21

Чанкаланы Солтан

Ана джылыу	21
Мугур кыызчыкъ	24
Уясыз къуш	25
Суймекликни джилтини	26

➤ **Тамбийланы Магомет**

«Кёрдюм тышюмде: сени бир джашха...»	27
Чегет салкын	27
«Сюеледи кенг тюзде эмен. . . . .»	28

➤ **Лайпанланы Мухтар**

«Таулада кёбдюле джолла ...»	30
Суулукъ	30
«Къыйын джол тик ёрге созулады...»	31
«Тилсиздиле ташла къалада...»	31

➤ **Сылпагъарланы Кулина**

Тёрттизгинле	32
------------------------	----

ХЫРТЛАУ ДЖОМАКЪЛА

➤ **Байрамукъланы Умар**

Булбул бла гугурук (Н. Хикметге)	35
Талгъыр макъа	36
Къууушхан	36
Ат бла эшек	39
Къаргъа бла баласы	40
Багуш иелеге	41
Кёмюк	43
Добар бла шауракъ	44
Балчы айюка	45
Тюе тамадалыкъда	46
Сибиртгиле	48
Баш бла джумдурукъ	49
Хоншу къошла	50
Процент ауруу	51
Шапа бла киштик	53
Джут балыкъ	54

Х А П А Р Л А

➤ **Ёзденланы Борисбий**

Ай тутулгъан кече	59
-----------------------------	----

— Эрикгенланы Къазий-Магомет	
Къанлы кече (романдан юзюк)	78
Лайпанланы Рашид	
Къышхы кече	96
Акъ бал	101
Кёзле (новелла)	107
Джазаланы Балуга	
Шарафны саугъасы	109
Командирни шинели	112
«Менме терс...»	114
Сау бол! (новелла)	121
Капаланы Суюн	
Купе вагон	123
Къагъыйланы Назифа	
Бурхула	129
Къобанланы Ахмат	
Оюмла	132
Автобусда бара	134
Баучуланы Лубекир	
Эслеги джылла	137
О Ч Е Р К Л Е	
— Гочияланы Джагъафар	
Юч къарнаш	163
Зухра	172
Къойчу Ханафий	176

Къызылпокунчу пелиуан	180
Быллай кызды Апалистан	183
Джигитликни сыйы	187
Керек кюнню адамы	191
Таулу кызыны джигерлиги	195
Терезечи кыыз Аскерхан	201

И Л М У Н Ш Л Е

— Акачыланы София	
Байрамукъланы Халиматны «Чолпан» романы	207
— Биджиланы Солтан	
Халкъны башламчылыгъын ёсдюрюю	218
Партия кёргюзген джол бла	222
— Халилланы Сима	
Къарачай-Черкесияда халкъны билимин ёсдюрюю джаны бла Ленинчи миллет политиканы джашаугъа бардырыу (1922—1932)	228
Совет властны ал джылларында таулу кыыз сабийлени окъуугъа тырмашдырыуну проблемасы	234
— Тамбийланы Бэла	
Социализмни ёсюю кёзююнде Къарачай-Черкес автоном областны комсомолчулары бла джаш тёлюсюн идейно-политика юретиуню ёсюю (1958—64).	243
— Тебуланы Рамазан	
Къарачайгъа джол	251
— Хабичланы Зинхара	
Эски адетле, оюнла — театр искусствону биринчи атламлары	256
— Суююнчланы Азамат	
Аппа улу Хасан	282

К В Е Р Ш И Н Е

Сборник произведений
карачаевских авторов

На карачаевском языке

Редактор-составитель А. И. Кубанов
Художник П. М. Узденов
Худож. редактор М. П. Бертник
Технич. редактор Г. М. Хомякова
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 6-VI-1974 г.

Подписано к печати 20-XI-1974 г.

Формат 70 x 108¹/₃₂. Физ. п. л. 10.

Усл. п. л. 14. Уч-изд. л. 12,37.

ВУ 14741. Заказ 3039.

Тираж 1050 экз. Цена 64 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.
Карачаево-Черкесская областная
типография
Черкесск, ул. Первомайская, 47.

